

Journal
of
Old Turkic Studies

Vol. 5/2 (summer)

2021

E-ISSN 2564-6400

**Journal
of
Old Turkic Studies**

Vol. 5/2 (Summer)
2021

E-ISSN 2564-6400

JOURNAL OF OLD TURKIC STUDIES is a refereed international journal which provides an interdisciplinary scholarly platform in the field of Medieval Turkic philology, history, culture and literature. The first and the most important criteria for the selection of papers for publication is originality and scholarly standing. The **JOTS** accept only manuscripts written in Turkish, German, English or French. Manuscripts written in other languages will not be accepted. The **JOTS** is published twice per year in January or February (winter) and July or August (summer). The Editorial Board may also decide for special issues. The **JOTS** is a completely free and open-access journal published online. Authors are responsible about article's content and its consequences.

This journal can be accessed electronically via *DergiPark* (www.dergipark.gov.tr/jots).

Manuscripts for online publication, editorial correspondence and books for review should be sent to these e-mail addresses: jotseditor@gmail.com or jotseditor@yahoo.com.

Editor

Dr. Erdem UÇAR

(Friedrich Schiller University, Jena/Germany)

Editorial Board Members

Prof. Dr. Aloïs van TONGERLOO (Geel/Belgium) [Emeritus], Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan University, Ardahan/Turkey), Prof. Dr. Erhan AYDIN (Inönü University, Malatya/Turkey), Prof. Dr. Georges-Jean PINAULT (École Pratique des Hautes Études, Paris/France), Prof. Dr. György KARA (Indiana University, Indiana/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Marcel ERDAL (Freie Universität Berlin, Berlin/Germany), Prof. Dr. Nicholas SIMS-WILLIAMS (University of London, London/United Kingdom), Prof. Dr. Nikolay KRADIN (the Russian Academy of Sciences, Vladivostok/Russia), Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (İstanbul/Turkey) [Emeritus], Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (New Jersey/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Toshio HAYASHI (Soka University, Tokyo/Japan), Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (University of Madison-Wisconsin, Wisconsin/USA), Dr. Ablet SEMET (Berlin/Germany), Dr. Béla KEMPF (University of Szeged, Szeged/Hungary), Dr. Dai MATSUI (Osaka University, Osaka/Japan), Dr. Delio V. PROVERBIO (Vatican Apostolic Library, Vatican City State), Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale/Turkey), Dr. Jens WILKENS (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen/Germany), Dr. Kahar BARAT (Florida/USA), Dr. Mutsumi SUGAHARA (Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo/Japan), Dr. Peter PIISPANEN (Stockholm University, Stockholm/Sweden), Dr. Salih DEMİRBİLEK (Ondokuz Mayıs University, Samsun/Turkey), Dr. Stefan GEORG (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn/Germany).

Preparation of Manuscript

1. **JOTS** does not request any fees from the authors or pay publishing royalties to authors in any way.
2. **JOTS** uses double-blind peer review for research articles.
3. Manuscripts should be single-spaced and with 2.5 cm margins for all sides. The font of the manuscript should be Times New Roman and the size of the body text should be 12 points.
4. The first page should contain the full name (last names fully capitalized) and affiliation of author(s) (university, city, country), and the contact E-mail address for the author(s).
5. The English abstract should provide clear information about the research and the results obtained. It should not exceed 250 words. The abstract does not need to be written in any other language than English. Please provide at least 3 keywords or phrases to enable retrieval and indexing.
6. Contributors who are not native Turkish, German, English or French speakers are strongly advised to ensure that a professional language editor has reviewed their manuscript.
7. Reviews should include author, title, publisher, ISBN number and number of pages. After providing a concise summary of the content, review should also include a critical analysis of a book in terms of its strengths and weaknesses.
8. Graphs and photographs should be numbered in sequence with numerals. Each figure should be identified with the figure number. Its approximate location should be marked in the text.
9. Microsoft Office Word's automatic features should not be used in the manuscript.
10. Reference should be given in parenthesis surname of author(s), publication date and page numbers; for one author references (Clauson, 1972: 354); for more than one author references (Bazin & Hamilton, 1972: 28). The references with more than two authors should be noted as (Georg et al., 1999: 67).
11. If the same author has more than one work on the same dates, than each of they should be added a, b, c letters.
12. There should be no plagiarism in the writings, the writing should not have been published elsewhere, there should be dependent on scientific research and ethics in publishing.
13. Authors should add their **ORCID** number to their manuscript before submitting.
14. Reference list should be set out in the alphabetical order at the end of the paper. **APA (7th Edition)** system should be used in the references as follows:

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford University Press.

Bazin, L. & Hamilton, J. (1972). Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-Houang. *British Museum Or.* 8212 (78) et (79). *Turcica*, 4, 25-42.

Georg, S. et al. (1999). Telling General Linguists about Altaic. *Journal of Linguistics*, 35(1), 65-98.

Schönig, C. (2012). Die hohe Kunst der Negation. In M. Erdal et al. (Eds.), *Botanica und Zoologica in der türkischen Welt Festschrift für Ingeborg Hauenschild* (pp. 147-179). Harrassowitz Verlag.

Zieme, P. (1991). Gedanken zur Bearbeitung der alttürkischen buddhistischen Texte. In Klengel, H. & Sundermann, W. (Eds.), *Ägypten, Vorderasien, Turfan. Probleme der Edition und Bearbeitung altorientalischer Handschriften (Tagung in Berlin, Mai 1987)*. (pp. 134-140). Akademie Verlag.

C O N T E N T S

FRONT MATTER (247-252)

ARTICLES (253-411)

Youssef AZEMOUN (253-295)

Cüveynî'nin Târîh-i Cihân-Güşâ Adlı Yazmasına Eklenen Sözlük
A Wordlist Added to the Manuscript of Tarîkh-i Jahân-gushâ by Ata-Malik Juvayni

Ertan BESLİ (296-310)

Türk Bengü Taşları Örneğinde Anlam Yapısı Çözümlemesi
Analysis of the Algorithm of Semantic Structure in the Examples of Old Turkic Inscriptions

Deniz DEMİRYAKAN (311-358)

Seçili Anlam Alanındaki Kök Dal Biçimlere Ulaşmada Yeni Bir Yöntem Denemesi
Attempting a New Method to Obtain Root Allomorphs on a Selected Area of Meaning

Hasan İSİ (359-379)

Budist Uygurlarda Abhişeka Ritüeli
Abhişeka Ritual in Buddhist Uyghurs

Osman Fikri SERTKAYA (380-392)

Göz Hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sūtra'lardan Parçalar

Some Old Uygur Fragments about Eye Diseases and their Treatments

Fatih ŞENGÜL (393-402)

Reinterpretation of Ötükän Yiş Expression in Orkhon Inscriptions

Orhon Yazıtları'ndaki Ötükän Yiş İbaresinin Yeni Yorumu

Peter ZIEME (403-411)

Der Einleitungssloka zur „Lehrschrift über das Eintreten in den Abhidharma“ (T. 1554)

The introductory Śloka to “the Treatise on Entering the Abhidharma” (T. 1554)

MISCELLANEOUS (412-417)

Peter ZIEME (412-417)

Eine Gelehrte der Seidenstraße. Zum 120. Geburtstag von Annemarie von Gabain am 4.

Juli 2021

A Scholar of the Silk Road. On the 120th Anniversary of Annemarie von Gabain on 4 July 2021

REVIEWS (418-450)

Deniz DEMİRYAKAN (418-423)

Kaygusuz, A. Buddhistische Bildersprache in alttürkischen Texten, eine literaturwissenschaftliche und philologische Analyse, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2021, S.

XIV+393, ISBN: 978-3-447-11577-3

Yusuf GÖKKAPLAN (424-433)

Seçkin, K. Eski Türkçe Metinlerinden Örneklerle Mental Fiil Teorisi, Konya: Palet Yayınları, 2020, ss. 175, ISBN: 978-625-7675-01-7

Buket Nur KIRMIZIGÜL (434-439)

Ağca, F. Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021, pp. 458, ISBN: 978-975-17-4822-5

Aysun SOYER (440-445)

Erdem, M. D. & Demirci, Ü. Ö. Köktürkçe, Ankara: Pruva Yayınları, 2019, ss. 662, ISBN: 978-605-80397-0-4

Erdem UÇAR (446-450)

Zieme, P. Uigurorum veterum fragmenta minora, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers, 2020, pp. 392 + 155 Colour ill., ISBN: 978-2-503-59304-3

Received 10.07.2021	Research Article	JOTS
Accepted 17.07.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 253-295

Cüveynî'nin Târîh-i Cihân-Güşâ Adlı Yazmasına Eklenen Sözlük

A Wordlist Added to the Manuscript of Tarîkh-i Jahân-gushâ by Ata-Malik Juvayni

Youssef AZEMOUN*

Arizona/USA

E-mail: yusufguzin@gmail.com

Tarîkh-i Jahân-gushâ by Ata-Malik Juvayni was written in the thirteenth century. A critical edition of this book was published at the beginning of the twentieth century in Europe. The same book was published recently in Tehran. This text is in Persian, but contains many Turkic and Mongolian words. The study of these words has recently become a linguistic issue in Iran. A number of people have studied the Turkish words in this text in an idiosyncratic folk etymological manner. This article deals with a brief critical review of these studies. Also treated here are some linguistic aspects of the Turkish words in the text and there is a translation of an extract from the book about the old Uygurs and an old inscription on a rock. A new manuscript of *Tarîkh-i Jahân-gushâ* from the Iranian National Parliament Library is then introduced. It is different from previous manuscripts in having as a supplement a glossary of Turkish and Mongolian words in the manuscript. The words in this glossary are copied, transcribed and their definitions translated from Persian into Turkish.

Key Words: Tarikh-i Jahân-gushâ, Turkish, Persian, Mongolian, manuscript.

* ORCID ID: 0000-0001-5207-9046.

Giriş

Alâüddîn Atâ Melik Cüveynî (1226-1283) önemli bir İslâm hukûku bilgini ve tarihçidir. Devlet yönetiminde de valilik gibi önemli görevler almıştır. Hülagu'nün Abbasîler ve İsmailîlerle savaşında onunla beraberdi. Elemût fethi sırasında İsmailîlerin kütüphanesinin yağmalanmasını engellemiştir. Sonra Bağdat ve Güney Beyennehren valisi olmuştur. Yaşadığı yerlerden topladığı bilgileri değerlendirerek 'Dünyayı Fethedenin Tarihi' anlamına gelen üç ciltlik *Tarih-i Cihan-güşâ* kitabını yazmıştır. Bu kitapta Moğollar ve İlhanlıların, Harzemşahlıların ve İsmailîlerin tarihleri anlatılıyor. Cüveyni, fıkıh, kelâm ve hadîs gibi konularda birçok kitap yazmışsa da *Tarih-i Cihan-güşâ* adlı eseriyle ün kazanmıştır. Cüveynî'nin Farsça yazdığı bu eserini Mirza Muhammed Kazvîni bazı nüshaları karşılaştırarak 1912, 1916 ve 1931 yıllarında üç cilt hâlinde yayımlamıştır. Kazvîni, Cüveynî ve eseri hakkında uzun ve ayrıntılı mukaddime de yazmıştır. *Tarih-i Cihan-güşâ* en son 1387'de [1968] Tahran'da Sâzemân-e Çâp ve Enteşârât tarafından basılmıştır. Bu kitap Mürsel Öztürk'ün çevirisiyle Kültür Bakanlığı tarafından önce 1988'de üç cilt hâlinde sonra da 1998'de tek cilt hâlinde yayımlanmıştır.

Son zamanlarda, İran'da Farsça edebî eserlerde, özellikle de *Tarih-i Cihan-güşâ*'da bulunan Türkçe ve Moğolca sözler üzerinde makale ve kitaplar yayımlanıyor. Bu yayınlarda daha çok Türkçe sözlerin anlamı ve etimolojisi üzerinde duruluyor. Türkçe sözler incelenirken daha çok Azerbaycan Türkçesi açısından değerlendiriliyor. Meselâ, yakın zamanda İran'da basılan *Tahlîl-e Sâhtârî ve Ma'ânî-ye Berhî A'lâm-e Torkî-ye Târîh-e Cahân-guşâ-ye Cuveynî* [Cüveynî'nin Târîh-ı Cihân-güşâ adlı eserindeki Türkçe Kelimelerin Yapısal ve Semantik Analizi] adlı makalede Cüveynî'de geçen bazı Türkçe sözler açıklanmıştır. Bu yazıda Farsçada Sebok Tekin olarak bilinen Gazneli Sultan Mahmut'un adının aslının *su bay teğin* ya da *tekin* olduğu iddia ediliyor. Halbuki bu ad aslında *Sepük Tigin*'dir. *Sepük* de Eski Türkçede 'düzenli, tertipli, mücehhez, hazırlıklı' demektir. Ya da *ötkin* sözünün anlamının 'tesir edici' olduğu açıklanıyor ve *od kimin*'den türemiş olabileceği söyleniyor. Bir kuşla ilgili olan *alaca* sözü *alıcı* ile ilişkilendiriliyor ve 'yırtıcı kuş' anlamına geldiği açıklanıyor. 'Güzel' anlamına gelen *gökce* de yeşil renkle ilişkilendiriliyor. Bu, İran'da yaygın bir

eğilimdir. İran'da basılan *Senglah* Çağatayca sözlüğündeki sözlerin çoğu da Azerbaycan Türkçesine göre okunmuştur.

Türkiye'de de Cüveynî'de geçen Türk dili ve kültürüyle ilgili unsurlar Ercilasun'un Türk Dili dergisinde basılan *Atâ Melik Cüveynî Neler Gördü, Neler Duydu?* adlı makalesinde irdelenmiştir (2020: 4-9). Ercilasun, bu makalede Uygurların türeyiş efsanesini açıklayan bölüm üzerinde durmuş ve bu efsaneyi çok yönlü olarak incelemiştir. Ayrıca, metinde anlatılan yazıtın üzerinde de durmuştur. Ercilasun'un makalesini okumadan önce ben *Tarih-i Cihan-güşâ*'nın Türkçe çevirisi elimde olmadığı için Farsçasından okumuştum ve Ercilasun'un değerlendirdiği konular benim de dikkatimi çekmişti ve not almıştım. Tekrarlanmasının yararlı olabileceğini düşünerek ilgimi çektiği için Farsçadan çevirdiğim bölümleri makalemde açıklayacağım. Farsça Cüveynî tarihini okurken Eski Türklerle ilgili çok değerli bilgiler olduğunu fark ettim. Tarihin Farsça metninde istinsah hataları olduğunu ve Türkçe kelimeler düzeltilirken de hatalar yapılmış olduğunu gördüm. O yüzden bazı yerler yanlış anlaşılabilir ya da anlaşılmayabilir. 148. sayfada, *Uygurların Kendi Dilinden Uygur Şehirleri ve İdi Kut'un Nesebi Üzerine* başlığı altında yazılan bölümü okurken de cümle düşüklükleri olduğunu fark ettim ve metni Türkçeye şöyle çevirdim:

Onlarla ilgili durum kayda geçirildiğinde onların kitaplarında yazılan düşünce ve dinî inançları hakkında kısaca bilgi, şaşırtmak için değil, onaylamak için yazıldı. Uygurların benimsediği düşünceye göre onların ortaya çıkışları Orkun¹ nehrinin kıyısında olmuştur. Orkun'un kaynağı Karakorum denen dağdandır. Burada Kaan zamanında bina edilen şehrin adına da Karakorum derler. Bu dağdan otuz nehir su alır. Her nehrin kıyısında ayrı bir kavim yaşardı. Orkun'da da Uygurlar iki topluluktu. Bunların toplulukları çoğalınca başka kavimlerin de onayı ile kendi aralarından bir emîr tayin ettiler ve ona itaat ettiler. Beş yüz yıl boyunca (s. 149) böyle yaşadılar ta ki Buku Han'ın dönemi gelip çattı. Halk arasında Buku Han'ın Efrasiyab olduğu yaygındı.² ve bir kuyu yıkıntısı var ve büyük bir kaya (var) dağda, Karakorum'un kenarında, Bîjen Kuyusu olduğu söyleniyor.³ Bu nehrin kıyısında, onun adı da Ordu Balığı'dır ve şimdi ona Mavu Balığı derler. (Padişah) dergâhının yıkıntısının dışında, kalenin hizasında üzerine satırlar kazılmış taşlar atılmıştı. Biz bunlara baktık. Kaan'ın devletinin zamanında bu kayaların altını açtılar, bir kuyu buldular ve kuyuda üzerine yazı

¹ Dipnotta *Orgun* yazılmıştır.

² Burada düşüklük olmuş, zira konu değişiyor.

³ Burada düşüklük olmuş.

kazılmış büyük bir kaya buldular. Yazının çözülmesi için buyruk verildi. Kimse onu okuyamadı. Hitay'dan⁴ denen bir kavmi getirdiler. O cemaatin yazısıymış.

Şimdi de Balasagun şehrinin adının nasıl *Ġuz Balıĝ* (Oĝuz şehri) olduğunu anlatan bölümün çevirisini veriyorum:

Buku Han rüyasında beyaz giysili ve beyaz bastonlu yaşlı bir adam gördü. Bu adam elindeki çamfıstığı şeklinde olan yeşil taşı ona verdi ve “Eğer bu taşı koruyabilirsen dünyanın dört bir yanı senin buyruğunu temsil eden bayrağın gölgesi altında olur” dedi. Veziri de buna benzer rüya görmüş. Sabahleyin ordularıyla yola koyuldular. Türkistan hudutlarına vardıklarında bol yeşillikli ve sulu kırsal bir alan gördüler. Huzur veren bu yere yerleştiler. (Buku Han) burada Balasagun şehrini bina etti. Şimdi ona *Ġuz Balıĝ* diyorlar. On iki yıl içinde (o civardaki) bütün bölgeleri fethettiler ve isyan edecek kimse bırakmadılar. Sonra insan görünüşlü hayvanların yaşadığı bir yeri gördüler. Oranın ötesinde iskân edilen bir yer görmedikleri için döndüler.

Bu makalenin amacı İran'da Türkçe ile ilgili yazıların değerlendirilmesi değil, Cüveynî tarihindeki bazı ilginç sözleri gözden geçirmek ve onlar hakkında notlar düşmek hem de Cüveynî'nin *Târîh-i Cihân-güşâ* adlı eserinin eski bir elyazmasına eklenen bir sözlüğü tanıtmaktır. Bu yazma eser İran'ın Meclis-e Şûrâ-ye Mellî kütüphanesinde, *Kitab-e Tarîh-e Cihân-güşâ-ye Cüveynî bâ Ferheng-e Lugât* adıyla ve hüviyeti, “Müellif: Ata Melik Cüveynî, Kutu numarası 9311” şeklinde kayda geçirilmiştir. Tarih kitabının son sayfasında sözlüğün birinci sayfasıyla birlikte basılmış. Cüveynî tarihinin yazma nüshasının son sayfasında eserin Muhammed bin Hüseyin tarafından Hicrî kamerî 1317'de tamamlanmış olduğu yazılmıştır. 1365'te de Cafer Sultan el-Karânî'nin kütüphanesinin mührü basılmış, daha sonraki sayfada da aynı şahsın hattıyla yazmanın sözlük bölümünün başlangıcı yerleştirilmiştir. Bu makale daha çok bu sözlük üzerinde odaklanacaktır, ancak daha önce Cüveynî tarihindeki ilginç görünen bazı Türkçe sözlerin tanıtımı yapılacaktır. Zaten sözlük bölümünde çok sayıda Türkçe sözlerin açıklanması var.

Üç ciltlik *Târîh-i Cihân-güşâ*'nın Farça metnini gözden geçirdim. Çok sayıda Türkçe ve Moğolca sözler var. Bunların çoğu *yarlıĝ*, *al tamĝa* gibi bilinen sözler. Bunlardan ilginç bulduğum ve açıklanması gereken bazı sözler üzerinde durmak istedim. Meselâ bugün *Çimen-i Sultâniye* denen yerin adı Moğolcada *koñur öleñ*

⁴ Dipnotta bir nüshada beyaz, üç nüshada da Kamaan قامان . Kamân, *kam* ‘şaman filozofu ve müneccimi’ sözüünün çoğuludur. Aşağıdaki sözlükte قام maddesinde açıklama var: *kāmān*, *kām*'ın çoğulu. Burada bilginler topluluğundan söz edilmiş olabilir.

imiş; Türkmencede *koñur* ‘kahve rengi’, *öleñ* ‘çayırli, çimenli yer demek. Mağtımğuli’da şöyle bir beyit var: *ïller bâr diñli diñli // Sowuk suwli ter öleñli*. Türkmen halk edebiyatında, düğünde kız tarafından bir kadının söylediği *yâr yâr* nakaratlı bir türküye de *öleñ* denir (Azmun, 2020: 666). Geçmiş olayların kaydedildiği tomara *ötük* denmesi ilginç.

Metinde Güyük Han’ın zevcesinin adı *Kaymış* olarak geçiyor ve aslında Oğul Kaymış olduğu hakkında not düşürülmüştür. Bu adın sahibi oğlan beklenirken doğmuş olmalı. Oğlan beklenirken doğan kızlara bugün Türkmenlerde de Oğul ile başlayan ad veriliyor: *Oğulcan, Oğulgül, Oğulbibi, Oğulgerek* gibi. Türkmenlerde ayrıca *Dursun* da kız adıdır. Farsçada bu ad ‘kız yeter artık’ anlamında *Duhterbes*’tir. Kızlara *oğul* adı verilmesi bir Oğuz geleneği olmalı. Sevinç adı Sevinç Han örneğinde erkek adı. Bu ad Türkmenlerde *Söyünç* şeklinde var. *Sunkar Aşkar* adındaki birinci söz ‘şahin, doğan’ demek; *aşkar* da Arapçada ‘kızıl saçlı adam’ ve ‘sarıya çalan kırmızı renk’ demek. İran ve Türkmenistan sınırındaki Etrek nehrinin adı da aynı anlamda. Bu, nehrin su altındaki toprağının rengiyle ilgili. O yüzden bu nehre *Kızıl Etrek* de denir. Bunu bazıları bolşevistik bir ad olarak algılıyorlar.

Şütür katar kerdin ‘deveyi katarlamak, sıralamak’ anlamına gelir. İngilizcede sıralanmış deveye *train of camels* deniyor. Bunun bire bire anlamı ‘deve treni’. O yüzden Farsçada trene *kaṭār* deniyor ve *ğatār* şeklinde telaffuz ediliyor. *Feraye* türküsünde *Türkmen kızı katarlamış mayayı* deniyor. Buradaki *maya*, buğranın dişisi, sarışın devedir, gelini, bazen de mevtayı taşır. Bu devenin kutsal bir hayvan olarak kabul edilmesiyle ilgilidir. O yüzden deve yününden yorgan yapılır, ama tepelendiği için döşek yapılmaz.

Bu metinde *Tacik* sözü *Tâzik* şeklinde yazılır. Eski Türkçede bu söz *Tezik*’tir. Farsçada Türkçe kelimelerdeki açık /e/ sesi elif ile yazılır. O yüzden *tezik* de *tâzik* olmuştur, tıpkı Türkçe *külek* > *kûlâk*, *Türkmen* > *Türkmân*, Moğolca *kekül*’ün de *kâküil* oluşu gibi. ‘Saldırgan’ anlamına gelen *tâzî* hem tazıyı anlatır hem de Arapları.

‘*Avret* > avrat sözünün Farsçadan Türkçeye geçtiğini biliyordum ama Farsçada ne zaman kullanılmaya başlandığını bilmiyordum. *Tarih-i Cihan-güşâ*’da ‘*avret*’ sözü ‘kadın’ anlamında kullanılıyor. Halbuki Arapçadaki anlamı ‘çiplaklık’tır. Bu eser XIII. yüzyılda yazılmıştır. O yüzden bu kavramın XII-XIII.

yüzyıllarda yaygınlaştığını düşünebiliriz. ‘Avret sözünü 1298’de yazılan *Yusuf ve Zuleyhâ* mesnevisinde *er ü ‘avret* var. Bu söz bugün Türkçede *avrat* olmuştur ve Türkçe *uragut*’tan türeyen *arvat* ile karışmıştır. XIII. yüzyıl Kazvinli şair ve yazar Ubeyd-i Zâkânî’de ve Hutsma da *arvat* kelimesi *ayın* ile değil *elif* ile آروات şeklinde yazılıyor. Bugün Türkmencede ve Azerbaycan Türkçesinde *arvat/arvad* sözü kullanılıyor.

Cüveynî’de *merdîne* ‘erkek’ cinsi, ‘*avretîne* de ‘kadın cinsi’ demek. ‘Boynuzdaş’ anlamında gelen *hem-şâh* bu metinde ‘baldız’ anlamında kullanılıyor ve birebir anlamı ‘boynuzdaş’ olan *hem-sâh*, Türkçe *boynuzlu*’nun mecazî anlamını akla getiriyor. Farsça *hem* ön ekinin Türkçe karşılığı {+dAş} ekidir. Farsçada *şikem* ‘karın’ demek ve ‘karındaş’ anlamına gelen *hem-şikem* ‘ikiz’ demektir. Buna göre *karındaş* > *kardaş* > *kardeş* sözünün en eski anlamı ‘ikiz’ olabilir. Zira Eski Türkçede *kardeş* için *toğmiş*, Türkmencede de *doğan* sözü kullanılıyor. Türkmencede *ğarındaş* da ‘akraba’ anlamına geliyor.

Mengüberti’nin adı منكبرتى şeklinde yazılmış. Belki bu ad aslında منكبرتى şeklinde yazılmış, fakat <t> harfinin iki noktası üst üst gelip bir nokta gibi görünmüş olabilir. Böyle durumlar elyazma metinlerde olağandır. Son zamanlara kadar bu ad Farsçada *Monkebernî* şeklinde okunuyordu. Bu ad ‘Tanrı verdi’ anlamına gelir. Bu hükümdarın Farsçadaki diğer adı da Celâleddîn Hüdâdâd (Allah verdi)’dir. *Taırıberdi*, *Allberdi* ve *Hudayberdi* bugün Türkmenlerin yaygın olarak kullandığı adlardır. Türkmenistan’da da bu söz *Meñburnı* şeklinde okunuyor ve Celaleddin Harezmsâh’ın burnunda ben olduğu için böyle dendiğine inanılıyor. Metinde Harezmi için de “Bu nahiyenin halkı ona Cürcâniye’der ve yerli halk ona Ürgenc derler” deniyor. Bu şehrin asıl adı *Gürgân*’dır ve İran’da, Türkmen Sahra’da Gürgen nehrinin kıyısında yerleşen eski bir şehirdir. Araplar buna *Cürcân* derler. Benzer bir adla bugün Türkmenistan’ın kuzey sınırında yerleşen şehre de *Gürgân Gird* denmiş. *Gird* ‘yuvarlak’ demek ve eski şehirler yuvarlak kale içinde yerleştiği için bu söz Farsçada ‘şehir’ anlamına geliyor. Bugün İran’da Sûsengird şehri var. Arapçada /g/ sesi /c/ olduğu için *gird*, *cird* olmuş. Kuzeydeki şehrin adı da önce *Gürgâncird*, sonra da kısalarak *Gürgânc* olmuş, daha sonra da bu ad Türkmencede *Ürgenç* olmuştur.

Aykaç, Eski Türkçede ‘dedikoducu’ anlamına gelir. Metinde yanlış olarak اويقاق *uykaç* şeklinde yazılmıştır: *Mā uykaç-ı yalavacîm, mâ râ be-çe günâh girifteîd?*

“Biz peygamberin/önderimizin dedikoducusuyuz, günahımız ne ki bizi burada tutuyorsunuz?”. Aynı yerde şöyle bir satır var: *Dehân güşâde şakâyık çü merdüm-i uykağ* “Şakayık çiçeği dedikoducu insanlar gibi ağzını açmış”. Bu metinde koruyucuya da *turkağ* deniyor. Bu ad ‘beklemek’ anlamına gelen *tur-* fiilinden {-kAk} ekiyle yapılmıştır ve ‘sürekli duran, bekleyen’ anlamına gelir. Daha sonra {-Ak} şekline dönüşen ekle yapılan kavramlarda da bir süreklilik ifadesi vardır: *kaçak* ‘sürekli kaçan’, *korkak* ‘hep korkan’, *ürkek* ‘hep ürken’ gibi. Türkmencede de sürekli altını kirleten çocuğa *sıçak* derler. Metinde geçen *çok zeden* ‘saygı göstererek diz çökmek’ anlamına gelir. Bu birleşik fiildeki *zeden* Türkçe *ur-* yardımcı fiilinin bire bir çevirisidir: *gep zeden* > *gep ur-* > *gepir-* ‘konuşmak’, *cîğ zeden* > *çık ur-* > *çığır-* örneklerinde olduğu gibi.

Cüveynî’nin *Târîh-i Cihân-güşâ* adlı eserinde çok sayıda Türkçe sözler var. Hepsini incelemek elbette büyük bir iş. Basılan kitaplar pek güvenilir değil. Bu kitaplar birkaç yazma nüshanın karşılaştırılmasıyla hazırlanmış, ama yeterli değil. Birkaç yazma üzerinde tarihçilerle birlikte çalışılırsa çok yararlı sonuç elde edilebileceğini düşünüyorum.

Şimdi yukarıda belirtilen *Târîh-i Cihân-güşâ* yazma metnine ilâve edilen ve metinde geçen “Çağatayca” sözlerin anlamları Farsça açıklanan anlamlarının transkripsiyonunu ve Türkçeye çevirisini aşağıda veriyorum. Bu sözlükte Türkçe kavramlardan çok şahıs atları ve yer adları var. Bazı sözlerde belli harflerin hareketleri açıklanmıştır. Bunlar sözlerin doğru okunmasını kolaylaştırıyor. Telaffuzu konusunda kuşkulu olduğum sözlerin yanında bir soru işareti koydum. Bazı sözlerin anlam açıklanmasında hatalar var, onları da not düşerek açıkladım.

Sözlüğün çeviri ve transkripsiyonuna başlamadan Farsça metinlerin okunuş türleri hakkında bir kısa bir açıklama yapmak istiyorum:

Bugün, İran Farsçası (Fars.), Tacikçe (Tac.) ve Türkiyede Avrupa transkripsiyonuna bakılarak Darî, hattâ Dârî olarak bilinen Afganistan Farsçası ya da açık /e/ ile Dârî şeklinde telaffuz edilen Derî (Der.) ve Osmanlıca Farsçası (Osm. = Osmanlı Türkçesi) olmak üzere dört çeşit Farsça vardır. Bunlar temelde bir ise de başka farklılıklar yanında fonetik bakımından da farklılık gösterebilirler. Bu fonetik olay genellikle belli seslerin telaffuzunda aşağıdaki gibi ortaya çıkar:

1. Tac. ve Der.'de /u/ ~ Fars.'da bazen /o/, Osm.'da ise genellikle /ü/ olur. Meselâ Tac. ve Der.'de *bulbul* > Fars. *bolbol*, Osm. (Türkçe) *bülbül*. Tac. ve Der. *Guftâ* de Fars.'da *gofte* şeklinde telaffuz edilir, Osm.'da da *güfte* olur. İki (2) sayısının karşılığı olan Osm.'daki *dü*, Tac. ve Der.'de *du*, Fars.'da da *do* şeklinde söylenir. *Türk* kelimesi Tac. ve Der.'de *Turk* iken İran Farsçasında *Tork* olmuştur. Tacikçede, Özbekçede olduğu gibi uzun /ā/ uzun /ō/ sesine yakın bir sesle telaffuz ediliyor.

2. Tac., Der. ve Osm.'da /i/ sesi Fars.'da /e/ oluyor: *dil* > *del* 'gönül', *gil* ya da *kil* > *gel* 'çamur' gibi; Der., Tac. ve Osm.'da Farsça datif eki olan *bi-* Farsçada *be-* şeklinde telaffuz edilir: *bi-mân* > *be-mân* 'bana' örneğinde olduğu gibi. Tac., Der. ve Osm.'daki *bismillâh* Fars.'da *besmellâh* oluyor. Tac. ve Der.'de uzun kapalı /ê/ telaffuz edilen ses, Farsçada /î/ oluyor, Osm.'da *kâh* /î/ da /ê/ ya da /ey/ oluyor: Türkçe {+sız} ekinin karşılığı olan Fars. *bî+* eki Tac. ve Der.'de *bê+*, Osm.'da da yukarıda belirtildiği gibi *bê+* ya da *bey+* oluyor. Meselâ Farsça *bîkâr* 'işsiz' Tac. ve Der.'de *bêkâr* oluyor. Bu söz Azerbaycan Türkçesinde *bekâr* oluyor ve birçok yerde yanlış anlaşılıyor. Farsça *bînâmâz* Tac. ve Der.'de *bênâmaz*, Osm.'da *beynamâz* oluyor. Farsça *şîr* 'arслан' Tac. ve Der.'de *şêr* şeklinde telaffuz ediliyor. Bu kelime Azerbaycan Türkçesinde de *şer* olmuştur: *Burda bir şer darda galıp bağıırır* (Haydar Baba).

3. Tac., Der. ve Osm. /ķ-/ > Fars. /ğ-/: Osm. *ķand* (< Ar.) Tac. ve Der.'de *ķând*, Fars.'da *ğând*; Osm. *ķutb* (<Ar.) 'kutup' Tac. ve Der.'de *ķutb*, Fars.'da *ğotb* vb. gibi. Osm. *ķ+a*, Tac. ve Der. *ķ+ä*, Fars. *ğ+ä*: Osm. *ķatre* (<Ar.) > Tac. ve Der. *ķätrâ* > Fars. *ğätrâ/ğätre* gibi. Osm. *ķ+â* > Tac. ve Der. *ķ+â* > Fars. *ğ+â*: Osm. (<Ar.) *ķätîl* > Tac. ve Der.'de *ķätîl* > Fars.'da *ğätel*; Osm. (< Ar.) *ķâbil* > Tac. ve Der.'de *ğâbil* > Fars. *ğâbel* vb. gibi. Benzeri durumlar /ğ/ sesi için de geçerlidir. Ancak bu ses Farsçada değişmez. Yani Osm. *ğ+a*, Tac., Der. ve Fars.'da *ğ+ä* oluyor: *ğarîb* > *ğärîb*, *ğam* > *ğäm* gibi. Eğer /a/ sesi uzun ise Osm., Tac., Der. Farsça aynı oluyor, bu sıralamaya göre örnekleri şöyle gösterebiliriz: *ğâlib*, *ğâlib*, *ğâlib* ve *ğâleb*. Son örnekte Farsçada /i/ sesi /e/ olmuştur.

4. Osmanlıcada *ğayn* <ğ> ve *ķâf* <ķ> harflerinde olduğu gibi, *sâd* <ş>, *đat* <đ>, *tâ* <ţ>, *zâ* <z>, *hâ* <h> ve *hı* <h> harfleriyle karşılaşan harflerden sonra gelen ünlüler genellikle kalındır. Halbuki Tac., Der. ve Farsçada adı geçen seslerden sonra gelen ünlüler eğer *vâv* ya da *elif* ile karşılaşmıyorsa hep incedir: *Sabr* > *säbr*, *zarar* > *zärär*, *taraf* > *täräf*, *zarf* > *zärf*, *hammâl* > *hämâmâl*, *ħar* 'eşek' > *ħär* gibi. Kalın

/k/ sesinden sonra gelen ünlünün Tac., Der. ve Fars.'da incelenmesi kuralı Türkçe kelimeler için de geçerlidir: Türkçe *ķara* Tac.ve Der.'de *ķārā*, Farsçada *ġārā*. Eski yazıda yazılmış kelimeler için /a/, /u/, /i/ ünlülerinin karşılığı olan *elif*, *vâv* ve *yâ* harfleri varsa bu ünlüler uzun okunur: Türkçe *ķara süren* Farsçada قره سوران yazılıyor ve *ġārā sūrān* okunuyor. Eski metinlerde بايقرا şeklinde yazılan Bay *Ķara* sözünü bugün Farsçada bazıları *Bāyāġrā* şeklinde okurlar. قراختای *Ķara Ĥıtay* da *Ġārāĥtāy* okunuyor.

Türkolojide Farsça sözlerin transkripsiyonu Osmanlıcada Farsça okunuşuna göre yapılır. Osmanlıcanın Farsçasında Farsçada hiç olmayan /ö/, /ü/ ve /ı/ sesleri vardır. Kısacası, Farsçanın transkripsiyonu sözlerin Osmanlı telaffuzuna göre yapılır. Türkçede {+dAn} eki ile {+dA} eki Farsçada *ez* ve *der* ayrı yazılır ve arkasından gelen kelimeyle bitiştirilmez, datif halinin Farsça karşılığı *be* bazen به şeklinde ayrı yazılır به من gibi, bazen de arkasından gelen kelimeye bitişir بمن gibi. O yüzden ismin bu hâli *be-men* ya da *bi-men* şeklinde transkribe edilir. Ayrıca 'ile' anlamına gelen با *bâ* da ayrı yazılır.

Son zamanlarda Türkiye'de yaygınlaşan Avrupalıların Farsça ve Arapça için kullandıkları transkripsiyon sisteminde Farsça açık /ä/ ve Arapçada *fetha* ile gösterilen açık /e/ ya da kısa /a/ ses hep /a/ ile gösteriliyor. Meselâ, Farsça 'Ben geldim' anlamına gelen *mān āmādām* söz konusu yeni transkripsiyon sisteminde *man āmadam* oluyor. Arapça *āl-ĥamdu* da *al-ĥamdu* şeklinde yazılıyor. Osmanlı/Türkçe transkripsiyonunda da bu söz *el-ĥamdü* oluyor.

KARE dergisinin 9. sayısında Turgut Koçoġlu ve Abdulkhalil Ahmadoughli tarafından yazılan *Cüveynî'nin Târîh-i Cihân-güşâsı'ndaki Bazı Türkçe-Moġolca Kelimeleri Açıklayan Bir Lügatçe* adlı makalesi çıkmıştır. Makalenin İngilizce özetinde Cüveynî tarihinin üç ciltte 1952-1960 yılları arasında yazıldığı belirtiliyor. Lügatçenin kendine özgü transkripsiyonu Osmanlıca Farsçasına göre yapılmıştır. Ancak yukarıda belirtilen ayrı yazılması gereken sözler arkalarından gelen sözlere bitiştirilmiş ve anlamsız sözler ortaya çıkmıştır. Meselâ *bāliš* tanımı yapılırken ... 'ibāret *ezpan şad mişkāl est* ... ibaresi Farsça değil. Farsçası şöyle olmalıydı: 'ibāret *ez pānşda mişkāl est*. Farsçada *ezpān* yok.

Yazarın transkripsiyon sistemine benzetmeye çalışarak veriyorum:

Ķün derin kitāb-ı müstetāb ki mevsūm est betārîĥ-i Cihān-güşā-yı 'Aṭā Melik Cüveynî ba'z-ı elfāz-ı Türki-yi Ćaġatāyî derṭayy-ı 'ibārāt-ı mūnderic ve dānisten-i berĥî ezķavā'id-i ān ĥālî ezmenfa'at nehvāhed būd. Betahrîr-i in muĥtaşar perdāĥt. (s.95).

Bu aslında bir cümledir ve geleneksel Türkoloji transkripsiyonuyla yazılırsa şöyle yazmak gerekir:

Çün der îñ kitâb-ı müstetâb ki mevsûm bi-Târîh-i Cihân-güşâ-yi °Atâ Melik-i Cüveynî ba°zî elfâz-ı Türki-yi Çağata'î der tayy-i °ibârât-ı münderic ve dânisten-i berhî ez kavâ'id-i ân hâlî ez menfa°at nehvâhed bûd, bi-tahrîr-i îñ muhtaşar perdâht.

Yukarıdaki yanlış okunan metnin anlamı da yanlış olur elbette. Ben metnin tamamını gözden geçirecek değilim. Yalnız kelimelerin açıklanmasında da yanlış okumalar var. *Bema'nâ* ile başlayan cümleler doğru değil. Farsçada *bi-ma°nî-yi ... est* 'anlamına gelir' demek. *Şehrî'st* 'şehrî est' demek. *Etrek: Şehr îst* yazılmaz. Bu Farsça değildir. Transkripsiyon yapılmasaydı sadece çevirisi yapılsaydı daha iyi olurdu belki. Tanımlanan kelimelerin okunmalarında hatalar var. *Errân çü perrân* demek 'perrân vezninde' demek. Bu da *Arrân* olmaz *Errân* olur. *Ferheng-e Fârsî*'nin A'lâm bölümünde de böyle okunuyor. *Ortakı* da *ortakî* olmalıydı. Sondaki ünlü yayı nisbettir, 'ortaklık' anlamına gelir, *merd* > *merdî* örneğinde olduğu gibi. *Aygur* da *Uygur* olmalıydı; buradaki tanımda da *Bema'nâ*, *bi-ma°nî-yi* ve *vaqtâ ki* de *vaqtî ki* olmalıydı. *Bi-vezn-i ceberût* dendiği zaman *Elemût* olur, Türkçede olduğu gibi *Alamût* değil, zaten Farsçada *Elemût* denir. Kelân vezninde deniyorsa söz konusu kelime *Elân* olur, *Alan* değil. Tabii, ben burada metnin tamamındaki hataları gösterecek değilim. Yazarları bilimsel çabaları için kutluyorum.

Aşağıda lügatçenin metninin transkripsiyonunu Osmanlı Farsçası olarak veriyorum:

Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-raḥîm

Çün der îñ kitb-ı müstetâb ki mevsûm est bi- Târîh-i Cihân-güşâ-yı °Aṭâ Melik Cüveynî, ba°zî elfâz-ı Çağata'î der tayy-ı °ibârât-ı münderic ve dânisten-i berhî ez kavâ'id-i ân hâlî ez menfa°at nehvâhed bûd, [îñ bende-i ḥakîr] bi-tahrîr-i îñ muhtaşar perdâht. Evvelen ehâlî-yi Maverâ'ü'n-nehr ve tavâiyif-i Özbek ki der Tûrân-zemîn ikâmet dârend pâre'î kelimâ râ bâ kâf-i Arabî tekellüm minümâyend. Ammâ ehl-i Ḥvârezm ve Türkmânihâ hemân lafz râ bâ kâf-i Fârsî telaffuz mikünend. Tâniyen der nüvişten ba°zî ḥurûf [râ] mînüvîsend ammâ der ḥvânden bi-ân tenaṭṭuḡ nemînümâyend, mânend-i nigâşten-i elif ve vâv ve yâ' cihet-i tebyîn-i fetḡa ve zamme ve kesre, velî îñ kâ°ide hem °umûmiyet nedâred. Dîger ânki gâhî dâl ve tâ'-i ḡaraşet bi-yekdîger tebdîl mîşevend min ḡayr-ı iṭṭirâd ve hemçünîn tebdîl-i ḡayn ve ḡâf ve ḡâ' der heme câ mücevvez nîst. Meṭelen yağmak bi-ma°nî-ye bârîden hemîşe bâ ḡayn nüvişte mîşevend ve yağmak bi-ma°nî-yi ḡarâb kerden ve ḡorḡu bi-ma°nî-yi ḡavf [râ] dâ'imen bâ kâf nüvîsend, bi-ḡilâf-i ḡırḡı ve ḡırḡavul ki tebdîl-i ḡayn-ı vusṡâ-yı ânihâ bi-ḡâf câyiz⁵ est ve ḡâkezâ mübâdele-i sîn-i mühmele bi-şâd-ı mühmele ve tâ'-i ḡaraşet bi-ṡâ'-i

⁵ Metinde ḡâyiz yazılmış.

huṭṭî ve dâl-i mühmele mânend-i su ki ‘ibâret ez âbe est ber şu, ve toköz bi-ma^cnî-ye nüh ber toköz ve at bi-ma^cnî-yi esb ber ad, ve gâhî hem bi-vaḳt-i irâde-i te’nîṭ ber âhîr-i kelimât mîm ilhâk künenend, miṭl-i bég ve bégüm ve han ve hanum. Hemçünîn gâhî ḫarf-i kâf-ı âhîr-i kelimât râ bi-ğayn-ı mu^cceme tebdîl nümûden câyiz est, mânend-i lafz-ı yaḳ ki emr bi-ḫarâb kerden est yaḳ güften ve nüvişten ğalaṭ nîst. İcmâlen çün hod-ı mâhâ ehl-i lisân nîstîm ve kitâbî hem muḫtevî ber ḳavâ'id-i resm-ül-ḫaṭṭ-ı muşṭalahât-ı Türkî-yi Çağatay der dest nedârîm, itâle-i zîkr-i ḳâ'ide ve ḳânûn-ı ân ḫâlî ez ba^czî maḫzûrât nehvâhed bûd. Enseb ânest ki be tavzîḫ ve tebyîn-i pâre'î luġât ki der ḫîn-i müṭâla^a bi-în kitâb muḫtâc ḫvâhed bûd, iktifâ kerde şeved.

“Atâ Melik-i Cüveynî'nin *Târîh-i Cihân-güşa*'sı olarak bilinen bu değerli kitapta ibarelerin içinde Türkçe Çağatay sözleri yazılmış olduğundan ve onların kurallarının bilinmesinin yararsız olmayacağından bu kısa sözlüğün yazılmasına karar verildi. Evvelâ Mâverâü'n-nehr ahâlîsi ve Turan yurdunda ikâmet eden Özbek tâ'ifeleri bazı sözleri kâf-i Arabî /k/ ile telaffuz ediyorlar. Sâniyen, yazarken bazı harfleri yazıyorlar, ama teleffuz etmiyorlar. Meselâ *fetha*, *zamme* ve *esre* için *elif*, *vâv* ve *yâ* harfleri yazılıyor (ama okunmuyor). Ama bu durumun yaygınlaşmış kuralı yoktur. Bazen de bir usûl ve tertibe tabi olmaksızın *dâl* ve *tâ-i karaşet* قرشت birbirinin yerine geçerler. Gayn, *kâf* ve *ḫa* harflerinin birbirinin yerine geçmesi doğru değildir. Meselâ *yağmak* ياغماق daima *ğayn* ile yazılır. Ve *yaḳmak* ياقماق ve *ḳorḳu* قورقو daima *kâf* ile yazılır. Bunun tersine kırğı قرغى ‘atmaca’ ve *ḳırğavul* قراغول ‘sülgün’ örneklerinde ortadaki *ğayn*, *kâf* olabiliyor. Aynı şekilde *sîn* harfi *sâd* olabiliyor, *tâ-i karaşet* de *tâ-i huṭṭî*'y حطى ve *dâl* harfine dönüşebilir. Meselâ سو su صو şeklinde, toköz توقوز da طقوز şeklinde ve at اد ad yazılabilir. Bazen de dişilliği belirlemek için kelimenin sonuna bir *mîm* eklenir: Meselâ *bég* > *begüm* بيگ > بيگم ve *han* > *hanum* خان > خانم olur. Bazen kelime sonundaki *kâf*, *ğayn* harfine dönüştürülebilir, meselâ ‘yık’ anlamına gelen *yaḳ* ياق kelimesini ياغ yazmak ya da söylemek yanlış değildir. Kısacası, kendimiz dilci olmadığımız için ve elimizde Çağatay Türkçesinin yazım kılavuzu bulunmadığından dolayı kuralları açıklamak kolay olmayacaktır. En uygun olanı, sözlerin, bu kitap okunurken gerekli olanlarıyla yetinmektir.”

Bâb-ül-Elif

Abâġa: *Nâm-ı püser-i Hülagû Ḫan est.* Hülagû Han'ın oğlunun adı.

âçâr: *Mîve ve ḫubûbât râ güyend ki bâ turşî terbiye kerde bâşend.* Turşu ile terbiye edilen meyve ve hububata denir.

Afşâr: *İsm-i ṭâ'ife'îst ez etrâk.* Türklerin bir boyunun adıdır.⁶

aġruk: *Bi-ma^cnî-yi iḫmâl ve işkâl est.* Yük ve ağırlık anlamına gelir.

⁶ Eski Türkçede *Afşar*'ın /f/ sesi üç noktalıdır ve Arapça vav harfi ve İngilizce /w/ gibi telaffuz edilir. Su kelimesi çok eski metinlerde *sin* ve üç noktalı <f> ile yazılır ve Türkmencede *suw* şeklinde telaffuz edilir. Türkmencede *Afşar* da *Awşar* ya da *Owşar* şeklinde söylenir.

al tamğa: Mürekkebe ez dü lafz est, aḥkām-ı selātîn ve ümerā-yı Moğol rā gūyend ki bi-surḥî nüvişte bāşend. İki kelimededen oluşmuştur; kırmızı renkte yazılı olan Moğol sultan ve emîrlerinin hükümlerine denir.

al: Bā hemze-i memdüde ve lām-i sākin reng-i kırmız rā gūyend. Uzun elif ve harekesiz lām ile kırmızı renk demek.

Ala Kamağ: Nām-ı mevzi'î est ki ez āncā şehri-i Kayalığ heft rûze rāh'est. Bulunduğu yerle Kayalığ şehrinin arasında yedi günlük yol olan bir yerin adı.

alp: Bi-ma^cnî-ye şücā^c ve bahadır ve pehlivān est. Yiğit, bahadır ve pehlivan anlamına gelir.

Altay: Nām-ı mevzi'î est der Türkistān ki vefāt-ı Kara Hülagü bin Maskan ibn-i Çagatay der ān mevzi^c bûd. Türkistan'da Kara Hülagu bin Maskan ibn-i Çagatay'ın vefat ettiği yerin adı.

altun: Tîlā ve zer rā gūyend. Altın ve zer için kullanılır.

Āmüye: Rūdhāne'î st ki ez Ḥ'ārezm güzered, miyān-ı Türkistān ve Ḥorāsān vāki^c est. Harezmi'den geçen ve Türkistan ile Horasan'ın arasında bulunan bir nehir.

Arığ Böke: Nām-ı yekî ez birāderān-ı Mengü Kaan est. Mengü Kaan'ın kardeşlerinden birinin adı.

Ata bég: Bi-ma^cnî-yi lele ve mürebbî-yi pâdişāh ve nāzır ve nāzım-ı umūr-ı devletî est. Padişahın [çocukken] bakıcısı ve eğiticisi ve devlet işlerine nezaret eden ve onları düzenleyen anlamına gelir.

Ayğak/Aykaç: Bi-ma^cnî-ye gammāz ve nemmām ve suḥan-çîn est. Gammazlık eden dedikoducu, söz götürüp getiren anlamına gelir.

Eberküh: Şehrekî est karîb bi-İşfahān, mu^carrab-ı ān Eberküh est. İsfahan'a yakın küçük bir şehir; Arapçası Eberküh'tur.

Él Arslan: Nām-ı püser-i Atsız Ḥ'ārezm Şāh. Atsız Harezmi Şah'ın oğlunun adı.

Elakçı: Nām-ı püser-i Sertak bin Batu Ḥan. Sertak bin Batu Han'ın oğlunun adı.

Elān: Bi-feth-i evvel ber vezn-i kelān, nām-ı vilāyetî est ez Türkistān. Birinci harfi fethalı ve kelān vezninde, Türkistan'da bir vilâyetin adı.

Élçitay Noyan: Nām-ı birāder-i Çengiz Ḥan est. Cengiz Han'ın biraderinin adı.

Elemüt: *Ber vezn-i ceberüt nām-ı kal^ca'ıst mābeyn-i Qazvîn ve Gîlân ki Hasan Şabbāh-ı İsmâ'îlî bi-taşarruf āverde būd. Ez ğāyet-i bülendî ānrâ Elemüt hvānendî ya^cnî āşyāne-i 'uḳāb, çe ele bi-ma^cnî-ye āşyān ve mût 'uḳāb est. Ceberüt vezninde; Hasan Sabbah İsmâ'îlî'nin ele geçirdiği Kazvîn ile Gîlân (Geylân) arasında bulunan bir kalenin adı. Çok yüksek olduğu için ona *ele mût* demişler ve 'kartal yuvası' anlamına gelir, *ele* 'yuva', *mût* da 'kartal' demek.*

elincik: *Ya^cnî ra'ıyyet-perver. Yani raiyyet-perver 'halkını seven'.*

Elmalık ve Almalığ: *Nām-ı şehri est der taraf-ı şimāl-i Türkistân, mesken-i tātife-yi Uyğur ez tavāyif-i Moğol. Moğolların bir boyu olan Uygurların yurdu Türkistan'ın kuzeyindeki bir şehrin adı.*

Émil ve Émîl: *Nām-ı maḥall-i iḳāmet ve ordu-yı kadîm-i Güyük Han ibn-i Oktay Kaan est. Güyük Han ibn-i Oktay Kaan'ın yaşadığı yerin ve eski konaklama yerinin adı.*

Endhūd: *Nām-ı şehri'st der memālik-i Horāsān. Horasan bölgelerinin birinde bir şehir adı.⁷*

Er Tak: *Nām-ı kūhî'st der Qaraqorum. Karakorum'da bir dağın adıdır.*

Erbil: *Şehri'st der qurb-ı Mūşul. Mûsul'un yakınında bir şehirdir.*

Ergen Gül: *Nām-ı merğzārî est der havālî-yi Semerkand. Semerkand civarında çayır çimenli ve çimekli bir yerin adı.*

erk: *Ya^cnî kal^ca-yı enderūn ve sarāy-ı ḥākim-nişîn. İç kale ve içinde hükümdarın oturduğu saray.*

erk: *Ya^cnî kal^ca-yı enderūn ve serā-yı ḥākim-nişîn. İç kale ve hükümdarın oturduğu köşk demektir.*

Erkenūn: *Tāyfe'ıst ez millet-i Nişārā. Nisârâ halkından (hristiyanlardan) bir topluluk.*

Ermen: *Nām-ı vilāyetî est ez kūhistān-ı Āzerbāycān ki mevlid-i Şîrîn āncā būd. Azerbaycan'ın dağlık bölgesinde Şîrîn'in doğduğu yer olan bir vilâyetin adı.*

⁷ Afganistan'da Endhūy var.

Errân: Çü perrân, vilâyetî est ez Azerbâycân ki Berda^c ve Gence ve Beylakân ez şehrhâ-yî ân est. Perrân vezninde, Berda', Gence ve Beylakân şehirlerini içine alan bir Azerbaycan vilâyetidir.

Ertigin Noyan: Nâm-ı birâder-i Çengiz Han est. Cengiz Hanı'nın erkek kardeşinin adı.

Esferâyin: Kaşaba'îst ber taraf-ı şimâlî-yi Sebzvâr ve ez tevâbi^c-i Nişâbûr. Sebzvâr'ın kuzeyinde bulunan ve Nişâbûr'a bağlı olan bir kasabadır.

Etrek: Şehrîst vâқи^c der şimâl-i İrân ki mesken-i tã'ife-i Türkmân est. İran'ın kuzeyinde Türkmenlerin yaşadığı bir şehir.

İdi Kut: Bi-zamm-i kâf, mürekkebe ez dü lafz est bi-ma^cnî-ye şâhib-i baht ve iqbâl ve sa^câdet, çi, idi bi-ma^cnî-yi şâhib ve mâlik ve kut bi-ma^cnî-yi baht ve sa^câdet ve iqbâl est. Kafharfinin zammiyle, iki kelimededen oluşmuştur ve 'baht, saadet ve ikbal sahibi' anlamına gelir, çünkü idi 'sahip ve mâlik, iye' anlamına gelir, kut da 'baht, saadet, ikbal' demektir.

İşik/éşik: Bi-ma^cnî-yi bârgâh ve âstâne ve işik aqası ya^cnî re'îs-i bârgâh. Dergâh ve âstâne anlamına gelir ve işik aqası⁸ yani 'bir dergâhın ya da büyük bir merkezin reisi'demek.

Oğuz: Ya^cnî pâk-fişrat ve nâm-ı yekî ez ecdâd-ı selâtin-i Türk est ki Ümerâ ve havânîn-i Türk bi-û mensûbend. İyi karakterli demek ve Türk hükümdarlarının ecdadından birinin adı, Türk emîrleri ve hanları ona mensupturlar.

Oқта: Bi-ma^cnî-yi bahadır ve pehlivân, pür-zür ve kuvvet est ve ism-i püser-i Çengiz Han ki ba^cd ez ü (bi-)⁹ istikrâr-ı salţanat bi-û mufavvaz şüd. Bahadır, pehlivan, güçlü kuvvetli anlamına gelir ve Cengiz Han'ın ölümünden sonra onun yerine geçen oğlunun adıdır.¹⁰

olcay: Ya^cnî meymenet, sa^câdet ve iqbâl. Meymenet, saadet ve ikbâl anlamına gelir.

Olcaytu: Şâhib-i meymenet ve iqbâl ve nâm-ı püser-i Argun bin Abaka bin Hülagu. Meymenetli, bahtlı demek ve Argun bin Abaka bin Hülagu'nun oğlunun adı.

⁸ Metinde aqası yazılmış

⁹ Bu ön ek fazla.

¹⁰ Bu ad daha sonra Oqtay yazılmıştır.

ordu: *Maḥall-i nüzül-i leşker-i sultānî.* Padişahın ordusunun konakladığı yer.

Orhan: *Nām-ı yekî ez püserān-ı Çengiz Han.* Cengiz Han'ın oğullarından birinin adı.

orğun: *Nām-ı mevzi'î est ki der ān şehr-i Ordu Balıḡ binā nihāde şüde est.* Ordu Balıḡ'ın bina edildiği yerin adı.

ortak: *Bi-ma'cni-yi enbāz ve şerîk der ticāret ve bāzergānî.* Ticaret ortağı anlamına gelir.

ortakî: *Ya'cni şirket kerden der ticāret.* Ticarete ortaklık demek.

oturak: *Maḥall-i ikāmet ve menzil-i nişîmen.* İkamet edilen ve içinde oturulan yer.

Otuz İki: *Nāmı- kabîle'îst ez Etrāk.* Türklerin bir kabilesinin adı.

Oylaç: *Nām-ı tãyfe'îst ez Etrāk.* Türklerden bir taifenin adı.

oymak: *Ḳabîle'îst ez Etrāk.* Türklerin bir kabilesi.

Oyrat: *Ḳabîle'îst ez Etrāk.* Türklerin bir kabilesidir.

Öngüt: *Nām-ı kabîle'îst ez tavāyif-i Etrāk.* Türk taifelerinden bir kabilenin adı.

Özkend: *Bā zā'-i mu'ceme şehri'st der Tūrān-zemîn.* Farsça <z> harfiyle, Turan yurdunda bir şehridir.

ulaḡ ve ulak: *Bi-ma'cni-yi bārgîr ve taḥmîl est.* Beygir ve yük hayvanı anlamına gelir.

Uluḡ Noyın: *Laḡab-ı Toli Han bin Çengiz Han, ya'cni sipeh-sālār-ı a'zam.* Cengiz Han'ın oğlu Toli'nin lakabı, yani büyük komutan.

Uluḡ Taḡ: *Mevzi'î est miyān-ı Ḳaraḡorum ve Biş Balıḡ.* Karakorm ve Biş Balıḡ arasında bir yerdir.

uluḡ: *Bi-zamm-i evvel ve tãnî ve sükün-i ğayn-ı mu'ceme bi-ma'cni-yi büzürg ve ecell ve a'zam est.* Birinci ve ikinci harfin zammeli ve gayn harfinin harekesiz olmasıyla, büyük, yüce ve azametli anlamına gelir.

ulus: *Bi-ma'cni-yi ḡabîle ve aşıret ve tãyfe est.* Kabile, aşiret ve taife anlamına gelir.

uruğ: *Bi-ma^cnî-yi nesl ve sülâle ve evlâd ve a^ckâb est.* Nesil ve sülale, ahfâd ve eslâf anlamına gelir.

Uş/Oş: *Nâm-ı şehrist der Türkistân.* Türkistan'da bir şehrin adı.

Utrâr: *Bi- zamm-i evvel ve sükûn-i t̄anî şehrist der Māverā'ü'n-nehr ki ser-ḥadd-i vilāyet-i Türkistân est.* Maverāünnehr'de Türkistan'ın serhaddi olan bir şehrin adı.¹¹

Uygur: *Bi-ma^cnî-yi çesbende est ve nām-i t̄ayfe'îst ez Etrāk. Der vaqtî ki Oğu Han rā bā aqvām-ı ḥod münāza^cat üftād, ba^czî ez ānhā cānib-i Oğuz Han ra giriftend ve mülak^cab ber Uygur şügend, ya^cnî bi-mā peyvest ve mu^cāvenet kerd.* 'Yapışkan' anlamına gelir ve Türklerden bir taifenin adıdır. Oğuz Han kendi kavimleriyle kavgaya giriştiği zaman onlardan bazıları Oğuz han tarafını tuttular ve 'bize katıldı, uydu ve yardım etti' anlamında onlara Uygur dediler.

Uygur: *Nām-ı kabîle'îst ez kabāyil-i Etrāk.* Türk kabîlelerinden bir kabîlenin adı.

ülke: *Bi-ma^cnî-yi diyār ve memleket est.* Diyar ve memleket anlamına gelir.

Ürgenc ve Ürgānc: *Dü şehrist der nāḥiyet-i Ḥvārezm, yekî Ürgenc-i Nev, dîgerî Köhne.* Harezmi'de iki şehir var; biri Yeni Ürgenc, diğeri Köhne Ürgenc.¹²

Bâb-ül-Bâ

Bâdgîs: *Bi-sükûn-i dāl-i mühmele ve kesr-i ğayn-ı mu^cceme nāḥiyetî est müştemil bir kurā'-ı bisyār ve a^cmāl-i Herāt ve lafz-ı Bâdgîs mu^carrab-ı bād-ḥîz est, çün der ān nāḥiyet bād besyār mîvezîd, bi-în ism mevsûm gerdîd.* Dal harfinin harekesiz olması ve ğayn'ın esre ile okunmasıyla, Herat'ın nahiyelerinin birçok kasabalarını içine alır. Farsça Bâdgîs 'çok rüzgârlı' anlamına gelen bād-ḥîz'in Arapçada kullanılan şeklidir. Zira bu bölge çok rüzgârlı olduğu için böyle adlandırılmıştır.

Bâglân: *Şehrist der Türkistân, bi-nezdîkî-yi Belḥ.* Türkistan'da Belh'in yakınında bir şehir.

¹¹ Farsçada otrâr.

¹² Bu şehir hakkında makalenin girişinde açıklama var.

Bağnak: *Nişân-ı t̄ilā-yı maḥşūş est ki selāt̄n-i Moğol cihet-i iʿtibār ve imtiyāz ʿaṭā mīkerdend.* Moğol hükümdarlarının bir ayrıcalık, bir üstünlük için verdikleri özel altın madalya.

bahadır: *Yaʿnî merd-i şücāʿ ve dilîr.* Yani, yürekli, cesur adam.

Baharçin: *Nām-ı püser-i Ƙaydu Ƙan est.* Ƙaydu Han'ın oğlunun adı.

bahatur: *Bi-maʿnî-yi bahadır ve şücāʿ ve dilîr est.* Bahadır, yiğit ve cesur anlamına gelir.

Balasağun/Balasağun: *Şehrîʿst der Türkistān ki ānrā Ğur Balıĝ¹³ gūyend.* Türkistan'da Ğur Balıĝ¹⁴ olarak da bilinen bir şehir.

balıĝ ve balık: *bi-maʿnî-yi şehir ve vilâyet est.* Şehir ve vilâyet anlamına gelir.

bāliş: *Binā bi-taşrîḥ-i Ƙvāce ʿAṭā Melik şāḥib-i Tārîḥ-i Cihān-güşā bāliş ʿibāret ez pānşad miṭkāl est, ḥvāh zer bāşd yā nuḳra. Ammā der baʿzî luĝāt-ı Türkî mînüvîsend bāliş-i zer ʿibāret ez dü hezār dînār est ve bāliş-i nuḳra ez düvîst dînār. Elbette der îngüne mevārid ḳavl-i Ƙvāce ʿAṭā Melik ki muʿāşır-ı Mengü Ƙaan ve Hülagu Ƙan bûde, muʿteberter ḥvāhed bûd. Tārîḥ-i Cihān-güşā sahibi Hâce Ata Melik'in açıklamasına göre bāliş, beş yüz miskāl altın ya da gümüştür. Ama bazı Türkçe sözlükler altın bāliş'in iki bin dînār, gümüş bāliş'in de iki yüz dînār değerinde olduğunu yazıyorlar. Elbette böyle durumlarda Mengü Kaan ve Hülagü Han'ın çağdaşı olan Ata Melik'in sözü daha muteber olacaktır.*

Bâmiyân: *Şehrî est miyān-i Kābul ve belḥ.* Kâbil ve Belh arasında bir şehir.

Barakçin: *Nām-ı zevce-i Batu bin Tuşi Han est.* Tuşi Han'ın oğlu olan Batu'nun zevcesinin adı.

Beranğār: *ʿibāret ez meymene-i ve dest-i rāst-ı leşker ve ordu est.* Ordunun sağ tarafına denir.

baskak: *Bi-maʿnî-yi zābıt ve ḥāfiż ve muḥteseb est.* Zâbıt, koruyucu ve belediye ve polis görevlisi anlamına gelir.

Başğird: Açıklama yok.

¹³ Birçok yazmada bu söz Ğuz Balıĝ şeklinde geçiyor.

¹⁴ Metinde Ğuz Balıĝ.

Batu: *Bi-ma^cnî-yi kavî ve ziber-dest ve nām-ı püser-i Tuşi Han bin Çengiz Han est ki bi-mezîd-i şevket ve übbehet ber sâyir-i evlād-ı Çengiz imtiyāz dāşt. Zîrā ki vefāt-ı Tuşi Han şeş māh kabl ez fevt-i Çengiz Han ittifāk üftād ve Çengiz Han Batu rā bi-cā-yı pedereş hük-m-rān-ı H^vārezm ve Deşt-i Hazar ve Bulğar ve Elān ve ān hudūd fermūd. Ba^d ez Çengiz Han Okta Kaan nîz ^camel-i ū rā imzā ve Batu rā ber cemî^c-i evlād-ı Çengiz Han muqaddem mîdāşt. Vefāt-ı Batu der sene-i erba^ca ve hamsîn ve sitte mi^e bûd. Güçlü ve becerikli anlamına gelir ve Cengiz Han'ın oğlu Tuşi Han'ın oğlunun adıdır. Batu haşmeti ve heybetiyle Cengiz Han'ın diğer evlatlarına göre imtiyazlıydı. Zira Tuşi Han'ın ölümü Cengiz Han'ın ölümünden altı ay önce oldu ve Cengiz Han Batu'yu babasının yerine Harezmi, Deşt-i Hazer, Bulgar, Elan gibi bölgelerin hükümdarı tayin etti. Cengiz Han'dan sonra Oktay Kaan da onun görevlerini onaylıyordu ve Batu'yu Cengiz Han'ın bütün evlatlarından üstün tutuyordu. Batu 654'te vefat etti.*

bâverçi: *Āş-peş ve tabbāh rā gūyend. Aşçı ve yemek pişirene derler.*

Bāverd: *Bi-feth-i vāv ve sikūn-i rā' ve dāl-i bî-noқта, nām-ı belde'îst der Horāsān. Fethalı vāv ve rā harfi ve noktasız dal harfinin harekesizliğiyle, Horasan'da bir beldenin adı.*

Benāket: *Şehrî'ist der Maverā'ü'n-nehr, mu^carrab-ı Fenāket. Maverāünnehr'de bir şehir; Fenāket'in Arapça şeklidir.*

Berdān: *Nām-ı mevzi^cî est vāki^ca der miyān-ı Ġazneyn ve Bāmiyān. Ġazneyn ve Bāmiyān'ın arasında bulunan bir yerin adı.*

Berke Oğul: *Nām-ı yekî ez püserān-ı Cuci Han est. Cuci Han'ın oğullarından birinin adı.*

Berkcār: *Nām-ı yekî ez püserān-ı Cuci Han est. Cuci Han'ın oğullarından birinin adı.*

Bervān: *Bi-vezn-i merdān, nām-ı şehri^cst karîb bi-Ġazneyn. Merdān vezninde, Ġazneyn'e yakın bir şehrin adı.*

Beyhak: *Nāhiyetî est ez tevābi^c-i Sebzvār. Sebzvār'a bağlı bir nahiye.*

Bégi: *Der in kitāb ^cibāret ez Serkutni Bégi, māder-i Mengü Kaan est. Bu kitapta Mengü Kaan'ın annesi Serkutni Bégi söz konusudur.*

Biliktay Noyan: *Nām-ı yekî ez birāderān-ı Çengiz Han est.* Cengiz Han'ın kardeşlerinden birinin adı.

Biş Balıg: *Mevzi'î est der Türkistān der nezdîk-i memleket-i Çîn.* Türkistan'da Çin memleketine yakın olan bir yerin adı.

Boğa Han: *Nām-ı cedd-i heştüm-i Çengiz Han est.* Cengiz Han'ın sekizinci ceddinin adı.

Böçek: *Nām-ı yekî ez birāderān-ı Mengü Kaan est.* Mengü Kaan'ın kardeşlerinden birinin adı.

Buğa Timur: *Nām-ı birader-i Batu, püser-i Cuci Han bin Çengiz Han est.* Cuci Han bin Cengiz Han'ın oğlu Batu'nun kardeşinin adı.

Bulgar: *Şehrîst nezdîk bi-Zulemât, der zamān-ı İskender binā şüde.* İskender zamanında bina edilen Zulemât'a yakın bir şehir.¹⁵

Bulğay: *Nām-ı püser-i Sentan bin Cuci Han bin Çengiz Han est.* Sentan bin Cuci Han bin Cengiz Han'ın oğlunun adı.

Bürpeleng: *Nām-ı mevzi'î est miyān-ı Karaçorum ve Biş Balıg.* Karakorum ile Biş Balıg arasında bir yerin adı.¹⁶

pāyize: *Ya'ni menşür ve aḥkām-ı dîvānî.* Ferman, tezkere ve dîvan hükümleri demek.

Pencāb: *Vilāyetî est ez Sind ki penc rüd ez eṭrāf-ı ān mîgüzered.* Sind'in, çevresinde beş nehir akan bir vilâyetidir.

petik: *Bi-ma'ni-yi mektüb est ve petikçi kâtib ve nüvîsende rā gūyend.* Yazılmış yazı anlamına gelir ve petikçi 'kâtip ve yazar' demektir.¹⁷

¹⁵ Bazılarına göre 'karanlıklar' anlamına gelen Zulemât yılın yarısı karanlık olan, ikinci yarısında da ışığı az olan kuzey kutbuna yakın yerlerdir. Bir hikâyeye göre İskender ve Hızır *âb-ı hayât*'ı bulmaya gitmişler ve Hızır bu hayat suyunu içince ebediyen diri kalmış (Moin, 1381/V: 1116).

¹⁶ Farsçada *bür* 'açık renkli, kumral', *peleng* de 'kaplan' demek; *yüz* 'tazi', *yüzpeleng* de 'leopar' demek. Birinci kelime boz da olabilir.

¹⁷ Eski Türkçede bu söz *betik*'tir.

Bâbü't-Tâ

Tabcu Noyan: *Nâm-ı yekî ez ümerâ-yi Mengü Kaan est ki bâ leşker-i girân bi-muḥâfazat-ı memâlik-i İrân firistâd ve ba^cd ez ū Hülagu Ḥan rā me'mūr fermūd. Mengü Kaan'ın emîrlerinden biri; Kaan onu İrân bölgesindeki memleketleri korumaya gönderdi. Ondan sonra da bu görevi Hülagu Han'a verdi.*

Tâcîk: *Ḳavmî rā gūyend ki Fârsî-zebânend ve ḳabûl-i ḥükümet-i Etrāk rā kerde'end. Der Āsyâ-yı Vuşṭâ Fârsî-zebân rā Tâcîk ve Türkî-zebân rā Türk mînâmend. Fars dilli olup Türklerin hükümdarlığını kabul eden bir kavim. Orta Asya'da Fars dillilere Tacik, Türk dillilere de Türk denir.*

tağar: *Bâ tâ-i ḳaraşet ve tâ-i ḥuṭṭî zarf-ı büüzrg-i sifâlîn rā gūyend ve yek tağar ārd 'ibâret ez yek-şad men ārd est. Tâ-i ḳaraşet ya da tâ-i ḥuṭṭî ile yazılabilen bu söz büyük toprak kap anlamına gelir. Bir tağar dolusu un yüz batman olur.*

Tağaçı: *Nâm-ı zevce-i Yisu Mengü bin Çaçatay bin Çengiz Ḥan est. Yisu Mengü bin Çaçatay, bin Cengiz Han'ın zevcesinin adı.*

Takaḫar Köreken: Cengiz Han'ın damadının adı.¹⁸

tamğa: *Bi-ma^cnî-ye eṭer ve nişâne ve mühr ve mektüb'est. Eger bâ kırmız ve surḥî nüvişte bâşend ānrâ al tamğa gūyend ve eger bâ siyâhî ve mürekkeḳ nüvişend ḳara tamğa ve eger bâ āb-ı tîlâ nüvişte bâşend altun tamğa gzyend. İz, belirti, mühür ve yazı demek; eğer kırmızı renkte yazılmışsa ona al tamğa denir, eğer siyah renkte ve mürekkeple yazılmışsa ona ḳara tamğa derler, eğer altın suyu ile yazılmışsa da ona altun tamğa derler.*

Tancut: *Nâm-ı kabîle'îst ez Etrāk münteseḳ bi-Carḳa Lengüm, püser-i Ḳaydu Ḥan.*

Tārât: *Ḳarye'îst der se fersaḥî-yi Buḥārâ. Buhara'dan üç fersah uzaklıkta olan bir kasaba.*

tarḫan: *Ez cümle-i elkâbî est ki selâṭîn-i Türkistân ve Māverâ'ü'n-nehr îñ imtiyâz ra bi-kemter kesî i^ctâ mîfermüdüdü. Ve Ma^cnî-y āñ mu^cāf ve müselleḳ ez tekâlîf-i dîvânî est. Ve hemgām-i istîlâ ve istiklâl-i Çengiz Ḥan, şāḫibân-ı îñ laḳab dārâ-yı imtiyâzât-ı tis^ca bûde'end. Evvelâ tâ nüḫ def^ca der şudûr-ı ḫaṭâyâ ve cerâyim-i 'azîme mu^cāteḳ ve mu'āḫaz nemîşüdüdü. Tāniyen, tâ nüḫ puşṭ evlād ve aḫfād-ı anḫâ rā ez taḫmîlât-ı dîvânî mu^cāf mîdāşṭend. Tālisen, der ğazevât ve ḫurûḳ ez ğanâyim-i me'ḥûze-yi āñḫâ 'öşr-i dîvânî*

¹⁸ köreken, Türkmencede 'damat' demek.

muṭālebe nemînümüdend. Rābiʿan, bidūn-i istîzān bi-bārgāh ve ḥuzūr-ı sultān vārid mîşüdüdü. Hāmisen, der ḥuzūr-ı sultān haḳḳ-ı cülüs ve ḳuʿüd dāştend. Sādisen, ez dest-i ḥod-ı sultān istihkāk-ı aḥz-ı nüh cām-ı şerāb ve bi-în mevhibet imtiyāz dāştend. Sābiʿan, der eṭnā-yı seyr ü sefer pîşā-pîş-i sultān mîreftend. Tāminen, sivā-yı duḥterān-ı sultān, duḥter-i herkes rā mîḥvāstend, bidūn-ı izn ve icāze-ʿi evliyā-yı ü bi-ḥarem-sarā-yı ḥod mîburdüdü. Tāsiʿan, cevāyiz ve ʿaṭāyā-yı ānhā ez cānib-i sultān ez ḳabîl-i esb ve libās ve ḥayme ve ḥargāh ve sāyir-i esbāb-ı tecemmül ez nüh ʿaded kemter cāyiz nebüd. Türkistan ve Maverāünnehr sultanlarının çok az sayıda kişilere verdikleri ayrıcalık; bunun yararı divan prosedüründen muaf olmaktır. Cengiz Han’ın istilâ ve istiklâl törenleri sırasında böyle lakabı olanların dokuz imtiyazları vardı: 1. Hata ve cerimelerle ilgili suçlarda dokuz kereye kadar cezalandırılmazlar. 2. Dokuz nesil sonrasına kadar evlâdı ve ahfâdı Divan yükümlülüklerinden muaf tutuluyordu. 3. Çatışmalarda ve savaşlarda ellerine geçirdikleri ganimetlerden Divan öşürü talep edilmiyordu. 4. Köşke ve padişahın huzuruna izinsiz girebiliyorlardı. 5. Sultanın huzurunda oturup kalkabiliyorlardı. 6. Sultanın kendi elinden dokuz şarap bardağını alma istihkakıyla bir ayrıcalık sahibiydiler. 7. Seyr ü sefer sırasında sultanın önünde yürüyorlardı. 8. Sultanın kızları hariç istedikleri kızı anne babasının izni olmadan haremlerine götürebiliyorlardı. 9. Sultanın verdiği at, giysi, çadır ve başka süs eşyaları gibi ödülleri ve bağışların sayısı dokuzdan az olması caiz değildi.

Taşkend: *Şehr-i muʿteberî est der Türkistān.* Türkistan’da muteber bir şehir.

Tat: *Ḳavmî rā güyend ki Türkî-zebānend ve ḳabül-i hükümet-i Etrāk rā kerde end.* Türk dilli olup Türklerin hükümdarlığını kabul eden halka derler.¹⁹

Taynḳu: *Nām-ı emîrî est ez ümerā-yı Gür Ḥan, sultān-ı memleket-i Ḥıta ki ü bā leşker-i girān ez cānib-i Gür Ḥan bi-ceng-i Sultān Muḥammed Ḥvārezmşāh meʿmür ve der ceng dest-gîr ve der Ḥvārezm maḳtül şüdü.* Hitâ ülkesinin sultanı Gür Han’ın emîrlerinden bir emîrin adı. Gür Han onu büyük bir ordu ile Sultan Muhammed Harezmsah’la savaşmaya gönderdi. Savaşta esir oldu ve Harezmsah’da öldürüldü.

¹⁹ Tatlar bugün Kafkasya’da ve özellikle Azerbaycan’da yaşayan İranî halktır. Dilleri Tatî, İranî dillerdendir. Türk kavimleri tarih boyunca kendilerinden olmayan yerlilere Tat demişler. Bugün Özbekler Taciklere, Türkmenler de Farslara Tat derler. Şöyle bir atasözü var: *Tat’ın doğrusu, orağın eğrisi!*

Tâzîk: *Evlâd-ı ʿArab rā gūyend ki der ʿAcem zāʿide ve büzürg şüde bâşed. Acem diyarında doğup büyüyen Arap evlâdına derler.*²⁰

tegişmiş: *Yaʿnî hedâyâ ve pîş-keş ki bi-ḥuzûr-ı selâtin taqdîm mîşevd. Sultanlara takdim edilen hediye ve peşkeşler.*

tekemiş: *Bi-maʿnî-yi sūrʿat vr şitâb est. Sûrat ve acele anlamına gelir.*

Tekût: *Nām-ı yekî ez birâderân-ı Çengiz Ḥan. Cengiz Han'ın kardeşlerinden birinin adı.*

Temmiş: *Bi-feth-i tâ ve kesr-i mîm-i meşdüd ve yâ-yı mechûl, bîşe'îst der nevâhî-ye Âmul-i Mâzenderân. Ta harfini fetha ile mîm harfini de şeddeli okumakla Mazenderan bölgesinde, Âmul şehrine yakın bir yerde küçük bir ormanın adı.*

Tenkût: *Nām-ı yekî ez püserân-ı Cuci Ḥan bin Çengiz Ḥan ve ism-i nâhiyetî est der memleket-i Ḥıtay. Cuci Han bin Cengiz Han'ın oğullarından birinin adı, ayrıca Hatay memlektinde bir nahiyenin adı.*

Tejri/Tanjri: *Yaʿnî yezdân ve perverdigâr-ı ʿâlemîyân. Dünya ahalsinin Allah'ı demek.*

Terâz/Tarâz: *Nām-ı vilâyetî est bi-ṭaraf-ı şimâl-i Ferğana ki ânra Almalığ ve Yengi nîz gūyend. Fergana'nın kuzeyinde bir vilâyetin adı, ona Almalığ ve Yengi de derler.*

Termed: *Şehrî est meşhûr der Mâverâ'ü'n-nehr. Maverâünnehr'de ünlü bir şehir.*²¹

tersâ: *Fırka-i Naşrânî rā gūyend, yaʿnî Îsevî-mezheb. Ve gâhî ez âteş-perest nîz tersâ taʿbîr mîşevd. Nasrânî fırkasından, yani Hristiyan dininden olanlara derler; bazen ateşe tapanlara da tersâ deniyor.*²²

²⁰ Farsçada *Tâzîk* 'Türk olmayan, İranî' demek; *Tâzî* ise 'koşmak, saldırmak' anlamına gelen *tâhten* mastarından türemiştir. *Tâzî*, Türkçede *tazî* olmuştur. Araplara da belki saldırma özelliklerinden dolayı *tâzî* denir. Orta Farsçada *yâ-yı* nisbetin sonunda bir /k/ sesi vardır. Bu söz belki de *Tâcîk*'e benzetilerek türetilmiştir. Köktürk yazıtlarında geçen *Tezik*, Arap harfleriyle yazıldığında *Tâzîk* olmuş olabilir.

²¹ Bu şehir bugün Termez adıyla Özbekistan'da.

²² Hristiyanlar için kullanılan *tersâ* aslında Farsçada 'korkan, korkusu olan' demek. Rivayete göre Mevlânâ Hristiyanlar için 'Bunlar hiç olmazsa *tersâ*' demiş, cenazesinde de daha çok Hristiyan varmış.

tette: *Bā evvel meftūh ve t̄ānî müşeddēd, nām-ı şehri'st ez bilād-i Send.* Birinci <t> fethalı, ikincisi fethalı ve şeddeli, Sind beldelerinden bir şehrin adı.

Toli: *Bi-ma^cnî-yi āyine ve mir'āt ve nām-ı yekî ez püserān-ı Çengiz Han est ki peder-i Mengü Kaan bāşed.* Ayna anlamına gelir ve Cengiz Han'ın oğullarından birinin adı. O da Mengü Kaan'ın babasıdır.

tovaçı: *Bi-ma^cnî-yi münādî ve carçı est.* Seslenerek haber veren tellal anlamına gelir.²³

toy: *Bi-ma^cnî-yi sūr ve sūrūr ve velîme ve mihmānî-yi 'umūmî est.* Düğün ve eğlence, ziyafet ve umuma açık davet anlamına gelir.

toyin: *'İbāret ez kıssîsān-ı büt-perst est ki ruhbān ve keşîş güfte mîşved.* Bunlar putperest papazlardır ki onlara rahip ve keşiş de derler.

Többet: *Bi-zammü't-tā ve fetḥ-ül-bā'-ül-müşeddēde, memleketî est miyān-ı Çin ve Tataristān ve Türkistān ve Hindüstān ki der taraf-ı şarkî-yi Keşmîr vāki^c est.* Ötreli <t> ve fethalı bir şeddeli ile, Kâşmîr'in doğusuna yerleşen ve Çin, Tataristan, Türkistan ve Hindistan arasında bulunan bir memleket.

Tun: *Nām-ı kaşaba'î'st der memleket-i Ḥorāsān.* Horasan'da bir kasabanın adı.

Turakina H'atun: *Nām-ı zevce-i Okta Kaan, māder-i Güyğük Han.* Güyük Han'ın annesi ve Okta Kaan'ın zecisinin adı.

Türān: *Tür nām-ı püser-i büzürgter-i Ferîdün est. Der taḫsîm-i memālik bi-evlād-ı ḥod memleketî ra ki bi-ū dād bi-ism-i ū mevsūm ve Türān güfte şüd, ya^cnî māl-i Tür ve Türān ğayr-ı Türkistān bûde ve ḥudūd-ı ān der eyyām-ı kadîm ez taraf-ı cenüb Toḥāristān ve cibāl-i Cetrāl est ve ez sū-yi şimāl bilād-ı Ḥ'arezm ve Deşt-i Kıpçak ve ez taraf-ı mağrib diyār-ı Ḥorāsān ve Cürcān ve ez sū-yi maşriḳ arz-ı Türkistān ve Moğolistān ve cün a^crāb ber ān vilāyet müstevlî şüden bi-māverā'ü'n-nehr mevsūm şüd.* Tür, Ferîdün'un büyük oğlunun adıdır. Ferîdün, ülkelerini dağıtırken, büyük oğlu Tür'a verdiği ülkenin adını onun adından alarak ona *Türān* demiştir. Bu, 'Tür'a aittir' demektir. *Türān*, Türkistan'dan başkaymış ve eski zamanda güneyden Toḥaristan ve Cetrāl dağları, kuzeyden Harezm beldeleri ve Deşt-i Kıpçak ile, batıdan Horasan ve Cürcan diyarı ve doğudan Türkistan toprağı ve Moğolistan ile sınırlıydı, Araplar o bölgeyi istilâ edince de adı *Maveraünnehr* oldu.

²³ Bu sözün 'ordu müfettişi' anlamı da var.

turgū: *Bema^cnî-yi ʿaṭiye ve ṭaʿām est ki berāy-ı mihmān ḥāzır ve müheyyā mîdārend ve bi-ʿArabî ānrā nūzl gūyend bi-zamm-i nūn ve sikūn-i zā'-i mu^cceme.* Bağış ya da sadaka olarak misafir için hazırlanan yemek, Arapçada buna nuzl denir.²⁴

Tuşi: *Nām-ı püser-i evvel-i Çengşz Ḥan est ki baʿzî müverriḥîn ez ū Cuci taʿbîr künend.* Cengiz Han'ın birinci oğlunun adıdır. Bazı tarihçiler ona Cuci derler.

tutmaç: *Āşî est ki bā sumāk pezend.* Sumakla pişirilen bir yemek.

Türk: *Bi-zammü't-tā', ism-i püser-i evvel-i Yāfeṭ bin Nūḥ ʿaleyhi's-selām est ve nām-ı ḥan-ı evvel-i ḥavānîn-i Türkistan hem Türk bûde est.* Yâfis bin Nuh aleyisselâmın birinci oğlu, Türkistan'ın hanlarının birincisinin adı da Türk idi.

Türkan H'atun: *Nām-ı māder-i Sulṭān Muḥammed Ḥ'ārezmşāh est.* Sultan Muhammed Harezmsah'ın annesinin adı.

Türkistan: *Memleketî est vāqı'a der ṭaraf-ı şimālî-yi Taşkend der semt-i memālik-i Rusiye.* Taşkent'in kuzeyinde Rusya bölgeleri yönünde bulunan bir memleket.

Bâb-ül-Cîm

Cācerm: *Bi-feth-i cîm-i ṭānî ve sükūn-i rā'-i mühmele vilāyetî est de Ḥorasān.* İkinci <c>'nin fetha ile ve ra harfinin sükûn ile okumakla, Horasan'da bir vilâyetin adı.

carçı: *Ya^cnî muḥbir ve mu^clin ve eşḥāşî ki ḥaber-i cülūs-i ve rüküb-i selāṭîn rā bi-merdüm mîresānend.* Yani haber verici ve ilân edici ve sultanların tahta geçişini haber veren kişi, tellal.

Carka Lengüm: *İsm-i püser-i Kaydu Ḥan est.* Kaydu Han'ın oğlunun adı.

cebbe: *Bi-ma^cnî-yi cevşen ve esliḥa-i ḥarbiyye est.* Cebbe-ḥāne ya^cnî enbār-ı esliḥa ve maḥzen-i edevāt-ı ḥarb. Zırh ve silâh anlamına gelir, cebe-hâne de silâh ve savaş için gerekli malzemenin anbarı demek.

Celāyir: *Nām-ı ḳabîle'îst ez ḳabāyil-i Türk.* Türk kabilelerinden bir kabilenin adı.

Cend: *Bi-feth-i cîm ve sükūn-i nūn ve dāl-i mühmele şehri est der māverā'ü'n-nehr.* Cîm'in fetha ile, nūn'un da harekesiz okunmasıyla, Maveraünnehr'de bir şehir.

²⁴ Doerfer, bu sözü tuzğu olarak da açıklanıyor (1963: 900).

cerge: *Aşleş çirge est, kem kem bi-takfif ve tahrif cerge güfte mişved.* Aslı çirge'dir, uzun sürede değişerek *cerge* olmuştur.

cerîde: *Ya'nî muhaffef ve sebük-bâr.* Yükü hafifletilmiş demek.

cevanğar: *İbâret ez meysere ve dest-i çep-i leşker ve ordu est.* Ordunun sol tarafı demek.

Ceyhûn: *Nâm-ı nehr-i mu'azzam ve ma'rûfî est ki hadd-i fâşil-i Türkistân ve Îrân est.* Türkistan ve İran'ı birbirinden ayıran büyük ve ünlü bir nehirdir.

Cîruft: *Bi-kesr-i cîm ve zamm-i rā'-i mühmele belde'îst ez bilād-i Kirmān.* Esreli cîm ve zammeli rā ile (Cîruft) Kirman beldelerinden biridir.

Cuci: *Nâm-ı püser-i Çengiz Han est ve Tuşi hem ta'bir mişved ve ma'nî-yi Cuci 'nāgāh bi-vücūd āmede' bâşed.* Çün der *'arz-ı rāh nāgāh ez māder mütevellid şüd.* Bidān *sebeb ū rā Cuci nām nihādend.* Cengiz Han'ın oğlunun adı, Tuşi de denir. Cuci sözü de 'aniden, beklenmedik şekilde ortaya çıkan' demektir. Çünkü annesi yoldayken aniden doğmuş ve o yüzden ona Cuci demişler.

Cumkaragül: *Nâm-ı yekî ez püserān-ı Hülagu Han est.* Hülagü Han'ın oğullarından birinin adı.

Cuveyn: *Bi-zamm-i evvel ve fetḥ-i t̄anî nām-ı karye ve nāhiyetî est ez tevābi'-i Ḥorāsān.* Horasan'a bağlı bir nahiye ve kasabanın adı.

Çağatay: *Nam-ı püser-i düvvüm-i Çengiz Han est ki bi-hüküm-i Çengiz hükümet-i Tūrān-zemîn rā dāşt ve Tūrān-zemîn 'ibâret'est ez mābeyn-i Kārākorum ve Îrân.* Cengiz Han'ın ikinci oğlu; o Cengiz Han'ın buyruğuyla Turan yurdunun hükümdarı olmuştu. Turan yurdu da aslında Karakorum ile İran arasındaki bölgeden ibarettir.

çandavul: *Cema'atî rā gūyend ki ez 'akab-ı leşker bi-cehet-i muhāfazat mîāyend.* Ordunun arka tarafını koruyan bir topluluk.

çatlağuç: *Mîve-i dirāht-ı sakız rā gūyend.* Sakız ağacının meyvesine derler.

Çengiz Han: *Der zebān-ı Tūrî bi-ma'nî-yi şāh-ı şāhān est.* Çünānki *der in ebyāt şarîhan beyān fermāyed: Nihādîm nām-ı tü Çengiz Han Ez in pes tü ḥod rā Temuçin meḥwān.* *Ez an rū ki ma'nî-yi Çengiz Han Buved şāh-ı şāhān-ı Tūrî-zebān.* "Tūrî" dilinde 'padişahlar padişahı' anlamına gelir. Aşağıdaki dizelerde bu anlam açıkça beyan

edilir: “Sana Cengiz Han adını verdik. Bundan sonra sen kendine Temuçin deme. Çünkü Cengiz Han sözü Tûrî dilinde padişahların padişahı demektir”.

Çer Olum: *Nām-ı cū’î est der Türkistân ki Kaydu Han, cedd-i şeşüm-i Çengiz Han ez rûdhâne bîrûn âverde est.* Cengiz Han’ın altıncı ceddinin nehirden çektiği akarsuyun adı.

çerik: *Koşun ve asker-i nâ-muntazam ve gayr-ı müretteb rā gūyend.* Düzensiz ve tertipsiz ordu ve askerler [topluluğuna] derler.

Çiçekan Bégi: *Nām-ı zevce-i Çengiz Han est ez kabîle-i Oyrat.* Cengiz Han’ın Oyrat kabilesinden olan zevcesinin adı.

çirge/çirga: *Bi-ma’cî-nî-yi şaf ve kaçar est ve şikâr-ı çirge cîbâret ez ân est ki vuḥuş ve hayvânât-ı muhtelif rā ez cāhâ-yı dūr şaf keşîde bi-yek maḥall-i ma’lûm mîrânend ve der ân maḥal ânâ rā ihâta nümûde meşgûl-i şikâr mîşevend.* Sıralanmışlık, katarlanmışlık anlamına gelir. Çirge avı vahşi ve vahşi olmayan hayvanları uzak yerlerden toparlayıp katarlayarak belli bir mekâna sürmek ve orada çevreleri kuşatılarak avlanmalarına denir.

Çoḥay: *Nām-ı yekî ez püserân-ı Çengiz Han est.* Cengiz Han’ın oğullarından birinin adı.

çök: *Bâ cîm-i Fârsî bi-ma’cî-nî-yi zânû zeden ve ta’zîm kerden est.* Diz çökmek ve saygı göstermek anlamına geliyor.²⁵

Bâb-ül-Hâ-ül-Mühmele

ḥaşr: *Cemâ’atî rā gūyend ki der dihât bi-cihet-i kenden-i nehrî, yâ besten-i seddî hemeḡî rā cem’ mînümâyend.* Köyde bir nehir kazıp açmak ya da bir bent kurmak için herkesin bir araya getirildiği topluluğa denir.

Bâb-ül-Hâ-ül-Mu’ceme

Ḥâf: *Nām-ı nâhiyetî est ez iklîm-i çihârum mensûb bi-Ḥorāsân.* Horasan’a bağlı dördüncü iklimin bir nahiyesinin adı.

Ḥalac: *Nām-ı t̄ayfe’îst ez Etrāk.* Türklerden bir taifenin adı.

²⁵ Metinde Türkçe çök ve Farsça zeden’den oluşan bu birleşik fiil çök zeden şeklinde kullanılıyor ve birebir anlamı ‘dizi yere vurmaktır’.

Ḥan Balıĝ: *Nām-ı kadîm-i ŧehr-i Pekin est ki Paçin hem ğufte mîŧeved.* Pekin ŧehrinin eski adı, ona Paçin de denir.

Ḥar-seng: *Seng-i büzürg ve nā-hemvār rā ğüyend ki der miyān-ı rāh māni^c ez ^cubūr-ı merdüm bāŧed.* Yol üzerinde bulunan ve insanların geçiŧini engelleyen düzgün olmayan büyük bir kaya.²⁶

Ḥıtā: *İsm-i ŧehrî^t ez memālik-i Çin.* Çin memleketlerinden bir ŧehrın adı.

Ḥîk: *Ma^crûf est yek ḥîk ŧerāb ^cibāret ez pencāh men ŧerāb est.* Bir ḥîk ŧarap elli batman ŧaraba denk olarak bilinir.²⁷

Ḥîvaĝ: *Bi-kesr-i ḥā^c-ul-mu^cceme, ŧehrî^t der Ḥ^vārezm ki dār-ül-mülk-i ān eyālet est.* Ḥı harfi kesre ile okunursa, Harezmi'de bir ŧehir ve o eyaletin baŧkentidir.

Ḥocend: *Bi-zamm-i evvel ve fetḥ-i tātî ve sükün-i nūn kaŧaba^t der māverā^u'n-nehr ez iklîm-i pencüm.* Birinci harfi zammeli, ikinci harfi fetḥalı, nūn harfi de harkesiz olan [bu söz] Maveraünnehr'in beŧinci ikliminden bir kasabanın adı.

Ḥoten: *Nām-ı ŧehrî^t der Türkistān.* Türkistan'da bir ŧehrın adı.

Ḥ^vāce: *Ya^cnî kedḥüdā ve büzürg ve ŧāḥib-i devlet ve nām-ı püser-i Güyük Ḥan ibn-i Oktay Kaan est.* Yani kethüda, büyük ve devlet sahibi ve Oktay Kaan'ın oĝlu olan Güyük Han'ın oĝlunun adı.

Ḥ^vārezm: *Memleket-i mu^cteberî^t mābeyn-i Cürcān ve Deŧ-i Kıpçak ve Baḥr-i Hazer ve Buḥārā ve dār-ül-mülk-i āncā kadîmen Ürgenc-i Köhne ve ba^cdhā Ḥîvaĝ bûde est ve ez ŧehrhā-yı mu^ctebereŧ Hezār Esb ve Gürgānc est.* Cürcan, Deŧ-i Kıpçak, Baḥr-i Hazer ve Buhara arasında muteber bir memleket ve oranın baŧkenti eskiden Köhne Ürgenc imiŧ, daha sonra da Hîvak olmuŧ. Hezār Esb ve Gürganc [Harezmi'nin] muteber ŧehirleridirler.

Bâbü'd-Dâl-ül-Mühmele

Dabül: *Ber vezn-i ŧabūr, nām-ı mevzi^c est der Sind.* Sabûr vezninde Sind'de bir yerin adı.

²⁶ Ḥar 'eŧek' demektir, mecazi olarak büyük anlamına gelir.

²⁷ Ḥîk Farsçada 'tulum' demek.

Dakūk: *Nām-ı şehri est mabeyn-i Bağdād ve Erbil.* Bağdat ve Erbil arasında bulunan bir şehrin adı.

Debbūsîyye: *Kaşaba'ıst der şa'îd-i Semerkand.* Semerkand'ın topraklarında bir kasaba.

Dervâze-i Fîrûzâbâd: *İsm-i yekî ez dervâzehâ-yı şehri Herât est.* Herat şehrinin giriş kapılarından birinin adı.

Deylem ve Deylemân: *Bâ evvel-i meksûr ve yâ'-i mechûl ve lâm-ı mazmûm, nâm-ı şehri' st ez vilâyet-i Gilân.* Lâm harfi zammeli okunursa Gilân vilâyetinde bir şehrin adı.²⁸

Bâbü'r-Râ-ül-Mühmele

Râdkân: *Nâm-ı şehri est der Tûs ki marğzâr ve çemen-i hûbî dâred.* Tûs'ta çayır çimenli kırsal bölgesiyle ünlü bir şehrin adı.

Rekay: *Nâm-ı yekî ez birâderân-ı Çengiz Han est.* Cengiz Han'ın kardeşlerinden birinin adı.

Rukınse: *Nâm-ı zevce-i Hülagu püser-i Maskan bin Çağatay est.* Maskan bin Çağatay'ın oğlu Hülagu'nun zevcesinin adı.

Rüknî Zer: *Rüknî mensûb bi-Rüknü'd-dîn est ki zer-i hâliş rā rāyic kerd.* Rüknî, halis altını yaygınlaştıran Rükneddin ile bağlantılıdır.

Bâbü'z-Zâ-ül-Mu'ceme

Zâve: *Ber vezni Sâve, nâm-ı şehri est der Horâsân ki hâlâ bi-Hayderiyye meşhûr est.* Sâve vezninde, Horasan'da şimdi Haydariye olarak bilinen bir şehrin adı.

Zernük: *Kaşaba'ıst der kurb-ı Buğârâ.* Buhara'nın yakınında bir kasaba.

Züzen: *İsm-i vilâyet-i ma'rûfi est ez Horâsân.* Horasan'ın çok bilinen bir vilâyetinin adı.

²⁸ Metinde lâm'ın zammıyla *Deylum* okunması gerektiği ve ikisinin de bir yer adı olduğu yazılı. Halbuki *Deylem* bugün İran'ın kuzeyinde Buşehr vilâyetinin bir kazası, *Deylemân* ise Lâhîcân'ın bir köyünün adıdır.

Bâbü's-Sîn-ül-Mühmele

Sabaçmut/ Sebçemüt (?): *Nām-ı kabîle'îst ez Etrāk münteseb bi-Bağarçin püser-i Kaydu Han.* Kaydu Han'ın oğlu Bağarçin'in mensup olduğu Türklerin bir kabilesinin adı.

Sebkü: *Nām-ı yekî ez birāderān-ı Mengü Kaan est.* Mengü Kaan'ın kardeşlerinden birinin adı.

Sebük Tigin: *Lağab-i Sultān Maḥmūd Ğaznevî est ve ma^cnî-yi ān mübārek-ka dem est. Zîrā der lisān-ı Moğolî sebük bi-ma^cnî-yi ka dem ve tigin bi-ma^cnî-yi meymūn ve mübārek est.* Gazneli Sultan Mahmud'un lakabı ve [bu birleşik ad] 'adımı mübarek' anlamına gelir. Zira Moğol dilinde *sebük* 'kadem, adım', *tigin* de 'mübarek' demektir.²⁹

Sedusan: *Nām-ı şehri'st der Sind.* Sind'de bir şehrin adı.

Selengay: *Nām-ı nahiyetî est de memālik-i Hıtay.* Hıtay memleketlerinde bir nahiyenin adı.

Sengun (?): *Nām-ı püser-i Avung Han.* Avung Han'ın oğlunun adı.

Sentan: *Nām-ı yekî ez püserān-ı Cuci Han est.* Cuci Han'ın oğullarının birinin adı.

Serîr: *Nām-ı vilāyetî est ki ğār-ı Keyhüsrev der āncā est.* Keyhüsrev'in mağarasının bulunduğu vilâyetin adı.

Serpul: *Nām-ı kaşaba'îst der nezdîkî-yi Semerkand.* Semerkand'ın yakınında bir kasabanın adı.³⁰

ser-şîr: *Bi-ma^cnî-yi yarlıĝ ve fermān imtiyāz-ı maḥşūşî est.* 'Yarlıĝ ve ferman özel bir imtiyazdır' anlamına geliyor.³¹

Seyhün: *Nehr-i ma^crūfî est der Māverā'ü'n-nehr.* Maveraünnehr'de meşhur bir nehir.

Sıkınak: *Kaşaba'îst ber kenār-ı Ceyhün.* Ceyhun'un kıyısında bir kasabanın adı.

²⁹ Eski Türkçede *sepük* 'donanımlı, mücehhez', *tigin* de hem bir unvan hem de 'şehzade' anlamına gelir.

³⁰ Farsçada 'köprü başı' anlamına gelen *ser-i Pul*'un kısalmış şekli olabilir. Farsçada 'işin başında, sorumlu' anlamına gelen *ser-i kār* da *serkār* olmuştur.

³¹ *Ser-şîr* < *ser-i şîr* Farsçada 'kaymak' anlamına geliyor.

Sorķutni Bégi: *Nām-ı zevce-i Toli Han est ki vālide-i Mrngü Kaan bāşed ve der ba^czî nüsaḥ-ı kadîme Sorķuktani Bégi nüvişte'end.* Toli Han'ın zevcesinin ve Mengü Kaan'ın annesinin adı. Bazı eski yazma nüshalarında *Sorķuktai Bégi* yazmışlar.

sovġat: *Bi-ma^cnî-yi ^caṭiyye ve hediye ve tuḥfe ve arnaġan.* Baġış, hediye, armaġan anlamına gelir.

soyurġal: *İn^cām ve iḥsān ve baḥşış-i dā'imî rā gūyend.* Daimî ödül ve baġış için kullanılır.

Sudak: *Belde'îst der Deşt-i Kıpçak vāķı^a der sāḥil-i deryā ki bi-Ḥalîc-i Kuşantaniyye muttaşıl est.* Deşt-i Kıpçak'da İstanbul Halici'ne bitişik olan denizin sahilinde bir beldedir.

suluk: *çantay rā gūyend ki bi-luġat-ı Tāzî ^caybe est.* Çanta için kullanılır ve ona Arapçada ^caybe (heybe) denir.

Tartak: *Nam-ı püser-i Batu bin Cuci Han est.* Batu bin Cuci Han'ın oġlunun adı.

Tintay Oġul: *Nām-ı birāder-i küçikter-i Mengü Kaan.* Mengü Kaan'ın küçük kardeşinin adı.

Tintay: *Nām-ı yekî ez serdārān-ı mu^cteber-i Çengiz Han est.* Cengizhan'ın güvendiġi komutanlardan birinin adı.

Toyurġamış: *Bi-ma^cnî-yi in^cām ve iḥsān ve ^caṭifet est.* İhsan, baġış ve merhamet anlamına gelir.

Bâbü'ş-Şîn-ül-Mu^cceme

Şādyāḥ: *Muḥaffef-i şādî kāḥ est. Şāpūr bin Erdeşîr şehr-i Şādyāḥ rā ez peder bi-ḥ^vāst ve ū muzāyika kerd. Ba^cd ez peder bi-ḥarābî-yi ān emr fermūd ve pes ez ḥarāb kerd der ān nokṭa şehr-i büzürgî binā nihād ve ān rā Nişābūr nāmîd ya^cnî şehr-i Şāpūr ve ne bi-ma^cnî-yi şehr est. ['Sevinç ve eğlence sarayı' anlamına gelen] şādî kāḥ'ın kısalmış şeklidir. Erdişîr'in oġlu Şāpūr bu şehri babasından istemiş. O da vermemiş. Babasından sonra o şehrin tahrip edilmesini emretmiş. O şehri yıktıktan sonra onun yerinde büyük bir şehir bina etmiş ve ona Nişabûr demiş yani Şapur'un şehri. Buradaki ne/nî 'şehir' demek.³²*

³² Şehrin adı aslında Nişâpûr'dur. Nişâ, Hintçede 'gece' demek, pûr da bu dilde 'şehir' anlamına geliyor.

Şāhruhiyye: *‘ibāret ez şeh-r-i Fenāket est.* Fenâket şehrinin diğer adı.

Şāpūrḥāst: *Nām-ı şeh-rî est mābeyn-i Bağdād ve Mülk-i Dey.* Der *eyyām-ı kadîm şeh-rî büzürg bûde est meşhûr ve ma‘rûf ve zıkr-i ān der tevārîḥ meşṭûr.* Eknûn *ez ān şeh-r cüz ism-i bîresm çîzî bâkî nemānde est.* Bağdat ve Mülk-i Dey arasında bulunan bir şehrin adı. Eski zamanlarda büyük ve meşhur bir şehir imiş. Tarihlerde kayda geçmiştir. Şimdi ise o şehirden resimsiz bir isimden başka bir şey kalmamış.

şāristān: *Ya‘nî şeh-r ve şehristan est.* Şehir ve büyük şehir demektir.³³

Şehristān: *Nām-ı şeh-rî est der miyān-ı Nişābūr ve Ḥ‘ārezm.* Nişabûr ve Harezmi arasında bir şehrin adı.

şeker-deh/dih: *Ya‘nî merd-i çābuk ve celed ve ān ki der kārḥā müheyyā ve āmade başed.* Eli çabuk, becerikli ve her iş için hazırlıklı kişi demek.

Şiramun: *Nām-ı püser-i Kucu bin Oḡtay Ḳaan est.* Kucu bin Oktay Kaan’ın oğlunun adıdır.

şugûn: *Bi-ma‘nî-yi meymenet ve fāl-i ḡayr ve ‘amel-i nîkû est.* Uğur, meymenet ve hayırlı iş anlamına gelir.³⁴

Bâbü’s-Şād-ül-Mühmele

Şayın Ḥan: *‘İbāret ez Batu bin Cuci Ḥan bin Çengiz Ḥan.* Cuci Han bin Cengiz Han’ın oğlu Batu için kullanılan sözdür.

Bâbü’t-Ṭâ-ül-Mühmele

Ṭālḳān: *Şehrîst mābeyn-i Belḡ ve Mervü’r-rûd der Māverā’ü’n-nehr vāḳı‘a ber mevzi‘-i mürtefi‘ mevsûm bi-Nuḳra Kûh.* Maveraünnehr’de Belh ve Mervü’r-rûd arasında Nuḳra Kûh [anlamı Gümüş Dağı] denen yüksek bir mevkide bulunan bir şehirdir.

Ṭaraz: *Şehrî est der Türkistān.* Türkistan’da bir şehir.

Ṭayimḡu: *Nām-ı şeh-rî est der iḳlîm-i Ḥıta.* Hıta[y] ikliminde bir şehrin adı.

³³ *şehristān > şāristān.*

³⁴ Farsça bir sözdür ve شگون şeklinde yazılır.

toy: *Bima^cnî-yi ^cayş ü sürür ü velîme ve mihmânî est.* Düğün, eğlence ve ziyafet anlamına gelir.

Bâb-ül-Ğayn-ül-Mu^cceme

Ğaymış H^vatun: *Nām-ı zevce-i Güyük Han bin Oktay Kaan est ki māder-i Naḳud Ḥ^vāce b^cşed.* Güyük Han bin Oktay Kaan'ın zevcesi; o da Naḳud Ḥ^vāce'nin annesidir.

Ğuz Balıĝ: *Şehrî est der Türkistān ki ānrā Balasḳun gūyend.* Türkistan'da Balasagun denen bir şehir.

Ğarcistān: *Nām-ı vilāyetî est muttaşıl bi-vilāyet-i Ğūr.* Ğūr vilâyetine bitişik olan bir vilâyetin adı.

Ğuzz: *Bi-zamm-i ĝayn-ı mu^cceme ve teşdîd-i za'-i mu^cceme tâ'ife'îst ez Türk.* Gaynın zammeli ve [sondaki] zâ harfinin şeddeli okunmasıyla, bir Türk taifesi.

Ğazne ve Ğazneyn: *Nām-ı vilāyet-i meşhūr est der Zābülistān.* Zābülistān'da Sultan Mahmut Gaznevî'nin ve başkalarının başkenti olan ünlü şehrin adı.

Ğūr: *Nām-ı vilāyetî est miyān-ı Ḥorāsān nezdîk bi-Ğazneyn ve mensüb bi-Ğūr rā Ğūrî gūyend ve Ğūrîyān cem^c-i ehālî-yi āncā est ve sengî rā hem ki bi-seng-i yarakān ma^crūf est Ğūr gūyend.* Horasan ve Garcistan'ın arasında olup Gazneyn'e de yakın olan bir vilâyetin adı. Ğūr ile münasebeti olana Ğūrî, bu vilâyetin ahalisine de Ğūrîyān derler. Seng-i yarakān (sarılık taşı) olarak bilinen taşta da ĝūr denir.³⁵

Bâb-ül-Fâ

Fenâket: *Bi-feth-i fâ ve nûn ve tâ'-i fevkānîyye, şehri'st der Maverā'ü'n-nehr ez iklîm-i pencüm ve mu^carrab-ı ān Benâket est.* Çün Şāhruḳ bin Timur der ān taşarruf ve ta^cmîrî kerd, Şāhruḳîyye nîz gūyend. Maverāünnehr'de beşinci iklimden bir şehirdir. Bu şehrin Arapça adı Benâket'tir. Timur'un oğlu Şahruh bu şehirde tamir ve düzenlemeler yaptığı için ona Şāhruḳîyye de denir.

Fergāne: *Şehrî'st der Türkistān ez bilād-ı meşhūr-ı Maverā'ü'n-ner, taraf-ı şarkî-y-eş Kāşĝar, ĝarbî-y-eş Semerḳand, cenübî-y-eş kūhistān-ı Bedehşān, şimālî-y-eş Almalıĝ ve Yengi ki ānrā Utrār/Otrār gūyend.* Maverāünnehr'in meşhur beldelerinden olan

³⁵ Afganistan'da Ğūr şehri piyāle-i Ğūr adlı çay kâsesi ile ünlüdür. İran'da da ilk defa bu şehirden gelen çaydanlığa ĝūrî denir. Eskiden غوری şeklinde yazılan bu söz bugün Farsçada قوری olmuştur. İran'da ilk defa Buhara'dan gelen sobaya da buḫārî derler.

Türkistan'da bir şehir, doğusunda Kaşgar, batısında Semerkand, güneyinde Bedaşşan dağları, kuzeyinde de Almalığ ve Yengi var. Yengi'ye Taraz da denir.

Bâb-ül-Ḳâf

ḳaan: *Bi-ma^cnî-yi ḥaḳan ve pâdişâh-ı ulû'l-emr est.* Hakan ve buyruk sahibi padişah anlamına gelir.

Ḳadaḳ Noyın: *Nâm-ı yekî ez ser-kerdegân-ı mu^cteber-i Güyük Ḥan est ki ḥall ü ^caḳd-ı umûr bi-dest-i ū bûd.* Güyük Han'ın güvendiği komutanlardan birinin adı. Güyük Han'ın memleketinin sorunlarını o çözümlüyordu.

Ḳadaḳaç: *Nâm-ı mâder-i Şiramun bin Kücü bin Oktay Ḳaan bin Çengiz Ḥan est.* Şiramun bin Kücü bin Okaty Kaan bin Cengiz Han'ın annesinin adı.

Ḳadḡan: *Nâm-ı yekî ez püserân-ı Oktay Ḳaan est.* Oktay Kaan'ın oğullarından birinin adı.

ḳam: *Bi-ma^cnî-yi fîlsûf³⁶ve ḥakîm ve dânişmend est ve ḳâmân cem^c-i ḳâm est ya^cnî dânenidigân-ı ^cilm-i nücûm ve kehânet.* Filozof ve bilgin anlamına gelir ve bu sözün çokluğu ḳâmân'dır ve nücûm ilmini ve kehâneti bilenler demektir.

ḳanklı: *Nâm-ı ḳabile'îst ez Etrāk ki mesken-i ânḥâ der ḥudûd-ı Balasaḳun bûde.* Oturdıkları yer Balasagun civarında olan Türklerin bir kabilesinin adı.

Ḳara Hülagü: *Nâm-ı püser-i Maskan bin Çaçatay est ki gâhî ez ū Ḳaraḡul ve gâhî Ḳara ta^cbîr mîşevend.* Maskan bin Çaçatay'ın oğlunun adı. Bazen ona Ḳaraḡul, bazen de Ḳara diyorlar.

Ḳaraḡul: *Nâm-ı püser-i Maskan bin Çaçatay est ki gâhî ez ū Ḳara Hülagu ta^cbîr mînümâyend.* Maskan bin Çaçatay'ın oğlunun adı, o bazen Ḳara Hülagü olarak da anılıyor.

ḳaraḳçı: *Bi-ma^cnî-yi muḥâfîz ve pâsbân ve ḳaravul est.* Koruyucu ve bekçi anlamına gelir.

Ḳarakırım: *Nâm-ı vilâyetî est der Türkistân.* Türkistan'da bir vilâyetin adı.

Ḳaraköl: *Memleketî est der Türkistân der ḫaraf-ı Buḫârâ.* Türkistan'da, Buhara tarafında bir memleket.

³⁶ Farsçada kullanılan şekli.

Karataş: *Nām-ı mevzi^cî est der nāhiyet-i Tenküt.* Tenküt nahiyesinde bir yerin adı.

Karlıg ve Karlık: *Ṭāfe^îst ez ṭavāyif-i Etrāk ki hük-m-rānhā-yi Hîvak bidān mensūbend.* Hîvak hükümdarlarının mensup olduğu Türk taifelerinden biri.

Karlıg: *Nām-ı ṭāyfe^îst ez Etrāk ki sūknā-yi ānhā der hudūd-ı Balasakun būde est.* İskān ettikleri yer Balasgun civarında olan Türklerin bir taifesinin adı.

Karlıgān: *Cem^c-i Karlıg est ki ^cibāret ez ṭāyfe-i mezkūre bāşed.* Yukarıda anlatılan Karlıg'ın çoğuludur.

karşı: *Ya^{nî} sarāy-ı hümayūn ve karşı-yı sūrî nām-ı sarāy-ı maḥşūş est ki müselmānān/müslümānān berāyî selāṭîn-i Moğol bi-rağm-i Hıtaⁱyān ānrā efrāşte ve münakkaş kerde būdend.* Yani uğurlu padişah sarayı ve karşı-yı sūrî de Müslümanların, Hıtaylılara rağmen Moğol sultanları için dikip süsledikleri özel saraydır.

Kayaş: *Nām-ı şehir ve nāhiyetî est der Türkistān.* Türkistan'da bir şehir ve nahiyenin adı.

Kaydu Han: *Nām-ı cedd-i şeşüm-i Çengiz Han est.* Cengiz Han'ın altıncı ceddinin adı.

kımız: *Gele ve ilhî rā gūyend ve nev^cî ez envā^c-ı şerāb ki ez şîr-i mādiyān tertîb dehend.* Hayvan sürüsü ve yılık demek; kısırak sütünden yapılan bir çeşit şarap.

Kırkız: *Nām-ı kal^aîst der Türkiatan.* Türkistan'da bir kalenin adı.

Kıyat: *Nām-ı kabîle^îst ez kabāyil-i Moğol ki ābā' ve ecdād-ı Çengiz Han bi-în kabîle mensūbend.* Cengiz Han'ın ecdadının mensup olduğu Moğol kabilelerinden bir kabilenin adı.

Konkurat: *Kabîle-i mu^cteberîst ez kabāyil-i Moğol.* Moğolların çok bilinen bir kabilesi.

kopak: *Nām-ı maḥall-i ordu ve ikāmet-i kadîm-i Güyük Han bin Oktay Kaan est.* Güyük Han bin Oktay Kaan'ın eskiden çadır kurup ikamet ettiği yer.

koþçur: *Ya^cnî mürâ^ci-yi çihâr-pâyân ez kabîl-i esb ve ester ve şütür ve gāv ve gūsfend.* At ve katır ve deve ve sığır ve koyun gibi hayvanlara bakan demek.³⁷

korçı: *Bi-ma^cnî-yi cebe-dār ve silāh-dār est.* Cephane ve silah sorumlusu anlamına gelir.

koruğ: *Bi-ma^cnî-yi halvet ve maḥallî rā ez dūḥūl ve ḥurūc-ı ʿumūmî memnū^c dāšten.* Halvet demek, hem de bir yerin giriş çıkışını umûma yasaklama anlamına geliyor.

Ꞑubila Ꞑaan: *İsm-i birāder-i Mengü Ꞑaan est ki pūser-i çihārum-ı Toli Ḥan bin Çengîz Ḥan bâşed.* Toli Han bin Cengiz Han'ın dördüncü oğlu olan Mengü Kaan'ın kardeşinin adı.

Ꞑulavuz ve Ꞑulağuz: *Bi-ma^cnî-yi reh-ber ve rāh-nümā est.* Rehber ve yol gösteren anlamına gelir.

Ꞑupan: Türkistan'ın bir vilâyetinin adı. Cengizhan, memleketleri çocukları ve kardeşler arasında taksim ederken bu bölgeyi kendi veliahtı Oktay Kaan'a ayırdı.

Ꞑupcur: At, katır, deve ve koyun gibi hayvanlara bakan kişi.

Ꞑuriltay: *Ya^cnî cem^ciyet ve ictimā^c der meclisî bi-cihet-i müşāvere ve maşlahat-endîşi der kārî.* Bir konuda ya da bir iş için fikir alışverişi yapılması için bir mecliste toplanan topluluk anlamına gelir.

Ꞑutğay: *Nām-ı mevzi^cî est miyān-ı ꞐaraꞐorum ve Biş Balığ.* Karakorum ve Bişbalık adında bir yerin adı.

Ꞑutliğ: *Bi-zamm-i kâf bi-ma^cnî-yi meymūn ve mübārek ve muḥbil ve nîk-baht rā gūyend ve Ꞑutluğ Ḥan ez cümle-i elkāb-ı Türkistān est.* Mübarek, meymenetli ve mutlu anlamlarına gelir ve Ꞑutliğ ḥan Türkistan'da yaygın olan lakaplardandır.

Bâb-ül-Kef

genkâc: *Bi-kesr-i evvel ve sūkūn-ı tānî ve kâf-i Fārsî bi-ma^cnî-yi meşveret bâşed.* *Ya^cnî bi-cihet-i encām-ı kārî ve mühimmî şalaḥ-endîşî nümāyend ve bi-fetḥ-i evvel hem*

³⁷ *Ferheng-i Fārsî*'de koþçur Türkçe çevirisiyle şöyle açıklıyor: Moğolca '1. Vergi, haraç; 2. Hayvanlara bağlanan vergi (ilhanlılar) (2633). *Moğolca-Türkçe Sözlük*'te de ğupçığur 'vergi, haraç, baç' demek (Lessing, 2003/I: 579).

āmede ve şahîh est. Meşveret demek, yani önemli bir işle ilgili danışma; **gānkāc** şeklide de kullanılır.³⁸

Germîne: *Şehrî est der nāhiyet-i Buḥārā.* Buhara bölgesinde bir şehir.

gev: *Bi-feth-i kāf-i Fārsî zemîn-i pest ve muḡāk rā gūyend.* Birinci harfin fetha ile okunmasıyla çökük ve çukur yere denir.

Gür Han: *bi-ma^cnî-yi ḡān-ı ḡānān est.* Hanlar hanı anlamına gelir.

Güyük Han: *Nām-ı püser-i Oktay Kaan est ki ba^cd ez peder saltanat ber ū muḡarrer şūd.* Oktay Kaan'ın oğlunun adı; Kaan'ın ölümünden sonra saltanat ona geçti.

Kāşgar: *Şehrî^t ez Türkistān mensüb biḡūbān ve melîḡ-şüretān.* Türkistan'da güzelleri ve güzel yüzlüleri ile ünlü bir şehir.³⁹

Kebüdcāme: *Bi- sükūn-ı dāl-ı mühmele ism-i tāyfe^t est ki der ḡavālî-yi Astarābād ve Gürgān tā nezdîk-i Ḥ^vārezm sükūnā dāştend.* Astarabad ve Gürgān havalisinden Harezmi'ye kadar uzanan bir alanda yaşamış olan bir halkın adı.

Kelār: *Mevzi^c est der nezdîkî-yi Kıpçak.* Kıpçak yakınında bir yerin adı.

Kelken: *Nām-ı yekî ez püserān-ı Çengiz Ḥan est.* Cengiz Han'ın oğullarından birinin adı.

Kelrān (?): *Nām-ı mevzi^c est der yurt-ı aşlî ve maḡall-i taḡtgāh-ı Çengiz Ḥan bûde est.* Cengiz Han'ın esas yurdunun ve sarayının bulunduğu yerde bir mevki adı.⁴⁰

Keş: *Bi-feth-i evvel ve sükūn-i tātî nām-ı şehrî^t der māverā^u'n-nehr, nezdîk-i Naḡşeb.* Maveraiünnehr'de Naḡşeb'e yakın bir şehrin adı.

kevāşîr: *bi-vezn-i tebāşîr muḡaffef-i küre-i Erdeşîr est ki taḡtgāh-ı Erdeşîr-i Bābekān bûde, eknūn Kirmān ve arāzî-yi (Enşafahāt ?) est.* Tebāşîr vezninde küre-i Erdeşîr'den kısalmadır. Erdeşîr Babekān'ın taḡtgāhı buradaymış. Hâlen Kirmān ve Enşafahāt arazisindedir.

kotval: *Ya^cnî ḡal^ca bēgi.* Kale beyi anlamına gelir.

³⁸ Eski Türkçe *keñeş*'ten türeyen bu söz Farsçada *kengāş* şeklinde de kullanılır.

³⁹ Ferheng-e Fārsî'de bu şehrin [کازغر = کاجغر = کازغر] gibi adları da var (1524).

⁴⁰ Moğolistan'da Ulan Bator'un yakınında bir nehrin adı *Keloran* ya da *Kerulen* (Moin, 1381: 1594)

Kök Saray: *Nām-ı mevzi'î est der kıurb-ı Semerkand.* Semerkand'a yakın bir yerin adı.

köl: *Ġadîr ve muşanna^c rā güyend.* Su birikintisine ve yapılmış havuza denir.

Kucu: *Nām-ı yekî ez püserân-ı Oktay Kaan est.* Oktay Kaan'ın oğullarından birinin adı.

Kutan: *Nām-ı yekî ez püserân-ı Oktay Kaan bin Çengiz Han est.* Oktay Kaan ibni Cengiz Han'ın oğullarından birinin adı.

Kuyaı: *Bi-luġat-ı Hıta'ıyân 'ıbâret ez han-ı büzürg ve pâdişâh est.* Hıta(y)lıların dilinde büyük han ve büyük padişah demek.

kuyung: *Nām-ı zevce-i Gür Han ki sulţân-ı mülk-i Hıta bûd.* Haty'ın sultanı olan Gür Han'ın zevcesinin adı.

Bâb-ül-Lâm

Lâhûr: *Ez cümle-i şehrhâ-yı meşhûr-ı Sind mîbâşed.* Sind'in meşhur şehirlerinden biridir.

Lehânûr: *Hemân şehri-i Lâhûr est.* Bilinen Lâhûr'un başka bir adı.

Lehâver: *Hemân şehri-i Lâhr est.* Biline Lâhûr şehrinin başka bir adı.

Bâb-ül-Mîm

maılay: *Ya^cnî muıaddeme ve ıalı^ca-i leşker.* Ordunun ön tarafı, önkolu anlamına gelir.⁴¹

Maskan: *Nām-ı püser-i Çaġatay bin Çengiz han est.* Çaġatay bin Cengiz Han'ın oġlunun adı.

Mâverâ'ü'n-nehr: *'ıbâret ez Tûrân-zemîn est, muıtevvî-yi bilâd ve bıķâ^c ve nevâhî ve ribâ^c-ı bisyâr, ammâ hulâşa-i ân mesâkin ve zübde-i ân emâkin Buġârâ ve Semerkand est.* Turan yurdunu karşılayan bir addır. [Turan] çok nahiye, bölge ve memleketleri içine alır. Fakat o yerlerin en ilgi çekicileri Buhara ve Semerkand'da özetlenir.

Meken (?): *Nām-ı şehri'st.* Bir şehrin adı.

⁴¹ Maılay, Moġocada ve Türkmencede 'alın' demek.

Melik Oğul: *Nām-ı püser-i Maskan bin Çağatay est.* Maska bin Çağatay'ın oğlunun adı.

Minzi: *İsm-i nāhiyetî est der aqşā-yı Hıtay.* Hıtay'ın ücra bir yerinde bir nahiyenin adı.

Moğol: *Aşleş Moñgul est, mütederricen bi-tahrîf ve tahfif Moğol güfte şüd. İsm-i kavm-i mu^cazzamî est der Tataristân müstemil ber kabāyil ve tavāyif-i ketîre ve der kadîm-ül-eyyām tâbi^c ve muṭ'ic-i Çin bûde'end. Ba^cdhā saltanat ve hükümet-i müstaķille peydā nümûde bi H^vârezm ve Êrân-zemîn müstevlî şüded.* Bu söz aslında moñgul'dur, tedricen tahrîf ve tahfife uğrayarak Moğol olmuştur. Bunlar Tataristan'da büyük bir kavimdir ve çok sayıda kavim ve kabileleri vardır. Bu halk eskiden Çin hükümdarlarına tabi idiler ve daha sonra müstakil saltanat ve hükümdarlıkları olmuş ve Harezmi ve İran'ı istilâ etmişler.

Muka H^vâtûn: *Nām-ı yekî ez zevcât-ı Oktay Kaan est.* Oktay Kaan'ın zevcelerinden birinin adı.

Muka: *Nām-ı yekî ez birâderân-ı Mengü Kaan est.* Mengü Kaan'ın kardeşlerinden birinin adı.

Multan: *Ez vilâyet-ı Sind est Miyân-ı Qandahâr ve Lâhûr.* Kandahar ile Lahur arasında bulunan Sind vilâyetlerindedir.

Mükrân: *Bi-zamm-i evvedl, vilâyetî est ez iqlîm-i düvvüm miyân-ı Kirmân ve Sîstân.* Birinci harfin zammıyla, Kirmân ve Sîstan arasında ikinci iklimden bir vilâyet.

Bâbü'n-Nûn

Nağu ve Naķu: *Bā ğayn-i mu^cceme ve kaf-ı karaşet nām-ı püser-i Güyük Han bin Oktay Kaan est.* Güyük Han ibn-i Oktay Kaan'ın oğlunun adı.

Naķseb: *Ber vezn-i maṭleb/maṭlab şehrî est ma^crûf der Mâverâ'ü'n-nehr, ez âncâ tā şehr-i Keş dü rûze rāh bâşed.* Maṭleb/maṭlab vezninde, Maveraünnehr'in meşhur şehri, oradan Keş şehrine iki günlük yoldur.

Namking: *Şehrî'st der memleket-i Hıtay.* Hıtay memleketinde bir şehrin adı.⁴²

⁴² Bugün Çin'de Nanking ya da Nanjing denen şehri anımsatıyor.

nāyje: *Bi-kesr-i tālīt ve feth-i zā-yi Fārsī lūle-i ibrīk ve emtāl-i ānrā güyend.* İbriğin su akıtan borusu ve ona benzer şeyler anlamına gelir.

Nayman⁴³: *Nām-ı kabîle'îst ez Tatar ki bā ṭāyfe-yi Özbek muḥtelit şüde ve mesken-i ānhā der miyān-ı Semerkand ve Buḥārā est.* Semerkand ve Buhara arasında iskân eden ve Özbeklerle karışan bir Tatar kabilesi.

nerke: *Ya^cnî şaf ve cerge ve devr giriften ve halka sāhten est.* Sıra ve topluluğun daire şeklinde durması anlamına gelir.⁴⁴

neva: *Bi-ma^cnî-yi girevgān est ve çendîn ma^cnî-yi dîger hem dāred.* Rehin anlamına gelir, başka da birkaç anlamı var.

nev-ker: *Muḥaffef-i nev-kār est, ya^cnî şerīk ve mu^cāven der tedbîr ve işlāḥ-ı umūr.* Nev-kār'ın kısaltılmış şekli ve ortamı düzenlemek için ortak ya da yardımcı olan.⁴⁵

Novkân: *Nām-ı yekî ez şehrhā-yı Ṭūs est.* [İran'da] Tūs bölgesinin şehirlerinden birinin adı.⁴⁶

Nuḳra Kūh: *İsm-i mevzi'î est ki şehri-Ṭālkān der ān vāki^c est mābeyn-i Belḥ ve Mervü'r-rūd.* Belh ile Mervü'r-rūd arasında, Talkan şehrinin bulunduğu bölgenin adı.⁴⁷

Nūr: *Kaşaba'îst der nezdîkî-yi Buḥārā.* Buhara'ya yakın bir kasabanın adı.

nuzl/nüzl: *Bi-zamm-i nūn tedārükî'îst kabl ez resîden-i mihmān āmāde mîdārend.* Misafir gelmeden önce görülen hazırlık.⁴⁸

⁴³ yâ harfinin üstünde yanlılıkla bir ötre konmuş.

⁴⁴ *Ferhng-e Fārsī* bu sözün Türkçe olduğunu yazıyor ve 'bir şeyin etrafına konan halka' anlamına geldiğini bildiriyor. Diğer anlamını da Türkçe çevirisiyle şöyle açıklıyor: 'Av hayvanlarının belli bir alanın dışına çıkmaması ve padişâh ve emîlerin kolayca avlanabilmesi için bir insan kalabalığının o alanın etrafını çevirmesi. Buna *cerge* de denir'.

⁴⁵ Bu söz Moğolca kökenli olarak bilinir. Moğolca 'dost, arkadaş, yoldaş' anlamına gelen *nökür/nöxör* (Lessing, 2003/II: 927), Türkçede ve Farsçada *nöker* şeklinde 'hizmetkâr' anlamında kullanılır.

⁴⁶ Farsçada bu şehrin adı نوغان şeklinde yazılıyor ve *Nowgān* şeklinde telaffuz ediliyor. Osmanlıca telaffuzu *Nevgān* olurdu.

⁴⁷ *Nuḳra*'nın bir anlamı 'gümüş', *Nuḳra Kūh* da 'Gümüş Dağı' demek.

⁴⁸ Arapça *nüzül*'ün kökü.

Bâb-ül-Vâv

Vahş: *Nâm-ı şehri'st der Mâverâ'ü'n-nehr.* Maveraiünnehr'de bir şehirdir.

Bâb-ül-Hâ'

Herdu: *Nâm-ı yekî ez püserân-ı Cuci Han est.* Cuci Han'ın oğullarından birinin adı.

Hezâr Esb: *Ez şehrhâ-yı mu'teber-i memleket-i H'ârezm est ve Hezâr Esf nâz güfte mîşevd.* Harezem memleketinin muteber şehirlerinden biridir. Ona Hezâr Esf de deniyor.⁴⁹

Hülagu: *Nâm-ı birâder-i Mengü Kaan est ki hükümet-i İrân-zemîn bi-û tefvîz şüd.* Kendisine İran hükümdarlığı verilen Hülagu, Mengü Kaan'ın kardeşinin adıdır.

Bâb-ül-Yâ

yalavac: *Aşleş yolavuc est. Bi-tahrîf ve tahfîf yalavac hem güfte mîşevd ve ma'nî-yi ân reh-nümâ ve reh-ber ve delîl ve mürşid ve resûl ve peygaber est.* Bu sözün aslı yolavuç'tur, tahrif edilmiş şekli de yalavaç'tır. Bu sözün anlamı da rehber, kılavuz, resul ve peygamberdir.

yâm: *Menzil-i bârgîrî mânend-i çapar-hâne.* Çapar-hane, eski posta sisteminde yük alma ve durak yeri.

yargu: *Bi-ma'nî-yi muşâdere ve mu'âhaze ve istintâk est.* Musâdere, muâhaze ve istintâk anlamına gelir.

yarguçı: *Manşibî est ki hâlâ ü râ emîr-i dîvân güyend. Ya'nî güneş-kârân râ sühan-purs u siyâset-resân.* Şimdi emîr-i dîvân denen bir makamdır. Onlar suçluları sorgular ve cezalandırırlar.

yarlıg: *Ya'nî menşûr ve fermân-ı pâdişâhân.* Padişahların fermanı ve tezkereleri demektir.

yasa ve yasağ: *İbâret ez kânûn-nâme-i müte'allika ber siyâset-i medeniyye ve nazm-ı memleketî est.* Medenî siyaset ve memleketin düzeniyle ilgili "kanun-nâme".

⁴⁹ Farsçada bu ad 'bin at' anlamına gelir.

yasamışî: *Ya^cnî hükümet ve hükümrânî ve nazm ve tertîb dâden.* Hükümet ve hükümdarlık ve düzeni temin etmek anlamına gelir.

yây: *İsti^cmâl-i hacet-ül-ma^tar râ güyend.* *Ya^cnî ^cibâret ez ^camelî est ki bi-i^cmâl-i ân bārân mîbâred.* Kullanıldığı zaman yağmur yağdırdığına inanılan hacet-ul-matar'da yararlanılması.⁵⁰

Yemme Noyan: *Nām-ı yekî ez ser[kerde]gān) ve noyanān-ı mu^cteber-i Çengiz Han.* Cengiz Han'ın tanınmış önderlerinden ve noyanlarından birinin adı.

Yerji: *Hemān şehir-i Almalığ est ki Taraz hem güfte mîşevd.* Almalığ şehrinin bilinen başka bir adı; ona Taraz da denir.

Yeslun H^ıratun: *Nām-ı zevce-i büzürgter-i Çağatay bin Çengiz Han.* Çağatay bin Cengiz Han'ın büyük zevcesinin adı.

Yesun Çin Bégi: *Nām-ı mâder-i Cuci Han ve Çağatay ve Oktay Kaan ve Toli Han est.* Cuci Han, Çağatay, Oktay Kaan ve Toli Han'ın annesinin adı.

yezek: *Bi-feth-i evvel ve tânî ve sükün-i kâf cem^c-i kalîl ve merdüm-i kemî râ gtyend ki pîşâpîş-i leşker mîrevend mânend-i karavul ve pâsbân ve cāsūs.* Ordunun önünden giden bekçi, koruyucu ve casus görevlerini yerine getiren küçük bir kalabalık.⁵¹

Yisu Buğa: *Nām-ı püser-i Maskan bin Çağatay est ve gāhî ez ū Yisu Buğa Oğul hem ta^cbîr mîşevd.* Maskan bin Çağatay'ın oğlunun adı, bazen ona Yisu Buğa Oğul da deniyor.⁵²

Yisu: *Nām-ı püser-i Çağatay bin Çengiz Han est ve gāhî ez ū Yisu Mengü hem ta^cbîr mîşevd.* Çağatay bin Cengiz Han'ın oğlunun adı, ona bazen Yisu Mengü de deniyor.

Yoşmut: *Nām-ı yekî ez püserān-ı Hülagu Han est.* Hülagu Han'ın oğullarından birinin adı.

yurt: *Mağall-i ikāmet râ güyend.* İkamet edilen yer demek.⁵³

⁵⁰ Burada geçen *hacer-ül-ma^tar* 'yağmur taşı' demek.

⁵¹ Bu söz Farsçadır.

⁵² *Buğa*, Türkiye Türkçesinde *boğa* olmuştur.

⁵³ Sözlüğün sonunda yazma sahibinin mührü vardır ve *Kitābhāne-i Ca^cfer Sultān El-ğarānî Tebriz 1365 (Hicrî Kamerî)* yazılıdır. Bu tarihte Farsçada albaylara *sultan* deniyordu. Bu, Osmanlı sultanlarıyla alay etmek

Kaynakça

- Atalay, B. (1998). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi I-IV*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydinlu, S. (1396). Negâhî be Vâjehâ-ye Torkî-ye Şâhname-ye Ferdowsî [Firdevsî'nin Şâhnamesinde Türkçe Kelimelere Bir Bakış]. *Metn-Şenâsî-ye Edeb-e Fârsî*, 12(2), 11-36.
- Azmun, Y. (2007). Burhan-ı Katı (Katı Burhan). *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 35-46.
- Azmun, Y. (2016). *Söz Kökümüz Öz Kökümüz*. Gün Neşriyatı.
- Caferî, S. & Âlîzâde, M. (1399 H. Ş.). Tahlîl-e Sâhtârî ve Ma'ânâ-ye Berhî A'clâm-e Torkî-ye Târîh-e Cihân-güşâ-ye Cuveynî [Cüveynî'nin Târîh-i Cihân-güşâ'sında Bazı Türkçe Terimlerin Yapısal ve Semantik Analizi]. *Metn-Şen'asî-ye Edeb-e Farsî*, 12(2), 113-127.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter Besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timurizeit I*. Franz Steiner Verlag.
- Ercilasun, A. B. (2020). Atâ Melik Cüveynî Neler Gördü, Neler Duydu? *Türk Dili*, 822, 4-9.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- Erşâdîfer, A. (1379). *Ferheng-e Vajgân-e Torkî der Zebân ve Edebiyât-e Fârsî* [Fars Dili ve Edebiyatında Türkçe Sözlere Sözlüğü]. Bâğ-e Endîşe.
- Ethé, H. (1351). *Târîh-e Edebiyât-e Fârsî*. Farsçaya Çev. Şafak, R. Emîr Kebîr.
- Hâtemî, A. (1373). *Şerh-e Moşkelât-e Târîh-e Cihân-güşâ-yı Cuveynî* [Cüveynî'nin Târîh-i Cihân-güşâ'sının Zorluklarının Açıklanması]. Baba.
- Houtsma, A. (1894). *Ein türkisch-arabisches Glossar*. E.J. Brill.
- Kazvînî, M. (2008). *Târîh-i Cihân-güşâ-yı Cuveynî*. Hermes.
- Koçoğlu, T. & Ahmadoughli, A. (2020). Cüveynî'nin Târîh-i Cihân-güşâ'sındaki Bazı Türkçe-Moğolca Kelimeleri Açıklayan Bir Lügatçe. *KARE*, 9, 91-132.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II*. Çev. Karaağaç, G. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Moin, M. (1381). *Ferheng-e Fârsî*. Emîr Kebîr.

için Safevîler döneminde çıkarılan bir unvan. Buna karşılık, Osmanlılar da generale padişahın kısaltmış şekli olan Paşa demişler. Buna göre, Cafer Sultan, albay rütbeli bir subay olabilir.

Mûsevî, M., (1384). Vâjgân-e Torkî ve Moğolî-ye Târîh-e Cihân-güşâ-ye Cuveynî [Târîh-i Cihân-güşâ'da Türkçe ve Moğolca Sözcükler]. *Âyîne-ye Mirâs*, 30-31, 59-89.

Nâînî, M. S. (1380). *Vajgân-e Torkî der Zebân-e Fârsî* [Farsçada Türkçe Sözcükler]. Peyâm.

Öztürk, M. (1998). *Târîh-i Cihân-Güşâ*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Rezâyî, M. (1398). Ertebât-e Zebânhâ-ye Torkî, Moğolî, Hâtâ der Teşhîs-e Vâjehâ-ye Dağîl-e Torkî ve Moğolî der Zebân-e Fârsî [Türk, Moğol ve Hitay Dillerinin Fars Dilindeki Türkçe ve Moğolca Sözcüklerle İlişkisi]. *Zebân-Pejûhî-ye Daneşgâh-e El-Zehrâ*, 11(36), 7-20.

Şeyh Süleyman Efendi (1298). *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmânî*. Mîhrân.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII (1993). II. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları.

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (1996). 8 Cilt. II. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Received 14.05.2021	Research Article	JOTS
Accepted 21.05.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 296-310

Türk Bengü Taşları Örneğinde Anlam Yapısı Çözümlemesi

Analysis of the Algorithm of Semantic Structure in the Examples of Old Turkic Inscriptions

Ertan BESLİ*

Sinop University (Sinop/Turkey)
E-mail: ertanbesli@hotmail.com.tr

While doing research on Old and Middle Turkic texts, it is important to analyse and solve the meaning structure in order to understand these texts and transfer them to Turkish and other languages. Researchers especially transfer or translate some of the Old Turkic sentences in different meanings. We believe that this problem can be solved by revealing the algorithm of semantic structure of the texts. For this reason, in our research, we use semantic roles, semantic complements, semantic categories, description of verb qualities, text context, semantic structures and valency by keeping and analysing some records of some Old Turkic inscriptions in a combining approach. In revealing the semantic structure of various sentences, it will be explained how to obtain the semantic valency and semantic roles coded in the meaning of a verb in accordance with the text content and the sample sentences will be analysed and shown in practice.

Key Words: Old Turkic inscriptions, semantic structures, valence, semantic roles.

* ORCID ID: 0000-0002-7429-5601.

Giriş

Tarihî ve günümüz Türkçesinde cümlelerin anlamsal çözümlemesinin yapılabilmesi için bir cümleyi oluşturan *anlamsal yapıların* ortaya konması gereklidir. Eski ve Orta Türkçe fiillerin anlamsal sınıflamasında da anlamsal yapıların belirlenmesi önemlidir. Götz-Votteller'e göre (2007: 38) anlamsal istemin çözümlenmesi için dört yaklaşım vardır: anlamsal roller, anlamsal tamlayıcılar, anlamsal kategoriler (kişi, nesne, güç vb.) ve fiilin niteliklerinin açıklanması. Araştırmamız “tarihi ve günümüz Türkçesi metinlerinde anlamsal yapıların ortaya konması ve çözümlenmesi (algoritması) Türkoloji bilimi araştırma yöntemleri kullanılarak tarihî metinlerin istem bilgisi, anlamsal roller, anlamsal tamlayıcılar, anlamsal kategoriler, fiillerin nitelikleri ve metin bağlamı analizi ile mümkündür” varsayımı üzerine temellenmiştir. Bir cümlede fiil yönetici unsurdur. Yüklem işlevindeki fiil etrafında çeşitli boşluklar açar. Söz konusu boşlukları fiilin belirlediği durum ekli tamlayıcı almış öğeler doldurur. Bu yaklaşım dil biliminde yeni teoriler ortaya çıkarmıştır. Bağımsal dil bilgisi, evrensel dil bilgisi, istem bilgisi, durum dil bilgisi, yönetim ve bağlama teorisi gibi dil bilimsel yaklaşımlar fiil yönetiminde cümlenin diğer öğelerinin belirlendiği verisinden yola çıkarak geliştirilmiştir.

Durum adın cümle içinde bulunduğu dil bilgisi şekli, yalın veya eklerle genişletilmiş olarak aldığı geçici durum olarak tanımlamıştır (Korkmaz, 2003: 73). *Tamlayıcılar* belirli bir sayıda bulunup bir fiile istem ilişkisiyle bağlı olan zorunlu unsurlardandır (Helbig & Schenkel, 1991: 40). Eski ve günümüz Türkçesinde bir fiilin yönettiği katılanlara gelen tamlayıcılar durum eklidir ya da cümlede özne işlevindeki öğeyi belirtmek için fiile gelen kişi ekleri aracılığıyla fiilin açtığı istem boşluklarını doldurur. Fiillerin bir cümleyi oluşturmak için aldıkları öğeler (durum ekli tamlayıcılar) anlam bakımından bazı niteliklere sahiptir. Bu niteliklerin çözümlenmesi ve sınıflanması neticesinde bir cümlenin anlamsal yapısı ortaya konabilecektir. Zira bir sistemi çözebilmek için o sistemi oluşturan öğelerin yapılarının ve işlevlerinin çözümlenmesi ve betimlenebilmesi gereklidir.

Fiillerin Anlam Bilimsel Yapı Çözümlemesi İçin Teorik Zemin

1. İstem kavramı dil bilimciler tarafından çeşitli tanımlar ile açıklanmıştır: Söz konusu kavram bir kelimenin başka kelimelerle¹ birlikte daha geniş dil bilgisel birlikteliklerde yer alabilmesi yeteneğidir (Herbst et al., 2004: VII). İstem, bir eylemin kendine bağımsallık ilişkisiyle bağlı öge (katılan) sayısıdır (Tesnière, 2015: 239). Eylemlerin aldıkları öge sayıları farklıdır. Bu kavrama öncülük eden önemli teorik gelişmelerden bağımsal dil bilgisinde bir cümledeki fiil yönetiminde olduğu, fiilin belirlediği ve yönetebildiği öge sayısının da o fiilin istemi olduğu bildirilir. Böylece bir fiil ile belirlediği ögelerin arasındaki bağımlılık ilişkisi sayesinde söz diziminin belirlendiği bildirilir (Tesnière, 1959). İstem bilgisi üzerine araştırma yapan çağdaş dil bilimcilere göre bir fiilin sözlük anlamını belirlemek gereklidir. Bu şekilde fiillere ait istem bilgisi, bir cümledeki söz dizimsel yapı nitelikleri ve anlamsal roller tespit edebilir. Fiillerin yönetim çerçevesinde bulunan ögelerden bazıları zorunlu olarak cümlede bulunur. Söz konusu ögeler cümlede bulunmadıklarında cümle anlamsal ve dil bilgisel açıdan eksik kalır. İstem bilgisinde cümledeki fiilin tamamlanması için fiilin yönetiminde zorunlu olarak bulunan bu ögelere *zorunlu istem* denir. Ayrıca cümlede bulunması zorunlu olmayan ögeler vardır. Bu ögeler de fiilin açtığı boşlukları doldurabilir. Ancak söz konusu ögeler cümleden çıkarılsa bile dil bilgisel ve anlamsal olarak yanlış sebep olmaz. İşte bu zorunlu olmayan ögelere fiilin *seçimlik istemi* denir. Bu istem türü de fiilin anlamında kodlu olup fiilin yönettiği cümle hakkında ek bilgiler verir. Her fiilin alabildiği *seçimlik istemler* ve *zorunlu istemler* farklılık gösterebilir. Cümledeki fiillerin açtığı boşlukları dolduran zorunlu ve seçimlik istemlerin dışında her türlü fiil hakkında ek bilgi veren genelde zarf tümleci işlevi görüp bulunma durum ekli tamlayıcısı alan ve yer anlamsal rolünü üstlenen yardımcı ögeler de bulunur (Tesnière, 2015: 97; Fillmore, 2003). Bunun için fiillerin anlamsal sınıflamasında öncelikle bir fiilin anlamında kodlu olarak bulunan *zorunlu istemler*, *anlamsal roller* ve araştırılan fiille ilgili ek bilgi veren *seçimlik istemler* tespit edilmelidir.

2. Dil bilim, anlam bilim ve istem bilgisinde kullanılan anlamsal roller bir cümledeki anlamsal yapısının çözümlenmesinde kullanılmaktadır. Anlamsal rollerin tanımı için şu açıklamalara yer verilebilir: Bir fiilin aldığı ögeler *eden*,

etkilenen, faydalanan, konu, söyleyen ve alıcı gibi bazı anlamsal rolleri yüklenir. Anlamsal rolleri yüklenebilen durum ekli tamlayıcılar aracılığıyla istem boşlukları söz dizimsel düzeyde doldurulabilir. Seçimlik öğeler, ise fiilin belirttiği olay ya da sürecin farklı zaman ve mekân gerçekleştirmeleri hakkında bilgi verir (Allerton, 1982: 57, 58). Araştırmacıların belirlediği anlamsal roller benzerdir. Frawley, yüklem tarafından belirlenen 9 katılımcı rolden söz eder: Özne ile ilgili eden, yazar, araç olarak üç mantıksal aktör, nesne ile ilgili etkilenen, deneyimci, faydalanan olarak üç mantıksal alıcı; fiilin aldığı nesnelerin konumsal durumu, çıkış noktası ve diğer nesnelerle ilişkisi gibi etkenlere bağlı olarak da konu, kaynak, hedef adlarında üç uzamsal rol belirlemiştir. Ayrıca araştırmacı yüklem içeri ile ilgili katılımcı olmayan roller başlığı altında yer, sebep, amaç adlarında üç tematik rol betimler (1992: 201-228). Fillmore'un önerdiği rol listesiye şu şekildedir: eden, araç, uyarıcı, etkilenen, konu, deneyimci, bilişsel içerik, faydalanan, kaynak, hedef, güzergâh (2003: 457-475).

3. Saha araştırmacıları tarafından istem alabilen öğeler istem düzeylerine göre incelenir. Genellikle üç aşamalı istem düzeyi kabul edilmiştir (Ružička, 1978: 48; Allerton, 1982; Helbig & Schenkel, 1991: 60-66). Fiiller istem alma gücü en yüksek öğelerdir. Fiilleri *mantıksal, anlamsal ve söz dizimsel* olarak üç istem düzeyinde incelemek gerekir (Helbig & Schenkel, 1991). *Mantıksal istem düzeyi* bir fiilin açtığı istem boşluklarını ve istem sayısını ifade eder (Ninio, 2006: 13). Yâni bir fiilin derin yapıdaki istem bilgisi bu şekilde elde edilebilir ve bir cümledeki söz dizimindeki görünümüne kadar olan süreçte geçirdiği dönüşüm ve taşınım işlemlerini tespit etmek mümkün olur. *Söz dizimsel istem düzeyinde*, bir fiilin istemi yönetebildiği tamlayıcıların biçimi ve alabileceği *tamlayıcıların* sayısıdır (Herbst & Roe, 1996: 181). Helbig'e göre ise bu düzey anlamsal ilişkilerin dolaylı bir yansıması olup bir fiilin anlamı aracılığıyla belirlenir (Götz-Votteler, 2007: 38). Adı geçen düzeyde de fiillerin etrafında açtığı boşlukları dolduran *katılanların* yapı bilgisi, birbiriyle ve yüklemle ilişkileri ve cümledeki anlamına ek bilgi getiren diğer yardımcı öğelerle beraber söz dizimsel görünümü, özellikleri ve fiilin yönetimindeki öğelerin üstlendiği anlamsal roller cümledeki anlam yapısını ortaya çıkarır. Bir fiilin cümleyi oluşturmak için etrafında açtığı boşluklar yalnızca mantıksal ve söz dizimsel tamlayıcıların biçimiyle değil, bunların bazı anlamsal niteliklerini de belirten *anlamsal roller* ile doldurulur. Bu şekilde bir fiil anlamsal bakımdan tamamlanır. Bu durum da *anlamsal istem düzeyini* ifade eder.

Temelde *anlamsal roller, anlamsal nitelikler, anlamsal sınıflar ve belirli bir fiili betimleme* olmak üzere dört çeşit *anlamsal istemi* açıklama yaklaşımı söz konusudur (Götz-Votteler, 2007: 38).

4. Bir metni oluşturan öğelerin anlam yapısını çözümlmek için dört yaklaşım kullanılır: anlamsal roller, anlamsal tamlayıcılar, anlamsal kategoriler ve fiil niteliklerinin betimlemesi (Götz-Votteler, 2007: 38). Söz konusu öğelerden yalnız birinin ya da birkaçının kullanılması anlamsal yapı çözümlmesini eksik bırakmaktadır. Çünkü metin anlam çözümlmesi için anlam bilim ve istem bilgisinde kullanılan *anlamsal istemler* bir cümlede yönetici unsur olan fiilin cümleyi oluşturmak için aldığı zorunlu ve seçimlik öğelerin yüklendikleri anlamsal rollerdir. *Anlamsal istemler* aracılığıyla bir cümle anlam bakımından tam bir ileti niteliği kazanır. Bir fiilin aldığı zorunlu ve seçimlik öğeler *anlamsal tamlayıcılar*dır. Cümlelerin anlam bakımından tamamlanmasını sağlarlar. Anlamsal kategoriler cümleyi oluşturan öğelerin anlam bakımından girdiği sınıfı (+/- canlı, insan, yer, güç vb.) belirler. Bir fiilin ifade ettiği eylemin ve eylemden etkilenenlerin betimlemesi fiil niteliklerini verir. Eski Türkçe metin incelemelerinde *anlam bilim ve istem bilgisi* uyarınca incelediğimiz örneklerde bir fiilin anlamında kodlu olarak bulunan *anlamsal istemler, anlamsal roller, anlamsal tamlayıcılar, anlamsal kategoriler, fillerin nitelikleri ve metin bağlamının* birlikte yer almasının anlam yapısını verdiği ve anlam çözümlmesini mümkün kıldığı görülmüştür.

Uygulama

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde, cümlelerin biçim, söz dizim ve anlam yapısını istemi yüksek derecede olan fiiller aracılığıyla ortaya koymak mümkündür. Araştırmamızın bu bölümünde teorik olarak betimlediğimiz *anlam yapısı çözümleme yöntemi* Eski Türk yazıtlarından alınan bazı örnek cümlelere uygulanmıştır.

1. aç- ‘(İnsani ordu vb. için, insanın, halkın, orduların, uykusunu, rüyasını vb) bölmek, durdurmak (T. K 4).

Fiilin genel istem formülü: [2]+(1) → [kim, ne]+[ne, neyi]+(neyle)
[Eden]+[Süreç]+(Araç)

[usı]n süjügün açdımız “**Uykularını** mızrakla açtık” (T. K 4)

Örnek cümlelerin istem bilgisi:

Fiilin ve örnek cümlelerin istem formülü: [2]+(1) → [kim]+ [neyi]+(neyle)

Anlamsal roller: [Eden]+[Süreç]+(Araç)

Cümlelerin bağlamı: Bir ordunun gelip diğer bir orduya uykudayken baskın yapması.

Eşdizim: *us açmak*

‘uyku bölmek’

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama: Araştırılan fiilin zorunlu istemi +/-CANLI eden anlamsal rolünde yalın durum ve -CANLI süreç anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcılarıdır. *aç-* fiili seçimlik istem olarak da -CANLI araç (silah, alet) anlamsal rolünü üstlenmiş araç durum ekli tamlayıcısını almıştır.

2. adrl- ‘(Bir kimse ya da halk için) bir siyasal oluşumdan ayrılmak’ (BK G 7)

Fiilin ve örnek cümlelerin istem formülü: {2} → [kim]+[kimden (nereden)]

Anlamsal roller: [Eden]+[Kaynak]

elig yaşıma **tatabı bodun kitanıyda** adr[ıltı] “Elli yaşımda **tatabı halkı kitanlılardan** ayrıldı” (BK G 7).

Cümlelerin bağlamı: Boylar tarafından oluşturulan bir devletten bir boyun ayrılması.

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama: Araştırılan fiil İNSAN eden yalın ve +/- CANLI kaynak anlamsal rolünde bulunma çıkma durum ekli tamlayıcılarını zorunlu istem olarak alabilir.

3. ağ- ‘(İnsan(lar) için dağ, tepe vb.) yüksek bir yere çıkmak, tırmanmak’ (BK D 37).

Bu şekil ünlü+ünsüz yapısına sahip bir fiil köküdür.

Fiilin ve örnek cümlelerin istem formülü: [2] → [kim]+[neye]

Anlamsal roller: [Eden]+[Hedef]

y(i)şka ağdı “**Dağa** tırmandı” (BK D 37).

Cümlelerin bağlamı: İnsanların yüksek bir yere tırmanması.

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Araştırılan fiil yalın ve yönelme durum tamlayıcılarını zorunlu istem olarak İNSAN eden ve – CANLI hedef anlamsal rollerinde almıştır.

4. ağıt- (Lider kişi, ordu vb. için ordu vb.) püskürtmek' (KT K 7)

Bu fiil *ağ-* fiilinden *ağ-(ı)t-* şeklinde türemiştir (Erdal, 1991: 760).

Fiilin ve örnek cümlenin istem formülü: [2] → [kim]+[(kim), kimi]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]

oza kelmiş süsin kül t(i)g(i)n ağıt(ı)p “Kurtulup gelen orduyu Köl Tigin püskürtüp” (KT K 7)

Cümlenin bağlamı: Göktürklerin üzerine gelen bir ordunun kahramanca püskürtülmesi.

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Araştırılan fiil İNSAN (ordu) eden anlamsal rolünde yalın durumunda isim, İNSAN (lider, ordu) konu anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını zorunlu istem olarak almıştır.

5. ağır- ‘Canlı için hastalanmak’ (BK D 37)

Fiilin ve örnek cümlenin istem formülü: [2] → [kim]

Anlamsal roller: [Etkilenen]

uluğ oğlum ağırıp “Büyük oğlum hastalanıp” (BK G 9)

Cümlenin bağlamı: Bir kişinin hastalanması.

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Araştırılan fiil yalın durum tamlayıcısını zorunlu istem olarak +CANLI etkilenen anlamsal rolünde almıştır.

6. ağıtur- ‘(İnsan, ordu vb. için insanı, orduyu vb.) yukarı çıkarmak, çıkartmak, yükseltmek; tırmandırmak’ (T1 K 1)

Bu fiil *ağ-* fiilinden *ağ-tur-* şeklinde türemiştir (Erdal, 1991: 800).

Fiilin genel istem formülü: [3] → [kim]+[kim(i), ne(yi)]+[nereye]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]+[Hedef]

yukaru at yete yadağın ıgaç tutunu agturtum “*Yukarı* atları yedeğe alıp yayan ağaçlara tutunarak (*orduyu*) çıkardım” (T1 K 1)

Örnek cümlelerin istem bilgisi: [3] → [kim]+[kimi]+[nereye]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]+[Hedef]

Cümlelerin bağlamı: Baskın yapmak için bir ordunun kapalı bir yol yerine tepeye çıkarak başka bir yolu kullanması.

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama: Söz konusu fiil zorunlu istem olarak İNSAN (ordu) eden anlamsal rolünde yalın durumda isim, + CANLI (ordu, hayvan) konu anlamsal rolünde ekli, eksiz yükleme ve hedef (yön, yer) anlamsal rolünde yön durum ekli tamlayıcılarını alabilir.

7. A1: al- ‘(Lider kişi, ordu vb. için bir halkı, memleketi) zaptetmek, yönetimi altına almak’ (KT D 36, 40)

Bu fiil ünlü+ünsüz şeklinde oluşmuştur.

Fiilin genel istem formülü: [2] → [kim]+[kim(i), ne(yi)]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]

ğara türgeş bodunuğ anta ölürmüş almış “*Türgeş halkını* orada öldürmüş, zaptetmiş” (KT D 40)

Örnek cümlelerin istem formülü: [2] → [kim]+[kimi]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]

Cümlelerin bağlamı: Savaşta bir halkı, orduyu bozguna uğratma ve sonrası yapılanlar.

ilin altımız “*Ülkesini* aldık” (KT D 36)

Örnek cümlelerin istem formülü: [2] → [kim]+[neyi]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]

Cümlelerin bağlamı: Bir ülkenin ele geçirilmesi.

Eşdizim: bodunuğ al-, il al- ‘halk, memleket ele geçirmek’

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama:

Söz konusu fiilin yukarıda verilen bazı örneklerinde de görüldüğü gibi Eski Türkçede kullanımı çok geniştir ve “almak” temel anlamına sahiptir. Adı geçen fiil zorunlu istem olarak İNSAN (lider, ordu) eden anlamsal rolünde yalın durumunda isim, +/- CANLI (lider, halk, yer) konu anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını alabilir.

A2: al- ‘(Lider, devlet vb. için servet, hayvan, insan) ele geçirmek, tutsak etmek’ (KT D 36, 40)

Og(ı)lın yutuzın yilkısın barımın altım “*Çocuğunu, karısını, at sürüsünü, servetini* orada ele geçirdik” (BK D 24)

Örnek cümlelerin istem formülü: [2] → [kim]+[kimi, neyi]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]

Bağlam: Savaşta bir halkı, orduyu bozguna uğratma ve sonrası yapılanlar.

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Adı geçen fiil zorunlu istem olarak İNSAN (lider, ordu) eden anlamsal rolünde yalın durumunda isim, +/- CANLI (halk, hayvan) konu anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını alabilir.

A3: al- ‘(İnsan, kurum vb. için haber, söz, mesaj) almak, dinlemek’ (KT D 36, 40)

[2] → [kim]+[ne(yi)]

[Alıcı]+[Söz]

a. *bilig bilmez kişi ol sabıg* alıp “*Bilgisiz kişi o söze inanıp*”

Bağlam: Çinlilerin çeşitli vaatlerle halkı kandırabileceği üzerine uyarı.

[2] → [kim]+[neyi]

[Alıcı]+[Söz]

tılıg sabıg alı olur tédi “*casusun haberini* al, otur dedi” (T1 K8)

[2] → [kim]+[neyi]

[Alıcı]+[Söz]

Bağlam: Kağan Toñukuk’a orduyu emanet eder.

Araştırılan fiil zorunlu istem olarak İNSAN (asker, halk) alıcı anlamsal rolünde yalın durumunda isim, -CANLI (söz) konu anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını alabilir.

8. alk- ‘(Bir kimse için bir yazı, resim) tamamlamak, bitmek’ (KT KD, UWNEU 47)

Araştırılan fiil ünlü+ünsüz+ünsüz şeklindedir. Bu fiil *al-* fiilinden *al-ğ-* şeklinde türemiş olabilir (K. Röhrborn, 2010: 47).

[2] → [kim]+[ne(yi)]

[Eden]+[Ürün]

barkın, bedizin, bitig taşın biçin yılka yitiñ ay yiti otuzka çop alk[dım]ız “*Anıt mezarını, süslemesini, yazıtını* maymun yılında yedinci ayın yirmi yedisinde hepsini tamamladık” (KT KD).

[2] → [kim]+[neyi]

[Eden]+[Ürün]

Bağlam: Bilge Kağan’ın kardeşi Köl Tigin’in ölümünden duyduğu üzüntü ve onun anısına bengü taş diktermesi.

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama:

Bu fiil İNSAN (yazar, lider) eden anlamsal rolünde yalın, -CANLI (yazı, resim) ürün anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını zorunlu istem olarak alabilir.

9. alkın- ‘(Bir kişi ya da halk için) mahvolmak, yok olmak’ (T1 B 3)

Araştırılan fiil ünlü+ünsüz+ünsüz şeklindedir. Bu fiil *al-* fiilinden *al-ğ-* şeklinde türemiş olabilir (Röhrborn, 2010: 47).

türk bodun ölti alkıntı “**Türk halkı** öldü, mahvoldu” (T1 B 3).

[1] → [kim]

[Etkilenen]

Bağlam: Türk halkının hakanlarını dinlemediğinde ana yurtlarını terk ettiği felakete başlaması.

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama:
Bu fiil İNSAN (halk) etkilenen anlamsal rolünde yalın durumunu zorunlu istem olarak alabilir.

10. altız- ‘(Bir kişi, ordu vb. için kişi, askerler; mal vb.) ele geçirmek, yakalamak’ (KT D 38).

Bu fiil *al-* fiilinden *al-tız-* şeklinde türemiştir (G. Clauson, 1972: 134).

[2] → [kim]+[kim(i), ne(yi)]

[Eden]+[Etkilenen]

ikisin özi altızdı “*ikisini kendi yakalattı*” (KT D 38)

[2] → [kimi]+[kim]

[Etkilenen]+[Eden]

Bağlam: Kök Tigin’in savaşta gösterdiği başarılar.

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama:

Bu fiil İNSAN (asker, lider) eden anlamsal rolünde yalın durum, +/- CANLI etkilenen (asker, mal) anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını zorunlu istem olarak alabilir.

11. artat- ‘(bir şey(i)) bozmak, bozdukmak; tahrip etmek’ (KT D 22)

Bu fiil *arta-* fiilinden *arta-t-* şeklinde türemiştir (Erdal, 1991: 763).

Fiilin genel istem formülü:

[2] → [kim]+[kim(i), ne(yi)]

[Eden]+[Etkilenen]

türk bodun elinin törün(i)n k(i)m artatı “*Türk milleti devletini töreni kim bozabilirdi*” (KT D 22).

Örnek cümlelerin genel istem formülü:

[2] → [kim]+[neyi]

[Eden]+[Etkilenen]

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama:

Bu fiil İNSAN (asker, lider, halk vb.) eden anlamsal rolünde yalın durum, +/- CANLI etkilenen (asker, mal) anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını zorunlu istem olarak alabilir.

12. atan- ‘(bir kimseye) ad, unvan vermek’ (Ta B 1)

Bu fiil at+a-n- < ata- ‘çağırarak, atamak; ad vermek’ (Erdal, 1991: 418) şeklinde açıklanır.

kağan atıg katun atıg atanıp “*Kağan adını, hatun adını alıp*” (Ta B 1).

Cümlenin İstem Görünümü: [1] → [kim]

Anlamsal Roller: [Etkilenen]

Bağlam: (bir kimseye) unvan verilmesi.

Eşdizim: at atan- ‘ad, unvan verilmek’

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Bu fiil İNSAN (kişi, asker, lider) eden anlamsal rolünde yalın durumunu zorunlu istem olarak alabilir.

13. kalış- ‘(Bir grup insan, ordu vb. için) baş kaldırmak, isyan etmek’ (Ta G 2).

Bu fiil *kalı-* fiilinden *kalı-ş-* şeklinde türemiştir (Clauson, 1972: 617).

beşinç ay üç yegirmike kalışdı “Beşinci ayın on üçünde baş kaldırdılar” (Ta G 2).

Cümlenin İstem Görünümü: [1] → [kim]

Anlamsal Roller: [Eden]

Bağlam: Bağımsızlığını elde etmek isteyen Türklerin Çin’e karşı baş kaldırması.

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Bu fiil İNSAN (kişi, asker, lider) eden anlamsal rolünde yalın durumunu zorunlu istem olarak alabilir.

14. sakın- ‘düşünmek, hayal etmek; plan yapmak’ (KT D 10, K 10, T1 B 5).

Bu fiil sak- ‘düşünmek’ fiilinden sak-(ı)n- şeklinde türemiştir (Clauson, 1972: 804).

özüm sakıntım “**Kendim** endişelendim” (KT K 10).

Cümlelerin İstem Görünümü: [1] → [kim]

Anlamsal Roller: [Deneyimci]

Bilge toñuquq kağan mu kışayın tedim sakıntım “Bilde Tonyukuk’u kağan mı yapayım dedim, düşündüm” (T1 B 5).

Cümlelerin İstem Görünümü: [1] → [kim]

Anlamsal Roller: [Deneyimci]

Bağlam: Bir kimsenin kağan seçilmesi ve yapılması.

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama: Bu fiil İNSAN (kişi, asker, lider, halk vb.) deneyimci anlamsal rolünde yalın durumunu zorunlu istem olarak alabilir.

Sonuç

Araştırmamızın değerlendirilmesinden ulaştığımız bulgular şu şekildedir:

a. Biçimsel çalışmalar detaylı anlam bilgisi olmadan özellikle yapı bilgisi ve söz dizimi bakımından eksik kalmaktadır. Örneğin, bazı çatı eki almış fiiller anlam bakımından değerlendirildiğinde çatı eki işlevi yoktur:

kalış- ‘(Bir grup insan, ordu vb. için) baş kaldırmak, isyan etmek’ (Ta G 2);
ağıt- (Lider kişi, ordu vb. için ordu vb.) püskürtmek’ (KT K 7).

Bu yüzden açıklanan bağlamda çatı eki görünümünde olan bu ekler kelime yapımında farklı bir kategoride değerlendirilmelidir.

b. Anlamsal rollerin doğru tespiti için fiilin aldığı zorunlu ve seçimlik istemler tespit edilmelidir. Bu istemlerin metnin bağlamından tespiti anlamsal rollerin doğru olarak bulunmasını sağlar.

c. Fiillerin aldığı istemleri belirleyen etken olgu, anlamdır. Bu sebeple fiilin farklı anlamlarının her biri ayrı bir madde başı olarak değerlendirmeli ve anlam çözümlemesine tabii tutulmalıdır.

d. Metnin anlamsal çözümü için cümlede en güçlü yönetme potansiyeline sahip fiilin anlamının tam olarak ortaya konması gereklidir. Fiili yapan ve meydana gelen eylemden etkilenenlerin ait olduğu kavramsal alan (+/- CANLI,

İNSAN, YER vb.) betimlemede yer almalıdır. Uygulamada fiilin yalnızca anlamı verildiğinde cümlenin anlamının muğlak kaldığı ve anlamsal çözümünün güçleştiği görülmüştür.

e. Fiilin taşıdığı anlamın yeni bir anlam olup olmadığı konusunda tereddüt yaşandığında kökün anlamına inilmelidir. Metnin ve cümlenin bağlamı doğru anlam tespitinde gereklidir.

f. Yararlandığımız kaynaklarda istem ve anlam açıklaması formül biçiminde genelde verilmiştir. Bu durum araştırmacı ve okuyucular için söz konusu kaynaklardan istem ve anlam bakımından faydalanmayı güçleştirmektedir. Bize göre formül şeklinde verilen istem ve anlam bilgisinin en sonda “cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama” alt başlığıyla açıklanması bu zorluğu giderir.

Sonuç olarak, öncelikle anlamsal yapı çözümlemesi yapılacak metin, kültürel, tarihi, bağlam vb. açıları dikkate alarak okunup anlaşılmalıdır. Ardından incelenen ve fişlenen cümlelerin zorunlu, seçimlik istem bilgisi ve anlamsal rolleri verilmelidir. Son olarak teorik açıklama adı altında örnek cümlelerden tespit edilen istem bilgisi (fiilin cümleyi oluşturmak için aldığı öğeler ve bu öğelere eklenen durum ekli tamlayıcılar), anlamsal roller ve cümle hakkında ek bilgi veren zorunlu ve seçimlik istem dışında kalan diğer öğelerin (anlamsal tamlayıcılar, eklentiler) anlam açısından değerlendirilmesi ve açıklanmasının gerekli olduğunu düşünüyoruz. Bir metnin anlamsal yapı ve istem bilgisi çözümlemesinde fiil ya da cümledeki yönetici diğer öğelerin tanımında alanda kullanılan ayrıntılı *anlamsal nitelik* betimlemesi (+/- CANLI, İNSAN, YER vb.), *anlamsal istemler*, *anlamsal roller*, *anlamsal tamlayıcılar*, *anlamsal kategoriler* ve *metin bağlamının* birlikte yer almasının sistem meydana getirerek cümlelerin anlam yapısını verdiği ve anlam çözümlemesini mümkün kıldığı görülmüştür.

Kısaltmalar

BK = Bilge Kağan

KT = Kök Tigin Yazıtı.

T = Toñuqıq Yazıtı.

Ta. = Taryat Yazıtı.

Kaynakça

- Allerton, D. J. (1982). *Valency and the English Verb*. Academic Press.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*. Harrassowitz Verlag.
- Fillmore, Charles, J. (2003). Valency and Semantic Roles: the Concept of Deep Structure Case. In Agel, L. W. et al. (Eds.), *Dependency and Valency: an International Handbook of Contemporary Research II* (pp. 457-474). De Gruyter Mouton.
- Frawley, W. (1992). *Linguistics Semantics*. Lawrence Erlbaum.
- Götz-Votteler, K. (2007). Describing Semantic Valency. In Herbst, T. & Götz-Votteler, K. (Eds.), *Valency-Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues* (pp. 37-71). De Gruyter Mouton.
- Helbig, G. & Schenkel, W. (1991). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Max Niemeyer Verlag.
- Herbst, T. & Roe, I. (1996). How Obligatory are Obligatory Complements? An Alternative Approach to the Categorization of Subjects and Other Complements in Valency Grammar. *English Studies*, 77(2), 179-199.
- Herbst, T. et al. (2004). *A Valency Dictionary of English A Corpus-Based Analysis of the Complementation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives*. De Gruyter Mouton.
- Korkmaz, Z. (2003). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Genişletilmiş 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ninio, A. (2006). *Language and the Learning Curve, a New Theory of Syntactic Development*. Oxford Press.
- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/1: ab- äzüglä-*. Franz Steiner Verlag.
- Ružička, R. (1978). Three Aspect of Valence. In Abraham, W. (Ed.), *Valence, Semantic Case, and Grammatical Relations, Workshop studies prepared for the 12th International Congress of Linguists, Vienna (August 29th to September 3rd, 1977)* (pp. 47-55). John Benjamins Publishing Company.
- Şirin-User, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tesnière, L. (1959). *Les Éléments de syntaxe structural*. Klincksieck.
- Tesnière, L. (2015). *Elements of Structural Syntax*. John Benjamins Publishing Company.

Received 02.05.2021	Research Article	JOTS
Accepted 25.05.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 311-358

Seçili Anlam Alanındaki Kök Dal Biçimlere Ulaşmada Yeni Bir Yöntem Denemesi

Attempting a New Method to Obtain Root Allomorphs on a Selected Area of Meaning

Deniz DEMİRYAKAN*

Istanbul/Turkey

E-mail: demiryakan@hotmail.com

The word roots, bearing the traces of the age of the formation of languages and language families, are structures that were initially monosyllabic in all languages. Although the meeting of these monosyllabic structures with writing is at different conditions and times for each language, the different utterances (root allomorph) of these monosyllabic structures occurred long before writing. In these periods when linguistic productivity was limited, naming the same information with different utterances brought along root allomorphs, all born from the same basic root. It is also the purpose of the article to determine these root and branch forms in a functional way. Contrary to traditional methods, in this article, it is tried to reach the purpose by searching the source dictionary with twelve single and double syllable bases, seven pre-sound entries within the scope of the selected meaning area.

Key Words: root, root allomorph, root etymons, cognates.

* ORCID ID: 0000-0002-3565-3314.

0. Giriş

Dillerin ve dil ailelerinin oluşma çağlarının izlerini taşıyan sözcük kökleri, başlangıçta bütün dillerde tek heceli olan yapılardır. Bu tek heceli yapıların yazı ile buluşması her dil için farklı koşullarda ve zamanlarda olsa da söz konusu tek heceli yapıların değişik söyleyişleri (kök dal biçimleri) yazıdan çok önce oluşmuştur. Dilsel üretkenliğin sınırlı olduğu bu dönemlerde aynı bilginin değişik söyleyişlerle adlandırılması, hepsi aynı temel kökten doğan kök dal biçimleri de beraberinde getirmiştir. Sözcük kök ve gövdelerinin farklı nedenlerle oluşan bu kök dal biçimleriyle ilgili çalışma sayısı az olmakla birlikte bu çalışmaların bulguları sınırlı sayıda veri içermektedir. Bu sınırlılığa neden olan temel etkense, çalışmaların sözcük kök ve gövdelerine yalnızca biçimsel açıdan yaklaşma eğilimi nedeniyle kök dal biçimlere ulaşma sürecinde anlamın dışlanmasıyla ilgilidir. Diğer bir durum da sözcük kök veya gövdesine biçimsel açıdan yaklaşıldığında sözcükteki herhangi bir ses değişiminin kanıtlanmış (veya saptanmış) ses denklikleri çerçevesinde bir dağılım göstermesi gerektiği düşüncesidir. Her sesin her sesle nöbetleşebileceği varsayımından hareketle sözcük kök ve gövdelerine yaklaşıldığında kök ve gövdelere ait olan kök dal biçimlerin beklenenden çok daha fazla olduğu bu çalışma özelinde örneklendirilmiştir. Doğası gereği karmaşık olan bu sürecin etkin ve işlevsel bir biçimde betimlenebilmesi için sözcük kök veya gövdesinin kök dal biçimlerinin sözcük kök boyutunun da altına inilerek, anlamın odakta olması koşuluyla incelenmesi zorunludur. Bu nedenle, çalışmada, seçili anlam alanı çerçevesinde tekli ve ikili toplam on iki hece tabanı, yedi önses girişi ile kaynak sözlükte tarama yapılmıştır. Tarama sonrasında elde edilen verilerinin işlevsel bir biçimde aktarılabilmesi için sürecin işleyişini ve yöntemini anlatan bir dizi açıklama ikinci başlık altında verilmeden önce aşağıda, *kök dal biçim terimine* genel hatlarıyla değinilmiştir.

1. Kök Dal Biçim (Root Allomorphs) Terimi

Kök dal biçim terimiyle ilgili açıklama yapılmadan önce söz konusu terimi oluşturan sözcüklere, bazı tematik sözlüklerden hareketle değinmek yararlı olacaktır:

Bunlardan ilki, *kök* (root) terimidir.

Kök Sözcükler (Roots)

Kökler, dillerin ve dil ailelerinin oluşma çağlarından kalma ve çoğu, bütün dillerde tek heceli olan yapılardır. Söz köklerindeki söz-varlık ilişkisi nedensiz (arbitrary, nonpredictable) bir ilişki olmasına karşılık, çeşitli türetme yolları ve anlam değiştirmeleriyle kurulan önceki bilgi-sonraki bilgi veya alt bilgi-üst bilgi adlandırmaları, yansıma sözcükler gibi, nedenli (non-arbitrary, predictable) adlandırmalardır (Karaağaç, 2011: 719).

kök (Alm. Wurzel; Fr. racine; İng. root): Kelimelerin bütün yapım ve çekim eklerini çıkardıktan sonra ayrılamayan ve esas (temel) anlamı taşıyan bölümü: *ye-*, *sor-*, *kış*, *el* (< *elig*), *al-*, *dur-*, *yol*, *ver-* vb. (Korkmaz, 1992: 104).

kök (root) biçimbilim: Bir sözcükbiçimde bütün çekimsel ve türetimsel parçalar çıktıktan sonra kalan bölüm; örn. *ev*, *su*, *al*, *gel*. Bu anlamda kök, sözlükbirimin parçalanamaz, en küçük biçimidir (İmer et al., 2011: 182).

kök (Alm. wurzel, Fr. racine, İng. root): Bir sözcük ailesinin çeşitli biçimlerinde yer alan, tarihsel dilbilimin, değişik türevleri açıklamak için yararlandığı, çoğu kez gövdeyle özdeşleşen, sözcükten dilbilgisi ve yapım öğeleri çıkarılarak elde edilen bölüm. Bu kavram daha çok artsüremli dilbilimde kullanılır ve değişik gerçekleştirmeleri olan, belli bir kavramı anlatan soyut bir biçim olarak görülür. Ne var ki, birçok dilbilimcinin bu terime köken anlamı verdiği de bir gerçektir. bk. *köken* (Vardar, 2002: 138).

dal (allo-) terimiyle ilgili tanımlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

dal (allo-): Dildeki birliğin kimliğini etkilemeyen, anlam veya görev değişikliğine yol açmayan, fark edilir her bir değişikliğe gönderme yapmak için kullanılan bir terimdir. Dil biriminin biçimindeki değişiklik, birimin anlamı açısından ayırıcı değildir, yani anlamdaki hiçbir değişiklik ile ilgili değildir. Ses, biçim, anlam ve yapıların dal biçimleri vardır ve bu dal biçimlerin bütünü, ses birimi, biçim birimi veya anlam birimlerini oluşturur; dal sesler (allophones), ses biriminin (phonem); dal biçimler (allomorphs), biçim biriminin (morphem); dal anlamlar (allosemes), anlam biriminin; dal titremler (allotone), titrem biriminin (intonem) sınırlarını çizerek alanlarını belirlerler. Böylece dilin bireysel veya bölgesel değişkenleri, tek ve ortak bir alanda buluşarak, iletişimi mümkün kılarlar. krş. değişken, dal ses, dal biçim, dal anlam (Karaağaç, 2011: 256).

altbirim(cik) (allo-) sesbilim, biçimbirim: Bir dil biriminin değişkesi; özellikle sesbilim ve biçimbilimde kullanılır, örneğin ölçünlü Türkçede *ekmek* sözcüğündeki kapalı [é] ve *sen* sözcüğündeki açık [e] sesleri, /e/ sesbiriminin altbiçimbirimcikleridir; [-ler] ve [-lar] altbirimleri Türkçe çoğulluk biçimbirimi {-lar}'ın altbirimleridir (İmer vd., 2011: 23).

Biçimbirim (morpheme) ile ilgili tematik sözlüklerdeki bazı tanımlamalar ise şöyledir:

biçim birimi (morpheme): Dillerin tamamen saymaca olan ses birimleri, anlam değıştirici olmalarına karşılık, anlam taşıyıcı değildirlir. Anlamı olan, anlam değıştirici veya anlam birleştirici olan ses veya ses demeti, biçim birimidir (Karaağaç, 2011: 193).

morphem (Alm. morphem; Fr. morpheme, İng. morpheme): Dilde daha küçük parçalara ayırlamayan anlamlı en küçük birim. oyuncu-luğ-umuz-un baş-ar-ı-sı; gül-üş-me-ler-den; süt, balık, al, kan vb. (Korkmaz, 1992: 110).

biçimbirim (morpheme) biçimbilim Dilde anlamlı en küçük birim; örn. Kitap, masa, gözlük/kitaplar, masalar, gözlükler tümü de tek tek sözcükler olmakla birlikte çoğul eki alan ikinci kümedeki sözcükler iki biçimbirimden oluşurlar: kitap + çoğul → kitaplar. Biçimbirimler bağımlı ve bağımsız olmak üzere iki kümeye ayrılır. Yukarıdaki örneklerde kitap, masa, gözlük bağımsız biçimbirimlerdir, {-lAr} çoğul eki bağımlı biçimbirimdir. Biçimbirimleri oluşturan altbirimlere biçimbirimcik denir; örneğin {+lAr} çoğul biçimbirimi {-lAr}'ın, -(n)in, -(n)ün, (n) un, ~(n)n tamlayan biçimbirimi {-(n)In}'ın biçimbirimcikleri'dir. Bu anlamda biçimbirimler bu altbirimlerden oluşan bir soyutlamadır (İmer et al., 2011: 53).

biçimbirim (Alm. morphem, Fr. morpheme, İng. morpheme): 1. Anlambirimimin sözlükbirime karşıt olarak, dilbilgisini ilgilendiren türü. 2. En küçük anlamlı birim, en küçük gösterge. Amerikalı dilbilimciler biçimbirim terimini ikinci anlamda kullanırlar. L. Bloomfield'de biçimbirim en küçük dilsel birimdir ve iki tür kapsar: Bağımsız biçimbirim tek başına sözcce oluşturabilir; bağımlı biçimbirimse hiçbir zaman tek başına gerçekleşemez ve sözcce oluşturamaz (Vardar, 2002: 42).

kök dal biçim (rooth allomorph; bazı sözlüklerdeki en yakın terim: allomorph) terimini oluşturan sözcükler, terimsel kullanımları açısından yukarıda tek tek açıklanmıştır. Söz konusu terimin tanımı ise yine aynı tematik sözlükler kanalıyla şu biçimde aktarılabilir:

Kardeş Kökler [Kök Dal Biçim] (rooth etymons, cognates, rooth allomorphes)

Dillerin söz türetme düzeneği gelişmeden ve diller yazıyla buluşmadan önce, aynı söz kökünün farklı söyleyişleri, komşu bilgileri adlandırmak için kullanılmıştır. Bu yüzden, söz kökleri, dillerin sözlüklerinde, eski şiveler arası bölgesel alıntıları ifade eden dal biçimleriyle birlikte yer alırlar ki bunlara kardeş kökler denir. Dil biliminde ve bilhassa da dil tarihi çalışmalarında, bir ortak dil, kök dil, ata dil (*common language, proto-language, ancestor language, parent language*) ve bir ilk biçim, eski biçim, asli biçim (*main form, ancestral form, protomorpheme, archaic morpheme*) sürekli gündemdedir. Dil ile yazı ilişkisi oldukça yeni devirlerde başladığı için, dile ait olan *ilk ses, asli ses, kök ses* ile *ilk biçim, asli biçim, kök biçim* terimlerinden, gerçek anlamda bir *ilk, asli* ve *kök ses* veya *biçim*'i değil,

yazıya geçirilmiş en eski ses veya biçimi anlamak gerekmektedir; çünkü dil nasıl ki insanı tarihsel bir varlık durumuna getirmişse, dilin kendisini de kalıcı kılıp tarihselleştiren şey, yazıdır. Bu yüzden dil tarihi ile yazı tarihi iç içedir. En eski yazılı biçimlere dayanarak, bir dilin yazıdan önceki biçimlerini arama yöntemleri geliştirilmiş, dil tarihini, kendisinden çok daha genç olan yazının tarihinden binlerce yıl öncelere taşıma çalışmaları yapılmıştır. Yeniden kurma (*reconstruction*) veya iç ihya (*internal reconstruction*) yoluyla bir dilin tarih öncesine doğru yol almak, bir ölçüde mümkündür; fakat burada da genel ses biliminin işaret ettiği bir tuzağın varlığı söz konusudur. Bu tuzak, dilcilerin ‘Eğer belirli bir ses birimi değişmesi meydana geliyorsa, bunun tersi de olabilir’ veya ‘Ses değişimi ile kaybolan ses ve biçimlerin, kısa bir süre sonra, başka bir ses değişimiyle tekrar ortaya çıkması’ biçiminde sık sık ifade ettikleri gibi, dil hareketlerinin iki yönlü olabilmeleridir.

Görüldüğü gibi, bugün dilcilikte ilk, asli veya kök biçim ifadesinden anlamamız gereken, kayıtlı en eski biçim olmalıdır, yoksa bir dil unsurunun gerçekten ilk, asli, kök biçimini yakalamak, dil ile yazı arasındaki yaş farkı yüzünden, asla mümkün değildir. Dili kalıcı kılan, onu tarihsel bir varlık haline getiren, yazıdır. Bir dilin tarihi, o dilin yazı tarihiyle iç içedir. Kökler, dillerin ve dil ailelerinin oluşma çağlarından kalma ve çoğu, bütün dillerde tek heceli olan yapılardır. Bilindiği gibi, dillerin eski yapıları ancak yazı ile izlenebilmektedir; oysa resmin yazılaştırılması ve yazının dil ile buluşması, dillerin oluşum süreçlerine oranla, oldukça yeni olgulardır. Dillerin yazı ile buluşma tarihi, her dil için farklı olmuştur; fakat diller yazı ile buluştuklarında, kök yapılarında değişimler, köklerin değişik söyleyişlerle ortaya çıkmış dal biçimleri çoktan oluşmuştu.

Kısacası, dillerin söz türetme düzenekleri gelişmeden önce, bir tür şiveler arası alıntılarını ifade eden bu dal biçimlerin komşu bilgileri adlandırmak için kullanıldıklarını görmekteyiz. Böylece söz kökleri, dillerin sözlüklerinde, eski şiveler arası alıntılarını ifade eden dal biçimleriyle birlikte yer alırlar. Bunlar kök dal biçimleridir:

GT aş ‘yemek’ ~ yal ‘etoburların yiyeceği’; GT çış ‘çiş, sidik’ ~ işe- ‘çiş yapmak’ ~ kaşan- ‘(at) işemek’; GT kañ ‘baba’ ~ kañ, kagan ‘kağan’ ~ aga ‘büyük’ ~ apa, aba ‘baba; abla’; GT abı- ‘örtmek’ ~ aban- ‘abanmak, kapanmak’ ~ avun- ‘avunmak’ ~ yap- ‘kapamak, örtmek; etmek, eylemek’ ~ yapağı ‘yapağı’ ~ yaprak ‘yaprak’ ~ kapa- ‘kapamak’ ~ kapak ‘kapak’ ~ kaba ‘kaba, kalın; kaba dokunmuş kumaş’ ~ kebe ‘örtü’ ~ kebit ‘büfe’ ~ abaktı ‘hapisane’ ~ kepenek ‘kepenek’ ~ aban- ‘abanmak’ ~ avun- ‘avunmak’ ~ avut- ‘avutmak’ ~ ubıt ‘edep’ ~ ut ‘edep’ ~

utan- ‘utanmak’ ~ *uyal-* ‘utanmak’ ~ *kapa-* ‘kapamak’; GT *ad* ‘ad’ ~ *adin* ‘başka, ayrı’ ~ *ayır-* ‘ayırmak’ ~ *tat* ‘yabancı’ ~ *yad* ‘yabancı’ ~ *kayır-* ‘ayırmak, kayırmak’ ~ *kañır-* ‘ayırmak, kayırmak’ ~ *kadak* ‘ayak’ ~ *kadakra-* ‘peşinden gitmek’ ~ *adak* ‘ayak’ ~ *ayak* ‘ayak’ ~ *yadagin* > *yayan* ‘ayak ile’; GT *ob*, *oba* ‘parça’ ~ *og-* ‘oğmak’ ~ *opra-* ‘yıpranmak’ ~ *obruk* ‘çukur, dere’ ~ *yıpran-* ‘yıpranmak’ ~ *epri-* ‘yıpranmak’ ~ *doğra-* ‘doğramak’ ~ *avk-* ‘ufalamak’ ~ *abuşka* ‘yaşlı’ ~ *uşak* ‘ufak, uşak’ ~ *ufak* ‘ufak’ ~ *uğur* ‘yol’ ~ *çığır* ‘yol’ ~ *tıkır* ‘yol’ ~ *hırsız* ‘hırsız’; GT *yük-* ‘yığmak’ ~ *yükme-* ‘yığın, tomar’ ~ *yok* ‘çok’ ~ *yokuş* ‘yokuş’ ~ *yığ-* ‘yığmak’ ~ *yoğun* ‘yoğun’ ~ *çok* ‘çok’ ~ *yüksek* ‘yukarı’ ~ *yukarı* ‘yüksek’ ~ *ökli-* ‘çoğaltmak’ ~ *öküş* ‘çok’ ~ *tomar* ‘tomar’ ~ *tüg-* ‘toplamak’ ~ *düğün* ‘toplantı’ ~ *düğüm* ‘düğüm’ ~ *tepe* ‘yığın’ ~ *tömek* ‘yığın’ ~ *tümen* ‘yığın’; on bin’ ~ *kop* ‘çok’ ~ *köp* ‘çok’; GT *ot* ‘ateş’ ~ *otağ* ‘otağ’ ~ *ocak* ‘ocak’ ~ *oda* ‘oda’ ~ *ütü* ‘ütü’ ~ *oçın* ‘kıvılcım’ ~ *kotar-* ‘pişirmek’ ~ *odun* ‘odun’; GT *eş* ‘eş’ ~ *tuş* ‘eş’ ~ *tüş* ‘eş’ ~ *koşa* ‘eş, çift’ ~ *koş-* ‘eşlemek’ ~ *tüşün-* ‘düşünmek’ ~ *koşma* ‘şiiir; şiiir türü’ ~ *koşuk* ‘şiiir’ ~ *kuşak* ‘kuşak, sargı’ ~ *töle-* ‘ödemek’ ~ *kölüsün* ‘ücret’; GT *ış-* ‘ışınmak’ ~ *ısın-* ‘ısınmak’ ~ *alış-* ‘tutuşmak; alışmak’ ~ *alev* ‘alev’ ~ *yaltıra-* ‘parlamak’ ~ *çaşın* ‘şimşek’ ~ *ışık* ‘ışık’ ~ *şimşek* ‘şimşek’ ~ *yıldız* ‘yıldız’ ~ *yıldırım* ‘yıldırım’ ~ *yalım* ‘ateş’ ~ *yaldız* ‘yaldız’ ~ *yaltırık* ‘parlak’ vb.

Dediğimiz gibi, diller yazı ile buluştuklarında bu kök dal biçimler çoktan oluşmuştu: Ar. *garb* ‘batma; batı’ ~ *gurbet* ‘gurbet, ayrılık’ ~ *garabet* ‘gariplik, tuhaflık’; Ar. *kavl* ‘söz’ ~ *kil* ‘arkasından konuşma’ ~ *kal* ‘söyleme’; Far. *huda* ‘tanrı’ ~ *div* ‘dev’ ~ *pad/padşah* ‘hükümdar’ ~ İng. *god* ‘tanrı’ ~ *father* ‘baba’. krş. **akraba sözler** (Karaağaç, 2011: 529-530).

Diğer tanımlar ise doğrudan *kök dal biçim* terimini açıklamamaktadır:

değişken şekil (Alm. allomorph; Fr. allomorphe; İng. allomorph): Aynı anlam ve görevdeki bir şekil bilgisi biriminin ses yapısı bakımından farklılaşan türü; şekil bilgisinin anlamlı bir küçük ögesi olan bir kelime kökünün veya belirli görevler ile buna eklenen bir ekin farklı ses yapısına girmiş olan şekli. Söz gelişi lehçe ve ağız ayrılıklarına göre ve çeşitli sebeplerle bazı köklerin *bez/böz*, *er/ir* ‘erken’, *çez-/çöz*, *erte/örte* ‘ertesi gün’; *baba/buba*, *bıldır/bildir* ‘geçen yıl’, *ıldız/yıldız/yulduz* şekillerinde ses değişmesine uğraması. Aynı durum ekler için de söz konusudur. {-dX} veya {-tX} geçmiş zaman ekinin ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olarak *-dı/-di*, *-du/-dü*, *-tı/-ti*, *-tu/-tü*, {-Duk} geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin yine aynı sebeplerle *-dik/dik*, *-duk/-dük*, *-tık/-tik*, *-tuk/-tük* şekillerine dönüşmesi gibi: *aldı*, *ver-di*, *oku-du*, *gör-dü*, *aç-tı*, *biç-ti*, *tut-tu*, *öt-tü*, *tanı-dık*, *bil-dik*, *tut-tuh* (ğ)umuz iş, yürü-dük (ğ)ümüz yol vb. (Korkmaz, 1992: 42).

Biçimbirimsel Değişke (Alm. Allomorph, Fr. allomorphe, İng. allomorph).

Bir birime ilişkin göstergenin kapsadığı değişkelerin her biri (Vardar, 2002: 42)

Alıntılamalardan da görüleceği üzere kök dal biçim terimiyle ilgili gerek makalelerinde gerekse de *Dil Bilim Terimleri Sözlüğü*’nde en detaylı açıklamayı yapan Karaağaç’tır.

Yine aynı sözlükten, alıntılanan kök dal biçim örnekleri aşağıdaki gibidir.

çiş ‘çiş, sidik’ ~ **işe-** ‘çiş yapmak’ ~ **kaşan-** ‘(at) işemek’; **kañ** ‘baba’ ~ **kañ/kagan** ‘kağan’ ~ **aga** ‘büyük’ ~ **apa/aba** ‘baba; abla’: **ad** ‘ad’ ~ **adın** ‘başka’ ~ **ayır-** ‘ayırarak’ ~ **tat/yad** ‘yabancı’ ~ **kayır-** ‘kayırarak, ayrı tutmak; sevmek’ ~ **kañır-** ‘ayırarak, parçalamak’; **yap-** ‘örtmek’ ~ **aban-** ‘üzerine kapanmak’ ~ **avun-** ‘avunmak’ ~ **avut-** ‘avutmak’ ~ **ubit, ut** ‘utanma, edep, haya’ ~ **utan-** / **uyal-** ‘utanmak’ ~ **kapa-** ‘kapamak, örtmek’; **opra-** ‘yıpranmak’ ~ **obruk** ‘oyuk, çukur, dere’ ~ **yıpran-** ‘yıpranmak’ ~ **epri-** ‘yıpranmak’ ~ **doğra-** ‘doğramak’ ~ **avk-** ‘ovalayıp yıpratmak’ ~ **abuşka** ‘ihtiyar’ ~ **uşak** ‘ufak’ ~ **ufak** ‘ufak’ vb. (Karaağaç, 2011: 256-257).

Burada koyu renkle dizilmiş olan sözcükler, belirli ses denklikleri çerçevesinde yazılı dönemden önce veya sonra bazı kök dal biçimlere dönüşmüştür. Neredeyse bütün dillerin ve bu dillere ait olan söz malzemelerinin tek heceli köklerden doğduğu göz önünde bulundurulduğunda yukarıdaki kök dal biçimlerin daha fazla olması gerekmektedir. Bunun için de sözcük kök ve gövdelerine hece boyutunda, sınırları belirlenmiş anlam alanı çerçevesinde yaklaşıma çalışmak daha işlevsel olacaktır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, giriş kısmında bahsedilen sayıtlara erişmek için yapılacak olan iş ve işlemlerin hangi yöntemsel süreçlerle gerçekleştirileceğine değinilecektir.

2. Yöntem

2.1. Anlam Alanın Belirlenmesi

Kök dal biçimler taranırken aşağıdaki anlam alanları çerçevesinde hareket edilmiştir. Burada özellikle dikkat edilen nokta sözcük kök veya gövdesinin yukarı/olumlayan (▲) ve aşağı/olumsuzlayan (▼) yönelimlerinin her ikisinin de taranarak ilgili tabloya alınmasıdır. Türkçe gibi varsıl dillerde sözcüğün kök ve gövdesinin ‘ikiüçlü’ çıktılar vermesi beklendik bir durumdur. Öyle ki **yükle-** eylemi var ise **boşalt-** eylemi; **bağla-** eylemi var ise **çöz-** eylemi; **topla-** eylemi var ise **dağıt-, saç-** eylemi bu listede olmak zorundadır. Yine, **dip** sözcüğü var ise **tepe** sözcüğü; **yüksek** sözcüğü var ise **alçak** sözcüğü bir arada değerlendirilmesi gereken dil ve anlam malzemelerdir. ▲ ve ▼ yöneliminden ne kastedilmeye çalışıldığı aşağıdaki listede herhangi bir sıra gözetilmeden verilmiştir:

▲ (Yukarı/Olumlayan) Yönelimli	▼ (Aşağı/ Olumsuzlayan) Yönelimli
<p><i>yük, yükle-;</i> <i>yığ-, yığın; öbek, küme;</i> <i>birik-, birikinti;</i> <i>top, topla-;</i> <i>yüksel-, yüksek;</i> <i>çık-, üst, yukarı, tepe vb.</i> <i>tak-, ekle-;</i> <i>bağ, ip; bağla-;</i> <i>çok, çoğalt-;</i> <i>geniş vb.;</i> <i>ön;</i> <i>ilk;</i> <i>aç-, yap-;</i> ile biçim yönüyle yuvarlak ve genelde büyük insan dışı canlı ve nesnelere.</p>	<p><i>yık-;</i> <i>boz-;</i> <i>eğ-</i> <i>kes-, biç- az, azalt-, dök-;</i> <i>boş, boşalt-, dağıt-, savur- çöz-, arıt-;</i> <i>çak-, sapla-;</i> <i>böl-, parçala-, kır-;</i> <i>kaz-, kazı-;</i> <i>kök, dip, kaynak, aşağı, alt;</i> <i>dar vb.;</i> <i>derin, arka, son vb.</i> <i>döv-, vur;</i> ile biçim yönüyle dar ve uzun ve genelde küçük insan dışı canlı ve nesnelere.</p>

Tablo 1: Seçili Anlam Alanları

Tabloda verilen anlam alanları çerçevesinde ilgili sözlükte yapılacak kök dal biçim taramasında hangi hece tabanlarının ve önses girişlerinin kullanılacağı bilgisi aşağıdaki gibidir.

2.2 Hece Maddelerinin Belirlenmesi

Aşağıda, kök dal biçimlere hangi hece tabanlarıyla erişileceğinin bilgisi verilmiştir:

<i>h1</i>	<i>h3</i>	<i>h5</i>	<i>h7</i>	<i>h9</i>	<i>h11</i>
a, e	aç, eç	al, el	an, en n~η	aş, eş s~ş	av, ev
ı, i	ıç, iç	ıl, il	ın, in n~η	iş, iş s~ş	iv, iv
u, ü	uç, üç	ul, ül	un, ün n~η	uş, üş s~ş	uv, üv
o, ö	oç, öç	ol, öl	on, ön n~η	oş, öş s~ş	ov, öv
<i>h2</i>	<i>h4</i>	<i>h6</i>	<i>h8</i>	<i>h10</i>	<i>h12</i>
ab, eb b~p	ak, ek k~g	am, em	ar, er	at, et; ad, ed d~y	az, ez
ıb, ib b~p	ık, ik k~g	ım, im	ır, ir	ıt, it; id, id d~y	ız, iz
ub, üb b~p	uk, ök k~g	um, üm	ur, ür	ut, üt; ud, üd d~y	uz, üz
ob, öb	ok, ök	om, öm	or, ör	ot, öt; od, öd	oz, öz

b~p	k~g			d~y	
-----	-----	--	--	-----	--

Tablo 2: Hece Maddeleri

2.3 Önseslerin Belirlenmesi

Tekli ve ikili hece tabanları, aşağıdaki önseslerle (ö1, ö2...ö7) birlikte keşitirilerek ilk maddede sınırları çizilen anlam alanları çerçevesinde kök dal biçimlere ulaşmak amacıyla kullanılmıştır.

ö1	ö2	ö3	ö4	ö5	ö6
y-	ç-	s-, ş-	t-	b-	k-

Tablo 3: Önses Girişleri

2.4 Kök Dal Biçim Taraması Yapılacak Olan Kaynak Sözlüğün Belirlenmesi ve Söz Konusu Yöntemin *ık-ik* Hece Tabanında Örnek Olarak Uygulanması

Türkçenin etimolojisi üzerine Türkiye’de ve yurt dışında pek çok çalışma yapılmış olup bunlardan en önemlisi Türk dilinin XIII. yüzyıla kadar olan söz varlığını inceleyen Clauson’un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (→ EDPT) adlı eseridir. Bu özelliğinden dolayı sözlük, çalışmada kaynak sözlük olarak kullanılmıştır. Seçili anlam alanı çerçevesinde hece tabanı ve önses girişlerinin kesişimi (bir arada kullanımı), yukarıda adı geçen sözlükte aranmış ve koşullara uygun olan sözcük kök ve gövdeleri tabloya anlamları, sayfa numaraları ve yönelimleri (▲▼) ile birlikte alınmıştır. Anlam alanı veya biçimsel açıdan belirlenen koşullara, diğerlerine nazaran daha az uyum sağlayan bazı sözcük kök ve gövdelerinin başına ‘?’ işareti konulmuştur.

Buraya kadar dile getirilen tüm durumlar *ık-ik* hece tabanında uygulandığında şöyle bir tablo elde edilecektir:

	ö1	ö2	ö3	ö4	ö5	ö6	ö7
	∅	y-	ç-	s-, ş-	t-	b-	k-
<i>ık</i> , <i>ik</i>	<i>ıg-</i> ‘yığ- mak, pıhtı- laşmak’ (EDPT 77▲)	<i>yık-</i> ‘yık- mak’ (EDPT 897▼)	<i>çık</i> ‘tam, bütün; ta- mamen, bütünüyle’ (EDPT 404▲)	<i>sık-</i> ‘sık- mak’ (EDPT 804▼)	<i>tık-</i> ‘dol- durmak’ (EDPT 465▲)	? <i>bık-</i> ‘bık- mak’ (EDPT 316▼)	<i>kık-</i> ‘birbi- rine sürt- mek, bile- mek’ bk. <i>kıkşür-</i> (EDPT)
<i>k~g</i>		<i>yıg-</i> ‘yığ-		<i>sıka-</i> ‘sı-	<i>tıg-</i> ‘kes-	<i>bıkan</i>	

<p>ıgaç ‘orman’ (EDPT 79 ▲)</p>	<p>mak’ (EDPT 897 ▲)</p> <p>yıgaç ‘orman’ (EDPT 899 ▲)</p> <p>yigi ‘dar, yoğun’ (EDPT 911 ▲)</p>	<p>çık- ‘çık-mak’ (EDPT 405 ▲)</p> <p>çığ- ‘yığ-mak’ (EDPT 405 ▲)</p> <p>çığ- ‘yığ-mak, üstüne bağlamak’ (EDPT 413 ▲)</p> <p>çigit ‘ben, benek, çil; pamuk tohumu’ (EDPT 414 ▲)</p> <p>çüg ‘kuş tüyü’ (EDPT 910 ▲)</p> <p>çug1 ‘yığın, bohça, tomar’ (EDPT 405 ▲)</p>	<p>ğamak, sıvazlamak, okşamak’ (EDPT 806 ▲)</p> <p>sığ ‘sığ-mak’ (EDPT 804 ▲)</p> <p>sigil/sögöl ‘siğil, yumru, şişlik; kabarcık, silvilce’ (EDPT 820 ▼)</p>	<p>kinliğini yitirmek; örtüp saklamak; boyun eğmek’ (EDPT 465 ▼)</p> <p>tik ‘dik; düz’ (EDPT 475 ▲)</p> <p>tik- ‘dikmek’ (EDPT 476 ▲)</p>	<p>‘kalça’ (EDPT 316 ▲)</p> <p>bıgrıg ‘tulum, torba’ (EDPT 318 ▲)</p>	<p>710 ▼)</p> <p>kıglat- ‘gübreletmek’ bk.</p> <p>kıg ‘gübre’ (EDPT 610 ▲)</p>
--	--	---	--	---	--	--

Tablo 4: Uygulama Çalışması

ıg- ‘yığmak, pıhtılaşmak’ (EDPT 77 ▲) ve **ıgaç** ‘orman’ (EDPT 79 ▲) sözcüklerinin aynı sütun içinde yer alması onların arkaik yapısındaki kök hece ile ilgilidir. Her ikisi de bir şeyin çokluğunu, fazlalığını vb. ifade etmektedir. Önses *y-* sütununda yer alan **yıg-** ‘yığmak’ (EDPT 897 ▲); **yıgaç** ‘orman’ (EDPT

899 ▲); *yigi* ‘dar, yoğun’ (EDPT 911 ▲), önses ç sütununda yer alan *çık* ‘tam, bütün; tamamen, bütünüyle’ (EDPT 404 ▲); *çık-* ‘çıkmaq’ (EDPT 405 ▲); *çığ-* ‘yığmaq’ (EDPT 405 ▲); *çüg* ‘kuş tüyü’ (EDPT 910 ▲); *çug1* ‘yığın, bohça, tomar’ (EDPT 405 ▲) ve ön ses s-, t-, b-, k- sütunlarında yer alan *sigil/sögöl* ‘siğil, yumru, şişlik; kabarcık, sivilce’ (EDPT 820 ▼); *tık-* ‘doldurmak’ (EDPT 465 ▲); *bıkın* ‘kalça’ (EDPT 316 ▲); *bıgrıg* ‘tulum, torba’ (EDPT 318 ▲); *kıglat-* ‘gübreletmek’ bk. *kıg* ‘gübre’ (EDPT 610 ▲) sözcükleri yine aynı anlam alanında olup tek bir kök heceden doğmuş olmalıdırlar.

Tablo 4’te dikkat çeken durumlardan biri de *yık-* ‘yıkmaq’ (EDPT 897 ▼) ve *yıg-* ‘yığmaq’ (EDPT 897 ▲) eylemlerinin aynı sütün içinde dilin diyalektik yapısı gereği yer almasıdır. Dildeki az çaba ilkesi gereği tek hecenin dolayısıyla da onun kaynaklık ettiği sözcük kök ve gövdelerinin ▲ ve ▼ uçlu yönelimlerinin olması dilin işleyişi açısından doğaldır. *sık-* ‘sıkmaq’ (EDPT 804 ▼) eylemi parantez içinde görüleceği üzere ▼ yönelimlidir. Bir nesnenin sıkılması, sıkıştırılması sonucunda nesnenin herhangi bir yerinde yığılmalar, kümelenmeler olması beklenecektir. Bazen de *kik-* ‘birbirine sürtmek, bilemek’ bk. *kikşür-* (EDPT 710 ▼) eyleminde görüleceği üzere tümüyle karşıt bir kök dal biçim ortaya çıkacaktır.

Sözlük taraması sonucu elde edilen 654 sözcük kök ve gövdesinin Tablo 4’teki gibi tek tek detaylandırılması mümkün olamayacağından yukarıdaki açıklamalar ışığında Tablo 5’in dikkatle incelenmesi faydalı olacaktır.

3. Sözlük Maddelerinin Taranması Sonrası Oluşan Kök Dal Biçim Tablosu

	ö1	ö2	ö3	ö4	ö5	ö6	ö7
	Q-	y-	ç-	s-, ş-	t-	b-	k-
a, e	*	*	*	*	*	<i>ba-</i> ‘bağlamak’ , (EDPT 292 ▲)	<i>ka-</i> ‘yığmaq’ (EDPT 578 ▲)
ı, i	<i>ı</i> ‘orman’ (EDPT 1 ▲)	<i>yı</i> bk. <i>ı</i> (EDPT 869 ▲)	*	<i>sı-</i> ‘kırmak’ (EDPT 872 ▼)	*	*	*
u, ü	<i>ü-</i> ‘yükleme k’	<i>yü-</i> ‘yüklem ek’	*	<i>su-</i> ‘sunmak’	<i>tü</i> ‘beden kılı’ (EDPT 433 ▲)	*	*

	(EDPT 100▲)	(EDPT 870▲)		(EDPT 782▲)			
o, ö	*	?yo- 'yok'	*	so 'zincir, kilit' (EDPT 781▲)	to- 'kapamak, engellemek' (EDPT 434▼) to- 'dolmak, doldurulma k' (EDPT 451▲)	*	?ko- 'komak' (EDPT 578▼)
ab, eb b-p	*	yab- 'yıkmaq , bozmaq' (EDPT 555▼)	çap- 'vurmak, koşmaq' (EDPT 394▼) çabakı (?çapak) 'çapak' (EDPT 395▲)	sap- 'birleştirme k (EDPT 784▲) sep- 'donatmak, süslemek' (EDPT 784▲) ?sabı- savurmak, kuyruk sallamak' (EDPT 785▼)	tap 'yeterlilik, tamlik' (EDPT 434▲) tapı- 'yetmek, yeterli olmak; hizmet etmek; ibadet etmek' (EDPT 435▲) taban 'taban' (EDPT 441▼) tabrı~tebri- 'sıçramak, zıplamak, atlayıp zıplamak' (EDPT 443▲)	*	kab 'kap, deri çanta' EDPT 578▲) kaba 'kaba, şişkin' (EDPT 580▲) kebe 'gebe' (EDPT 687▲) keber- 'gebermek' (EDPT 691▼)

					tep- 'vurmak' (EDPT 435 ▼)		
ib, ib b~p	ip bk. yıp (EDPT 4 ▲)	yıp: 'ip, sicim' bk. uruk, yip, ip (EDPT 870 ▲) yıpke: 'ip, iplik' (EDPT 875 ▲)	çıban bk. çıbıkan (EDPT 397 ▲) çıbıkan 'hünnap; çıban, yara, iltihap' (EDPT 396 ▼) çıbık 'çubuk' (EDPT 395 ▲)	*	*	*	kıp bk. kap (EDPT 579 ▲)
ub, üb b~p	*	*	?çübek 'erkeklik organı' (EDPT 396 ▲) çupan 'köy başçısı' (EDPT 397 ▲)	subı 'söbü, sivri' (EDPT 784 ▲) subı- 'sivrilmek' (EDPT 784 ▲)	tüb 'dip, kök' (EDPT 434 ▼) tupul- 'delinmek' delinmek' (EDPT 440 ▼)	*	kübi- 'kabaca dikmek' (EDPT 688 ▲) küp 'küp, çömlek' (EDPT 687 ▲)
ob, öb b~p	?oba 'oba, geniş aile, boy' (EDPT 5 ▲) op- 'içine çekmek, yutmak' (EDPT 4 ▼) opra- 'yıpranm	*	çöb 'tortu, çökelti' (EDPT 394 ▲)	bk. subı ve subı-	töp 'lapa, bulamaç' (EDPT 434 ▲) töpü 'tepe, doruk' (EDPT 436 ▲) tob 'top' (EDPT 434 ▲)	*	kop- 'kopmak; çıkmaq, yükselmek' (EDPT 580 ▲) kop:köp 'çok, hep, bütün' (EDPT 579 ▲)

	ak, eskimek' (EDPT 14 ▼)				top1- 'toplamak' (EDPT 434 ▲)		köp- 'köpürmek, çoğalmak' (EDPT 687 ▲)
	öp- 'öpmek' (EDPT 5 ▲)				topra- 'kurumak, kuruyup solmak' bk. toprak (EDPT 444 ▼)		
aç, eç	aç1- 'açmak; çözmek, arıtmak' (EDPT 18 ▼)	*	çaçır bk. çatır	saç- 'saçmak, serpmek; yaymak' (EDPT 794 ▲) ?saç1 'saç, kıl' (EDPT 794 ▲) saç2 'demirden yapılmış yayvan kap' seç- 'seçmek, ayırmak' (EDPT 794 ▼)	*	beçkem 'savaş günü savaşçını n giydiği, ipek veya öküz kuyruğun dan yapılan topuz, tuğ; perçem' (EDPT 295 ▲) bk. perçem beçküm 'sofa, hayat, evin önündeki çıkıntı' (EDPT 295 ▲)	kaç- 'kaçmak , ayrılıp gitmek' (EDPT 589 ▼) keç- 'aşmak' (EDPT 693 ▲)
ıç, iç	iç 'iç' (EDPT 17 ▲) iç- 'içmek'	yiç bk. iç	çıçalak 'küçük parmak' (EDPT 401 ▲)	sıç- 'bağırsak boşaltmak, sıçmak' (EDPT 795 ▼)	tıçgan bk. şıçgan (EDPT 796)	biç- /biç-'biçm ek, kesmek' (EDPT 292 ▼)	kıçtın bk. sıçgan (EDPT 590) ?kiçig; 'küçük;

	(EDPT 19 ▲) ıçgın- 'salmak, bırakmak ; kaybolma k, ortadan kalkmak; kaçırma ' (EDPT 23 ▼) bk. ıskan-, ıskala-			sıçgan 'sıçan' bk. çıçgan, tıçgan, tışgan (EDPT 796 ▲) ?sıçı 'dört taraf' (EDPT 795 ▲)			enik, köpek yavrusu' (EDPT 696 ▲)
uç, üç	uç 'uç, son, kıyı' (EDPT 17 ▲) uç- 'uçma k; ölmek, yitmek' (EDPT 19 ▼) uçuk1 'tahıl kabuğu, kepek; ateş lekesi, siğil, uçuk; gözde çıkan arpacık' (EDPT 22 ▼)	*	*	suç 'sıyrık; suç, kusur' (EDPT 794 ▼) bk. sıd-	*	buçgak 'bucak, köşe' (EDPT 294 ▲)	?kuç- 'kucaklama k' (EDPT 590 ▲)
oç, öç	*	*	?çoçuk 'domuz yavrusu; çocuk'	*	*	*	köç1 'göç' (EDPT 693 ▲)

			(EDPT 400 ▲)				köç- 'göçmek, taşınmak; ölmek' (EDPT 694 ▼)
							köçük 'göt, kış' (EDPT 697 ▲)
ak, ek k~g	ag- 'ağmak, yükselme k' (EDPT 76 ▲)	yak yuk 'yemek artığı' (EDPT 895 ▼)	çak- 'çakmak' (EDPT 405 ▲)	sékri- 'sekme, sıçramak' (EDPT 822 ▲)	tak- 'takmak' (EDPT 464 ▲)	bag 'bağ, örgü' (EDPT 310 ▲)	kak- 'çakmak, vurmak' (EDPT 609 ▼)
		yak1- 'ovalam ak, sürtmek ' (EDPT 896 ▲)	çek2- 'çekmek' (EDPT 413 ▲)		tag1 'dağ' (EDPT 463 ▲)	?bagır 'bağır, böğür; ciğer' (EDPT 317 ▲)	kakaç 'kir' (EDPT 610 ▼)
		yagan 'fil' (EDPT 904 ▲)	çek2- 'çekiliş' (EDPT 413 ▲)		tagar 'geniş kap, torba' (EPTD 471 ▲)		
			cagan bk. yagan				
ik, ik k~g	ig- 'yığmak, pıhtılaşm ak' (EDPT 77 ▼)	yık- 'yıkamak ' (EDPT 897 ▼)	çık 'tam, bütün; tamamen, bütünüyle ' (EDPT 404 ▲)	sık- 'sıkamak' (EDPT 804 ▼)	tık- 'doldurmak' (EDPT 465 ▲)	?bık- 'bıkamak' bıkın 'kalça' (EDPT 316 ▲)	kik- 'birbiri ne sürtmek, bilemek' bk. kikşür- (EDPT 710 ▲)
	ıgaç 'orman' (EDPT 79 ▲)	yıg- 'yığmak ' (EDPT 897 ▼)	çık- 'çıkamak' (EDPT 405 ▼)	sıka- 'sığamak, sıvazlamak, okşamak' (EDPT 806 ▲)	tıg- 'keskinliğin i yitirmek; örtüp saklamak; boyun eğmek,' (EDPT 465 ▼)	bıgrıg 'tulum, torba' (EDPT 318 ▲)	kıglat- 'gübr eletmek' bk. kıg 'gübre' (EDPT 610 ▲)
		yıgaç 'orman'	çığ- 'yığmak'	sıg 'sığamak' (EDPT 804 ▲)			

		(EDPT 899 ▲) yigi ‘dar, yoğun’ (EDPT 911 ▲)	(EDPT 405 ▼) çig- ‘yığmak, üstüne bağlamak’ (EDPT 413 ▼) çigit ‘ben, benek, çil; pamuk tohumu’ (EDPT 414) ▲ çüg ‘kuş tüyü’ EDPT 910 ▲ çug1 ‘yığın, bohça, tomar’ (EDPT 405 ▲)	sigil/sögöl ‘siğil, yumru, şişlik; kabarcık, sivilce’ (EDPT 820 ▼)	tik ‘dik; düz’ (EDPT 475 ▲) tik- ‘dikmek’ (EDPT 476 ▲)		
uk, ük k~g	ük- ‘yığmak’ (EDPT 100 ▼) ükek ‘kutu, sandık; kale tümseği, burç’ (EDPT 105 ▲) ught- ‘çoğaltma	yük- ‘yığmak’ yük ‘yük’ (EDPT 911 ▲) yük2 bk. yügerü; yükse- ‘yükselmek’(EDPT 911-916 ▲)	?çük: bk. çübek (EDPT 413)	suk- ‘sokmak, içine koymak, saplamak’ (EDPT 805 ▼) suglı- ‘sokmak, saplamak’ (EDPT 810 ▼)	tük ‘tüy, yumak’ (EDPT 941 ▲) tüke- ‘tükenmek’ (EDPT 479 ▼) tüg1 ‘çok, pek’ (EDPT 476 ▲) tüg- ‘dügümlem	bük- ‘bükmek’ (EDPT 324 ▼) bük1 ‘çalılık, fundalık; orman’ (EDPT 324 ▲) bük2	*

	k' bk. öklit- (EDPT 86 ▲)	yükün- 'eğilme k, bükülm ek; boyun eğmek; ibadet etmek' (EDPT 913 ▼)		sug-/sugur- 'emmek; çıkarmak' (EDPT 805 ▼)	e, bağlamak' düy- (EDPT 477 ▲)	'ev; evin bir köşesi' (EDPT 324 ▲)	
		yuk- 'yapıştır mak' (EDPT 897 ▲)		sugur 'bobak, dag sıçanı; oklu kirpi; samur' (EDPT 815 ▲)		?büktel 'olgun; sırtı geniş at' (EDPT 325 ▲)	
		yuk bk. yak (EDPT 896)				bugra- 'doğrama k, dilmek, oymak, çentmek' (EDPT 318 ▼)	
		yüg 'kuş tüyü' EDPT 910 ▲)					
		yugur- 'yoğurm ak' (EDPT 906 ▲)					
ok, ök k~g	og- 'ovmak' (EDPT 77 ▲)	yok 'yok' (EDPT 895 ▼)	çok- 'saldırma k, vurmak' (EDPT 406 ▼)	sok- 'sokmak, delmek' (EDPT 805 ▼)	tok1 'dolu' (EDPT 464 ▲)	bok 'bağdaş kurmak' (EDPT 311 ▲)	kok~kog 'toz, kül' (EDPT 609 ▲)
	?ög- 'yüceltm ek' (EDPT 100 ▲)	yok2 'yü ksek yer' bk. yokaru	?çok 'çok'	sök1- 'sökmek, çıkarmak'	tokı- 'vurmak' (EDPT 467 ▼)	bokun 'yığın; halk, kara budun'	kögen 'ilmik, kement, kuşak'
					tök-		

	<p>ögi- 'öğütmek ; ezmek, toz haline getirmek' (EDPT 101▼)</p>	<p>(EDPT 896▲)</p> <p>yogun 'yoğun' (EPTD 904▲)</p> <p>yogru 'geniş ve derin kap' (EDPT 905▲)</p> <p>yögüt- bk. ögit- (EDPT 912▲)</p>	<p>çök- 'diz çökmek eğilmek; azalmak' (EDPT 413▼)</p> <p>çögen 'sopa, ucu egri degnek' (EDPT 416▲)</p>	<p>(EDPT 819▼)</p> <p>sök2- 'diz çökmek, azalmak' (EDPT 819▼)</p> <p>sög- 'sövmek' (EDPT 818▼)</p> <p>sögen 'semer' (EDPT 821▲)</p> <p>sögne- 'siğillenmek ' (EDPT 822▼)</p> <p>sogun 'sogan' (EDPT 812▲)</p>	<p>'dökmek, doldurmak' (EDPT 477▲)</p> <p>tog 'toz' (EDPT 609▲)</p> <p>tog2 'tıkalı, kapalı'</p> <p>togra- 'doğramak, kesmek, parçalamak ' (EDPT 472▼)</p> <p>tög- 'dövmek, ezmek' (EDPT 477▼)</p>	<p>(EDPT 316▲)</p> <p>bok1~ bokdam 'küf' (EDPT 312▲)</p> <p>bog 'bohça, çıkın, tomar' (EDPT 311▲)</p> <p>bog 'boğmak, boğazlam ak' (EDPT 311▼)</p> <p>bogrul 'tulum, torba' (EDPT 318▲)</p> <p>bög- 'toplamak , bir araya getirmek' (EDPT 324▲)</p>	<p>(EDPT 712▲)</p> <p>kögür- 'girdirmek, sokmak, içeri almak' bk. kigür- (EDPT 713▲)</p>
al, el	*	*	<p>çal- 'vurmak, çarpmak' (EDPT 417▼)</p> <p>çalgay 'kaz tüyü, kuşun ön</p>	<p>sal- 'salmak, hareket ettirmek' (EDPT 824▲)</p>	*	*	<p>kal- 'kalmak; durmak' (EDPT 615▼)</p> <p>kalbuz 'yığın, küme;</p>

			<p>tüyleri' (EDPT 420 ▲)</p> <p>çalma 'toprak veya gübre yığıcı; türban; kement; eyere bağlanan su kabı' bk. çal- (EDPT 420 ▲)</p> <p>çalpa- bk. çalpak (EDPT 418 ▼) 'su katarak yoğunluğ unu gidermek, süzme'</p> <p>çalpak 'pislik, kir; kirli, pis' (EDPT 418 ▲)</p> <p>çelpek 'çapak, göz sümüğü' (EDPT 418 ▲)</p>				<p>parça, dilim' (EDPT 617 ▲)</p> <p>kalı- 'yükselmek, sıçramak, atlamak' (EDPT 617 ▲)</p> <p>kalıṇ2 bk. kalın 'kalın' (EDPT 622 ▲)</p>
<i>il, il</i>	<i>ıl-</i> 'inmek,	<i>yıl-</i> bk. <i>il-</i>	<i>çıla</i> 'taze at boku'	<i>sil-</i> 'silme, ovmak'	<i>?til-</i> 'dilmek, kesmek	*	*

	<p>çökmek, alçalmak' (EDPT 125 ▼)</p> <p>il- 'tutmak, yakalama k; ellemek' (EDPT 125 ▲)</p> <p>?ilk 'ilk, birinci; önceki' (EDPT 140 ▲)</p>	<p>yılka2 'mal, mal sürüsü; hayvan, hayvan sürüsü; at sürüsü' (EDPT 925 ▲)</p> <p>yıltız 'kök' bk. yıltıs, çıltıs, ıldız, tüb, töz (EDPT 922 ▲)</p> <p>yıldızlan - 'köklenmek, kök salmak' bk. yıldız, yıltız (EDPT 924 ▲)</p>	<p>(EDPT 418 ▲)</p> <p>?çil 'çil, leke; sırt; sınır' (EDPT 417 ▲)</p>	<p>(EDPT 824 ▲)</p> <p>sil- 'silkmek' (EDPT 826 ▼)</p>	<p>(EDPT 490 ▼)</p>		
ul, ül	<p>ul 'alt, dip, temel' (EDPT 124 ▲)</p> <p>ula 'sınır, sınır taşı' (EDPT 126 ▲)</p>	<p>yul 'kaynak' (EPTD 917 ▲)</p> <p>yul- 'yolmak, çıkarma k' (EDPT 932 ▼)</p>	<p>çulman 'su birikintisi' (EDPT 420 ▲)</p> <p>çülük- 'yolukmak, yıpranma k'</p>	*	<p>tul- 'çatmak, çarpmak' (EDPT 491 ▼)</p> <p>tuluk 'tulum, içki tulumu' (EPTD 495 ▲)</p>	<p>?bulak1 'bulak, göze' (EDPT 336 ▲)</p>	<p>kül 'kül' (EDPT 715 ▲)</p>

	<p>ula- 'birleştirmek; eklemek' (EDPT 126▲)</p> <p>üle- 'bölmek; üleştirme k' (EDPT 127▼)</p>	<p>yular 'yular' (EDPT 932▲)</p> <p>?yüli- 'tırış etmek' (EDPT 919▲)</p>	<p>(EDPT 420▼)</p> <p>çülik 'çöl' (EDPT 417▲)</p>		<p>tuluy 'zülüf; saç umağı, lüle' (EDPT 501▲)</p>		
<p>ol, öl</p>	<p>?ol- 'olmak' (EDPT 125▲)</p> <p>oluk1 'ağaç gövdesin deki delik' (EDPT 137▲)</p> <p>oluk2 'atın kürek kemikleri arasındaki çukur' (EDPT 137▼)</p> <p>?öl- 'ölmek' (EDPT 125▼)</p>	*	<p>çöl bk. çülik</p>	<p>sol- 'solmak' (EDPT 828▼)</p>	<p>tol- 'dolmak, doldurulma k' (EDPT 491▲)</p> <p>tola- bk. tolga- 'dolamak, sarmak' (EDPT 492▲)</p>	<p>bol 'bol; çok' (EDPT 330▲)</p> <p>bol- 'olmak' (EDPT 331▲)</p> <p>böl- 'bölmek' (EDPT 332▼)</p>	<p>köl 'göl; büyük su kütlesi, deniz' (EDPT 715▲)</p>
<p>am, em</p>	<p>em- 'emmek, içine çekmek'</p>	<p>yama- 'yamam ak' (EDPT 934▼)</p>	*	<p>semiz 'semiz, şişman' bk. semri-</p>	<p>tam1 'duvar, çatı' (EDPT 502▲)</p>	<p>bamuk 'pamuk' (EDPT 345▲)</p>	<p>kem-? bk. kemir- 'kemirmek' (EDPT 721▼)</p>

	(EDPT 155 ▲) <i>emri-</i> 'kaşımak, yıpratmak, aşındırmak, bozmak' (EDPT 163 ▼)	<i>yamraş-</i> 'toplaşmak' (EDPT 937 ▲)		(EDPT 830 ▲)			<i>kama-</i> 'kamaşmak, toplaşmak' (EDPT 625 ▲)
<i>ım, im</i>	*	*	*	<i>şım</i> 'tam, bütün' bk. <i>çıñ2</i> (EDPT 424 ▲)	<i>tım</i> 'şarap tulumu' (EDPT 503 ▲)	*	*
<i>um, üm</i>	*	<i>yum-</i> 'yummak, kapamak' (EDPT 934 ▼) <i>yumruk</i> bk. <i>yıdruk</i> (EDPT 937 ▲)	*	*	<i>tumsa</i> 'kürsü, minber' (EDPT 509 ▲) <i>tumşuk</i> 'gaga, kuş gagası' bk. <i>*tumiş-</i> , <i>tomur2-</i> (EDPT 509 ▲) <i>tüm2</i> 'tüm' (EDPT 503 ▲) <i>tümen</i> 'on bin' (EDPT 507 ▲) <i>tümile-</i> 'sıçramak, hoplamak' bk. <i>*tümi</i>	*	<i>kum</i> 'kum' (EDPT 625 ▲)

					(EDPT 507 ▲)		
					tümrüg 'tambur, davul' (EDPT 509 ▲)		
om, öm	om 'karın şişkinliği' (EDPT 155 ▲)	yomdar 'toplan mak, birikme k' (EDPT 935 ▲)	çom:çöm 'çömmek, suya dalmak' (EDPT 422 ▼) çömçe 'kepçe' (EDPT 422 ▲)	*	toma 'boza kabının tepesine yükselen köpük kısımları' (EDPT 503 ▲) tomur2- 'yuvarlak biçimli kesmek, kütük halinde kesmek' (EDPT 509 ▼)	*	kom2 'dalga' (EDPT 625 ▲) kom- 'dalgalanm ak' (EDPT 625 ▲) komı- 'kabarmak, şişmek; özlemek, hasret çekmek; canlanmak' (EDPT 626 ▼) köm- 'gömmek' (EDPT 721 ▼) kömür 'kömür' bk. köm- (EDPT 723 ▲)
an, en n~ŋ	én- 'inmek, yukarıda n aşağıya gitmek'	yan4- 'saçmak , dağıtma k,	*	saŋ 'kuş boku' (EDPT 831 ▲)	taŋ- 'sarmak, sıkıca bağlamak' (EDPT 514)	ban- 'banmak, daldırmak ' (EDPT 348 ▼)	kañür- bk. kağır- 'kanırtmak' (EDPT 604)

	(EDPT 168 ▼) <i>en1</i> ‘en, çok’ (EDPT 166 ▲)	püskürtmek’ (EDPT 942 ▲) <i>yanç-</i> ‘ezmek, çiğnemek; buruştu rmak’ (EDPT 944 ▼) <i>yanu-</i> ‘keskinle eştirme k, bilemek’ (EDPT 944 ▲)		<i>sanç-</i> ‘sançmak, batırmak, delmek, deşmek’ (EDPT 835 ▼) <i>sejir</i> ‘dağ çıkıntısı’ EDPT 840 ▲)			<i>kéj</i> ‘geniş, enli’ (EDPT 724 ▲)
<i>in, in n-ŋ</i>	<i>in</i> ‘delik, in’ (EDPT 166 ▼)	<i>yin1</i> ‘tezek, hayvan boku’ (EDPT 941 ▲) <i>yin2</i> bk <i>in</i> <i>?yin3</i> ‘beden, insan vücudu; beden in bölümleri’ (EDPT 941 ▲) <i>yinçge:</i> ‘ince, yufka’	<i>çin2</i> ‘tam, bütün’ (EDPT 424 ▲) <i>?çinke-</i> ‘nakış işlemek, süsleme yapmak; düzlemek’ (EDPT 416 ▲)	<i>sin-</i> ‘sinmek, dinmek’ (EDPT 833 ▼)	*	<i>bin-</i> ‘binmek’ (EDPT 348 ▲)	<i>kindik</i> ‘göbek, göbek çukuru’ bk. kin (EDPT 729 ▲) <i>kinle-</i> ‘kıymak, ezmek’ bk. <i>*kin, simle-</i> (EDPT 732 ▼)

		(EDPT 945 ▲)					
un, ün n-ŋ	ün- 'çıkılmak, doğmak, yükselmek' (EDPT 169 ▲)	yuy1 'yün' bk. yün, tük (EDPT 941 ▲)	*	?süy- 'sünmek' (EDPT 834 ▲)	*	bun 'dip, temel' (EDPT 347 ▼)	*
	üy- 'oymak, delmek' (EDPT 169 ▼)			sun- 'sunmak, el uzatmak; dilek veya armağan sunmak' (EDPT 834 ▲)			
on, ön n-ŋ	?on- 'gelişmek ; sağalmak' (EDPT 168 ▲)	yon- 'yontma k, kesmek' (EDPT 942 ▼)	çoŋ 'büyük, iri; önemli' (EPTD 424 ▲)	sön- 'sönmek, yok olmak' (EDPT 834 ▼)	ton- 'kapan mak, bağlanmak' (EDPT 514 ▲)	bonçuk 'boncuk' (EDPT 349 ▲)	kon- 'konmak' (EDPT 632 ▼)
	oŋ1- 'solmak, zayıflama k, sönmek' (EDPT 169 ▼)	yöne- bk. ün-	çöŋek 'deriden süt kovası' (EDPT 426 ▲)	soŋ 'son; kış, arka' (EDPT 832 ▼)	toŋ- 'donmak, buz tutmak' (EDPT 515 ▼)		koŋ2 'kalın but parçası' (EDPT 632 ▲)
					toŋ1 'tıkız, yoğun, katı, sert; çok soğuk; buz, don' (EDPT 513 ▲)		kondı- 'bilemek' (EDPT 636 ▲)
							köŋüz 'gübre yığını' (EDPT 735 ▲)bk. künk
ar, er	ar2 'arka' (EDPT 215 ▲)	yar- 'yarmak , bölmek' (EDPT 954 ▼)	çer1 'cüsse, beden büyüklüğü ü' (EDPT 427 ▲)	sar- 'sarmak, sarmalama k' (EDPT 844 ▲)	tar-/ tarıl- 'saçma k, dağıtmak' (EDPT 529 ▼)	bér- 'vermek' (EDPT 354 ▼)	kar2- 'taşmak, çıkılmak, yükselmek' (EDPT 643 ▲)

<p>bitkinleşmek, zayıflamak' (EDPT 193 ▼)</p> <p>ara 'ara, aralık, iki nesne arasındaki uzaklık' (EDPT 196 ▼)</p> <p>?aran 'ahır; ağıl' (EDPT 232 ▲)</p> <p>argu 'dere, koyak, vadi' (EDPT 215 ▲)</p> <p>ark1 'artık, dışkı, bok' (EDPT 213 ▼)</p> <p>art-'yüklemek, asıp koymak'</p> <p>ark2: bk. ark1 (EDPT 213)</p>	<p>yar2 'uçurum' (EDPT 953 ▼)</p> <p>yér-1: 'yarmak, ayırmak' bk. yar-, yéril-, yérük, yır-/yir-, yırt- (EDPT 955 ▼)</p>	<p>çert-'çertmek, kesmek, ucundan kesmek' (EDPT 428 ▼)</p>	<p>sark- 'sarmak; asılmak, aşağı süzülme; akmak, damlamak' (EDPT 847 ▼)</p> <p>ser1-'dayanmak, katlanmak</p> <p>serk 'toprak kap veya onun kırık parçası'</p> <p>serit-'eritmek' bk. sızıt-</p> <p>sars- bk. sarsı- (EDPT 854)</p> <p>sarsı- 'sertleşmek, kabalaşmak; kaba bir dil kullanmak' (EDPT 854 ▼)</p>	<p>tar2 'şişirilmiş tulumlardaki yapılan sal' (EDPT 528 ▲)</p> <p>tér-'dermek, toplamak; birleştirme' (EDPT 529 ▲)</p>	<p>kar3: bk. karın 'karın' (EDPT 643 ▲)</p> <p>ker- 'germek, sermek, yaymak' (EDPT 735 ▲)</p> <p>kerki 'kerki, keser; büyük balta' (EDPT 741 ▲)</p> <p>kerpiç 'kerpiç, güneş tuğlası' (EDPT 737 ▲)</p> <p>kert- 'kertmek, derince kesmek, çentmek' bk. két1- (EDPT 738 ▼)</p>
---	---	---	--	--	--

	<p>art2- (<i>ard</i>)'art mak, çoğalmak , (EDPT 201▲)</p> <p>art1- 'yükleme k, asıp koymak' (EDPT 201▲)</p> <p>ér2- 'erişmek, yetişmek; varmak' (EDPT 194▲)</p> <p>erü- 'erimek, sıvı haline gelmek, sıvılaşıma k' (EDPT 198▲)</p> <p>erpe- 'doğrama k, kesmek, biçmek' (EDPT 199▼)</p>						
ır, ir	<p>ir1 'iğ, tığ, biz, çuvaldız, matkap' (EDPT 192▲)</p>	<p>yirü-'iril eşmek' (EDPT 955▲)</p>	*	<p>sır1-'sıçma k, it sıçmak' (EDPT 845▲)</p>	*	<p>?birik- 'birikmek' (EDPT 363▲)</p>	<p>kır- 'kırmak; kırkmak' (EDPT 643▼)</p>

<p>ir2- 'çentmek , yarmak, gedik açmak' (EDPT 194▼)</p> <p>irk- 'biriktirm ek, toplamak , yığmak' bk. irk- (EDPT 221▲)</p> <p>irkle- 'basmak, çiğnemek , ezmek' (EDPT 226▼)</p> <p>irig2 'sert, sağlam' (EDPT 222▲)</p> <p>irük 'duvar ve benzeri şeylerdeki yarık, çatlak' (EDPT 222▼)</p> <p>iri-/irü- 'bozulma k, çürümek, kokuşma</p>	<p>yırt- 'yırtma k; parçala mak' (EDPT 959▼)</p>	<p>sır2-'dikme k' (EDPT 845▲)</p> <p>sirt 'sirt, art, arka' (EDPT 846▲)</p>	<p>?kır1 'dağlar arasındaki yüksek yer, bozkır' (EDPT 641▲)</p> <p>kır3 'engel, su bendi' bk. kır1 (EDPT 641▲)</p> <p>kıragu 'kırağı' (EDPT 656▲)</p> <p>kırk- 'kırkmak, kırpmak' bk. kır-, kırık- (EDPT 651▼)</p> <p>kırp- bk. kırk- (EDPT 646▼)</p> <p>kırgag2 'kıyı, kenar, uç' (EDPT 653▲)</p> <p>kir- 'girmek' (EDPT 735▲)</p> <p>kir 'pislik' (EDPT 735▼)</p> <p>kirpi 'kirpi' (EDPT 737▲)</p>
---	---	---	---

	k' (EDPT 198 ▼)						kirpik 'kirpik' bk. kirpi (EDPT 737 ▲)
ur, ür	ur- 'koymak; vurmak, çarpmak' (EDPT 194 ▼) urga 'iri bir ağaç' (EDPT 215 ▲) uruk1 'organ, ip, halat' (EDPT 215 ▲) urı2 'derin dere, ırmak, vadi' (EDPT 197 ▲) urra 'ur, fıtık' (EDPT 197 ▼) urt 'iğne gözü, iğ deliği' (EDPT 201 ▲) ürül- 'şişmek,	yurun 'yama, parça, kırıntı' (EDPT 970 ▲)	çurnı 'toz' (EDPT 430 ▲)	sür-/sürt- /sürç- 'sürm ek; sürtmek' (EDPT 844 ▲)	tür- 'dürmek' (EDPT 530 ▲) türt- 'sürmek, sürtmek, ovmak; dürtmek, kışkırtmak' (EDPT 535 ▲)	bür 'tomur, tomurcuk, gonca' (EDPT 354 ▲) bür- 'bürmek, büzmek, bir araya getirmek' (EDPT 355 ▲) ?bürge 'pire' (EDPT 362 ▲) bürt- 'ellemek, değmek, dokunma k' (EDPT 358 ▲) büşinçek 'üzüm salkımı' (EDPT 383 ▲)	kur1 'kemer, kuşak, çember' kur2 'rütbe, derece, mertebe; safha' (EDPT 642 ▲) kur- 'kurmak, düzenleme k, yerleştirme k; yay kurmak' (EDPT 643 ▲) kurç 'sert, kaba, güçlü' bk. kurç temür (EDPT 647 ▲) kurat- bk. kuvrat kurt (kurd)1 'kurt, kurtçuk, böcek' bk. koñuz (EDPT 648 ▲)

	<p>şişinmek, üflenmek , (EDPT 230 ▲)</p>						<p>küri- 'kürümeek, kazımak; küreklemeek' (EDPT 737 ▲)bk. kazı- kürs- 'dolmak, doymak' bk. kürse- (EDPT 746 ▲) kürşek 'mısır lapası' (EDPT 747 ▲)</p>
<p>or, ör</p>	<p>or- 'oramak, biçmek' (EDPT 194 ▼) ör- 'örmek, kıvırmak' (EPTD 195 ▲) ör1 'yüksek; yükseklik, yüksek' (EDPT 193 ▲) örgesün 'diken' (EDPT 228 ▲)</p>	<p>yör- 'çözmek, açmak' (EDPT 955 ▲) yörge- 'örtmek, sarmak, sarıp sarmalamak; beleme k' bk. çörge-, (EDPT 965 ▲)</p>	<p>çor1 'kagan ile bey arasında yer alan bir rütbe' (EDPT 427 ▲) çor2 'sık, sıkı' (EDPT 428 ▲) çörek 'yuvarlak ekmek dilimi, çörek' (EDPT 429 ▲)</p>	<p>şor 'tuz; tuzlu' (EDPT 868 ▲) sörple-'çekmek, sürüklemek' bk. sörile- (EDPT 845 ▼)</p>	<p>tor 'tuzak, balık veya kuş kapanı' (EDPT 528 ▲) ?torum 'deve yavrusu, dorum' (EDPT 549 ▲) tör 'yüksek yer' (EDPT 528 ▲) törü- 'türemek' (EDPT 533 ▲)</p>	<p>borgu(y) 'boru; burgu' (EDPT 361 ▲) börk 'börk, başlık, şapka' (EDPT 362 ▲)</p>	<p>kora- 'azalmak, kayba uğramak' (EDPT 645 ▼) korlan- 'koyulaşma k' bk. kor2 (EDPT 659 ▼)</p>

	ört- 'örtmek, kapamak' (EDPT 202 ▲)						
aş, eş s~ş	as- 'asmak, takmak; iliştirmek' (EDPT 240 ▲) asra 'alt, aşağı; aşağıya, alta' (EDPT 250 ▼) ast1 'alt, aşağı; dip; temel' (EDPT 242 ▼) aş1- 'aşmak, geçmek' (EDPT 255 ▲) aş2- 'büyüme k, genişlet mek' (EDPT 255 ▲) aşak 'alt, ast, aşağı;	*	çeşkel 'toprakta n pişirme kabı, güveç, tava' (EDPT 431 ▲)	*	taş- 'taşmak' (EDPT 559 ▲) taş1 'dış' (EDPT 556 ▲) taş2 'taş' (EDPT 55 ▲7) taşu- 'taşımak, ihraç etmek' (EDPT 561) taşak 'küçük taş; taşak' taş2 (EDPT 562 ▲) teş- 'deşmek, delmek' (EDPT 559 ▼)	bas- 'basmak, ezmek, kırmak'; (EDPT 370 ▼) baş1 'baş' (EDPT 375 ▲)	?kas 'ağaç budağı, kabuk' (EDPT 665 ▲) kaş 'kaş; kıyı' (EDPT 669 ▲) kaşuk 'içi oyulmuş nesne; kaşık' bk. kaşı- (EDPT 671 ▲)

	<p>alçak; alçak gönüllü' (EDPT 259 ▼)</p> <p>aşgın- 'aşınmak'</p> <p>es2- 'germek, uzatmak, sermek' (EDPT 241 ▲)</p> <p>eş- 'eşmek, kazmak'</p> <p>?éşik 'eşik; kapı' (EDPT 260 ▼)</p> <p>eşü- 'kuşatma k, kaplamak , sarmak' (EDPT 256 ▲)</p>						
<p>ış, ış s~ş</p>	<p>ısır- 'ısırmak' (EDPT 251 ▼)</p> <p>ısra bk. asra (EDPT 250)</p>	<p>yış 'orman' (EDPT 976 ▲)</p> <p>yış2 'ip, organ' (EDPT 976 ▲)</p>	<p>çış bk. yış</p>	<p>sış- 'şişmek' (EPTD 857 ▲)</p> <p>sış1 'şiş, büyük çivi, çatal' (EDPT 856 ▲)</p> <p>sış2 'şiş, şişkinlik'</p>	*	*	<p>kıs- 'kısmak' (EDPT 665 ▼)</p> <p>kişe- 'köstikleme k, tuşaklamak' (EDPT 753 ▼)</p>

				(EDPT 857 ▲)			
uş, üş s~ş	üş1- 'üşmek, üşüşmek, toplanma k, yığılmak' (EDPT 256 ▲) üş2-: 'eşmek, delmek, deşmek' (EDPT 256 ▼) ?üşi- 'üşümek, donmak' (EDPT 256 ▼) üst 'yukarı' (EDPT 242 ▲)	*	*	susgak 'kaşık veya kepçe' bk. (EDPT 856 ▲) süs- 'süsmek, tosmak' (EDPT 855 ▼)	tuş2 'toka, kopça' (EDPT 558 ▲) tuş- 'karşılaşma k, denk gelmek' (EDPT 560 ▲) tüş- 'inmek, bir yere yerleşmek' (EDPT 560 ▼)	*	kus- 'kusmak' (EDPT 666 ▼) küskü 'fare; sıçan' (EDPT 750 ▲)
oş, öş s~ş	ös- büyümek , gelişmek' (EDPT 241 ▲) os- 'sıyırmak , kazımak, koparma k' (EDPT 241 ▼)	*	*	*	?tös 'göğüs, göğsün üst bölümü' (EDPT 558 ▲) töşe- 'döşemek, ser, yazmak' (EDPT 561 ▲) bk. tüş	boş 'boşta, içi boş' (EDPT 376 ▼) bös- 'sürü mek, sürüklem ek; dövmek (EDPT 371 ▼)	?koş 'eş, çiftlemek' (EDPT 670 ▲) koş- 'eşlemek, katmak; bağlamak' (EDPT 670 ▲) köşer- 'dolmak, dopdolu olmak'

	osgun 'soğan' (EDPT 245 ▲)						(EDPT 754 ▲)
	?öşün 'omuz; boyun kemiği' (EDPT 263 ▲)						kösrük 'köstek' (EDPT 751 ▼)
at, et; ad, ed d~y	*	yét1- 'yedekle mek' (EDPT 884 ▲)	çat- 'çatmak, birleştirm ek, bağlamak' , (EDPT 402 ▲) çat2 'kuyu' (EDPT 401 ▼) çetken 'yular, dizgin; bağlama işi' (EDPT 402 ▲)	seğre- 'geniş aralıklarla dikilmek; ayrılmak, çözülme, seyrekleşm ek; gevşemek' (EDPT 802 ▼)	?tadu 'tabiat, doğa; doğadaki element; bedenin temel unsuru' (EDPT 451 ▲)	bat1 'bütün, hep, tamamen' (EDPT 296 ▲) bat- 'batmak' (EDPT 298 ▼) baynak 'gübre, bok' (EPTD 350 ▲)	kat- 'eklemek, ilave etmek' (EDPT 594 ▲) kağır 'kaba, sert' (EPTD 603 ▼) kağır- 'kanırmak, çevirmek, geriye bükme' (EDPT 604 ▼) keç 'çok, artık, fazla' (EDPT 700 ▲) kay- (*kaç2-): 'kıvrılmak, eğrilmek, bükülmek' (EDPT 674 ▼)

							<i>kaya1</i> ‘kaya; yar, uçurum’ (EDPT 674 ▲)
<i>it, it; id, id d~y</i>	*	*	<i>çıt</i> ‘parmaklı k’ (EDPT 401 ▲)	<i>sıdır- > sıyır-</i> ‘ayırmaq, bölmek’ (EDPT 799 ▼) <i>sıtga-</i> ‘dürmek, katlamak, sarmak’ bk. <i>sıga-</i> (EDPT 800 ▲)	<i>?tıt-</i> ‘ditmek, koparmak’ (EDPT 450 ▼) <i>titig2</i> ‘çamur, balçık’ (EDPT 455 ▲) <i>tığ-</i> ‘tıkamak, kapamak’ (EDPT 450 ▼)	bk. <i>büt-</i>	<i>kığ-</i> ‘kıymak, kesmek’ (EDPT 595 ▼)
<i>ut, üt; ud, üd</i>	<i>uğu1</i> ‘yığın, küme, öbek, tepecik’ (EDPT 42 ▲) <i>?uğı-</i> ‘uyumak; kesilmek, pıhtılaşmak; uyuşmak’ (EDPT 42 ▼) <i>uğluk</i> ‘uyluk kemiği, kalça,	<i>yut-</i> ‘yutmak’ (EDPT 885 ▼) <i>yüğ-</i> ‘yü klenme k, taşımak’ (EDPT 910 ▲) <i>yüğrukla n-</i> ‘yumruklanmak, yumruklarını sıkmak’ bk. <i>yüğruk,</i>	*	<i>şut</i> ‘kök, dip; kaynak’ (EDPT 867 ▼)	<i>tut-</i> ‘tutmak, yakalamak, kavramak’ (EDPT 451 ▲)	<i>buta-</i> bk. <i>butı-</i> ‘budamak’ (EDPT 300 ▼) <i>büt-</i> ‘bütün olmak, tamamlanmak; bitmek’ (EDPT 298 ▲)	<i>kutu</i> ‘kutu’ (EDPT 596 ▲) <i>kuç-</i> ‘koymak, dökmek’ (EDPT 596 ▼) <i>kutur1-</i> ‘dökmek, boşaltmak’ (EDPT 605 ▼)

	but' bk. ud (EDPT 55 ▲) üt (üd) 'delik, açıklık' (EDPT 36 ▼)	yıdıruk 'yumru k' (EDPT 893 ▲)					
ot, öt; od, öd d~y	*	yota 'uyuluk, but, apış; dağ tepesi, doruk, zirve' (EDPT 886 ▲) yod bk. yok yod- 'yıkma , bozma; silme' (EDPT 885 ▼)	*	*	toğ- 'doymak, dolmak' (EDPT 451 ▲) toğun 'köy başkanı, tudun' (EDPT 457 ▲)	boğu2- 'bağlamak , çivilemek' bk. bodul- (EDPT 300 ▲)	koğ- 'koyma k' (EDPT 595 ▲) koği 'aşağı, aşağıya, aşağıya doğru' (EDPT 596 ▼) kötü 'evin tavanı, çatı' (EDPT 701 ▲) kötki 'tepe, tümsek; yüksek yer' (EDPT 702 ▲)
av, ev	av- 'toplama k, yığmak' (EDPT 4 ▲) evdi- 'yığmak, devşirme k, toplamak	yaval? 'yabani soğan' (EDPT 871 ▲)	*	*	tev- 'delmek, şişlemek; çizmek, kazımak, tımalamak' (EDPT 435 ▼)	*	kav-* bk. kavır-, kavış- (EDPT 580) kavır- 'toplamak, yığmak, bir araya getirmek' (EPTD 585 ▲)

	' (EDPT 7 ▲)						kavuk kese, sidik torbası, mesane' (EDPT 583 ▲)
	?evin 'çekirdek, tohum' (EDPT 12 ▲)						kev- 'gevmek, çiğnemek; gevelemek' (EDPT 687 ▲)
iv, iv	*	yiv-yigi 'dar, yoğun' (EDPT 911 ▲)	çiw (?çio): 'uç, köşe' (EDPT 393 ▲)	*	*	*	?kivir- 'kivirmek'
			çiv-* bk. çivgin (EDPT 394)				
			çivgin 'şişmanlat ıcı, besleyici' bk. kevgin (EDPT 396 ▲)				
uv, üv	*	*	*	suva- bk. sıba-, suba-, sıva-, suval-, suvaş- 'sıvamak' (EDPT 785 ▲)	bk. tüg- tuvir- 'dikmek, batırmak' (EDPT 443 ▼)	*	küve- 'şişinmek' (EDPT 690 ▼)
				süvri 'sivri' (EDPT 791 ▲)			küvlük 'misket ve mermi olarak kullanılan çamur topak' (EDPT 689 ▲)

							<p>kuvra-toplanmak, bir araya gelmek' (EDPT 586 ▲)</p> <p>küveç 'göveç, iri toprak kap' bk. kuzeç (EDPT 687 ▲)</p>
ov, öv	bk. og- bk. ög-	<p>?yovuş3- 'bölüşmek' (EDPT 881 ▲)</p> <p>yövtür- 'toplatmak, yığdırmak' (EDPT 873 ▲)</p>	*	*	<p>tovra- 'irileşmek' (EDPT 444 ▲)</p>	*	<p>kövre 'gövde, beden' (EDPT 690 ▲)</p> <p>?kövürgen 'yaban soğan' (EPTD 691 ▲)</p> <p>kovuk 'kovuk, oluk, oyuk' (EDPT 583 ▼)</p>
az, ez	<p>az- 'azmak, şaşmak; yoldan' (EDPT 279 ▼)</p> <p>az1 'az; birkaç; küçük, ufak' (EDPT 277 ▼)</p>	*	*	*	<p>tezek 'tezek, hayvan boku' (EDPT 574 ▲)</p>	<p>bazgan 'demirci çekici' bk. bas-, başgan, baltaçuk, yaltçuk (EDPT 390 ▲)</p> <p>*bez- 'bezmek'</p>	<p>kaz- 'kazmak, kazımak, eşmek' (EDPT 680 ▼)</p> <p>kazı- 'kazımak, sıyırmak, oymak, kaşımak; sürtmek,</p>

	<p>azı- (?üzi) ‘sızmak; akmak; delip geçmek’ (EDPT 281 ▼)</p> <p>ez- ‘ezmek’ (EDPT 279 ▼)</p>					<p>(EDPT 389 ▼)</p> <p>béz1 ‘beze, bedendeki şişlik’ (EDPT 388 ▲)</p>	<p>silme’ bk. kaz-, kaşı- (EDPT 681 ▼)</p> <p>kazı ‘atın karın ağı, donyağı’ (EDPT 681 ▲)</p> <p>kez2 ‘çökelti, telve, posa’ (EDPT 756 ▲)</p> <p>kez1 ‘ok çentiği; gez’ (EDPT 756 ▲)</p> <p>kezle1- ‘kertmek, çentik atmak; gez yapmak’ bk. kez1 (EDPT 760 ▲)</p>
<p>ız, iz</p>	*	*	<p>çız- ‘kazmak, kazımak; çizik atmak’ (EDPT 432 ▼)</p>	<p>sız1- ‘erimek; kaymak’ (EDPT 861 ▼)</p> <p>sız2- bk. çız-</p>	<p>tiz2 ‘yüksek yer, kale’ bk. teyiz (EDPT 570 ▲)</p>	<p>?biz ‘biz, şiş’ bk. ir1 (EDPT 192 ▲)</p>	<p>?kız2 ‘az bulunur, ender; pahalı’</p> <p>kiz ‘kutu, sandık’ (EDPT 756 ▲)</p>
<p>uz, üz</p>	<p>üz1 ‘yağ; köpük; şişman’ (EDPT 278 ▲)</p>	<p>yüz2- ‘derisini soymak’ (EDPT 984 ▼)</p>	*	<p>süz- ‘süzme’ (EDPT 861 ▼)</p>	<p>tuz ‘tuz’ (EDPT 571 ▲)</p>	<p>buz1 ‘buz’ (EDPT 389 ▲)</p> <p>buz- ‘bozmak’</p>	<p>küzeç ‘göveç; testi’ bk. küveç (EDPT 757 ▲)</p>

	bk. üs , üz-, yüz					(EDPT 390 ▼)	
	üz- 'yırtmak, koparma k' (EDPT 279 ▼)					?büz- bk. bür- (EDPT 355)	
	üze 'üst, yukarı' (EDPT 280 ▲)						
oz , öz	oz- 'aşmak, üstesinde n gelmek (EDPT 279 ▲)	*	çöz- ~ çöj- 'çözmek' (EDPT 400 ▼)	*	toz1 'toz' (EDPT 570 ▲) toz- 'tozmak' (EDPT 572 ▲) töz 'kök, temel, kaynak' (EDPT 571 ▲)	?boz 'boz' (EDPT 388 ▲)	köz2 'köz, kor' (EDPT 756 ▲)

Tablo 4 Seçili Anlam Alanının Kök Dal Biçimleri

3. Sonuç Yerine: Kök Dal Biçimlere Ulaşmada Hece Yönteminin İşlevselliğinin Sorgulanması

Sadece biçimsel yapı üzerinden sözcük kök ve gövdesine yaklaşıldığında anlamın geniş ve karmaşık alanı genellikle göz ardı edildiğinden elde edilecek kök dal biçimler de kısıtlı sayıda olacaktır. Bu durum *Şekil 1*' de örneklendirilmiştir:

Şekil 1

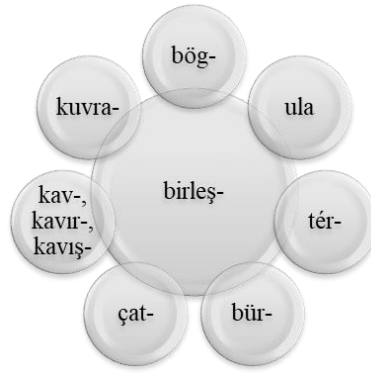
Şekil 1'in üye sayısıyla Tablo 5'teki üye sayısı arasında çok büyük bir fark olduğu görülmektedir. Yine benzer bir biçimde kök dal biçimlere ulaşmada var olan yaklaşım kullanılarak ilgili sözlükte tarama yapıldığında ı, yı- ve yış 'orman' sözcüklerinin her birine biraz daha detaylı bir tutumla ulaşmak bir derece mümkündür. Ancak *bük1* 'çalılık, fundalık; orman' sözcüğüne ulaşmak isteniyorsa çalışma boyunca anlattığımız yöntemin kullanılması gerekecektir. Aynı şekilde *toğun* 'köy başkanı' ve *çupan* 'köy başkanı" arasında ilişki yukarıda değinilen durumu desteklemektedir. Ayrıca, sözcük kök ve gövdelerinin olumsuz uçları ise yukarıdaki şekilde yer al(a)mamıştır. Oysa, dilin diyalektik yapısı gereği 'iki uçlu' yapıların kök dal biçim taramasında elde edilmesi beklendik bir durum olmalıydı.

Daha önce de dile getirildiği üzere 654 kök dal biçiminin tek tek incelenmesi makale olarak yayımlanacak bu çalışma için oldukça fazla olacağından bundan sonra paylaşacağımız anlam alanı odaklı Şekil 2-9, çalışmanın sayıltısıyla ilgili bir fikir verebilecektir:

Şekil 2

Şekil 3'te görüldüğü üzere *bok*, *gübre* sözcükleri farklı hece tabanları ve önses girişlerinde, aynı anlam alanıyla 12 adet kök dal biçimle temsil edilmektedir. Aynı bir anlam odaklı şekil üzerinde bu dal kök biçimleri vermek onların farklı kök dal biçimlerden oluştuğu anlamına gelmemelidir. Çalışmanın en başında sınırları çizilen anlam alanına bakıldığında yukarıdaki sözcük kök ve gövdelerinin tamamının birikme, yığılma, katılma vb. süreçler sonrasında oluşan varlıklar olduğu açıktır. Bilgilere ad olan sözcükler de sıradüzensel bir gelişme düzenine tabiidir. Nasıl ki *göz* sözcüğü olmadan *gözcü* sözcüğü olamayacaksa buradaki kök dal biçimler de kendi 'göz'elerine bağlıdır, bağımlıdır.

Şekil 3

Burada ise *birleş-* eyleminin 7 farklı kök dal biçimle temsil edildiği görülmektedir. Dikkat çeken nokta ise anlamın Türkçe gibi sondan eklemi bir dilde ön hecelerde değil, son hecelerde korunmasıdır. Çalışmanın başından beri dile getirdiğimiz önses girişleri sözcük kök ve gövdelerine bir anlam kazandırmaktan öte yalnızca biçimce bir değişiklik yapmaktadır. Genel bir yaklaşımla bu anlam odağındaki kök dal biçimlere bakılsa *çat-*, *bür-*, *tér-* ve hatta *bög-* eylemleri muhtemelen görmezden gelinecekti. Oysa *birleş-* eyleminin anlamına bakıldığında dikkat çeken ilk şeyin birden fazla varlığın bir araya gelmesiyle oluşan bütünlük olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu açıdan yaklaşıldığında *çat-*, *bür-*, *tér-* ve hatta *bög-* gibi eylemlerin burada olmaması için hiçbir neden yoktur.

Şekil 4

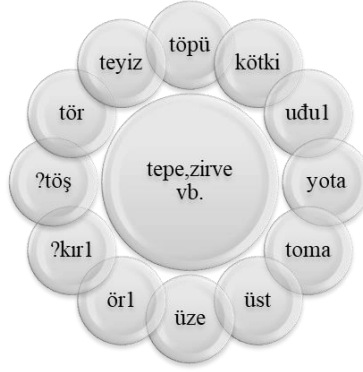
Çalışmanın yöntem başlığı altında dile getirilen koşullar çerçevesinde yapılan sözlük taramasında elde edilen kök dal biçimler Şekil 4'te verilmiştir. Yine, diğerlerinde olduğu gibi, aynı anlam alanı içerisinde ve günlük kullanım amacı açısından aynı konumda 16 sözcük biçimce başka yapılarda olmasına rağmen bu çalışmada bahsedilen yöntemle tespit edilebilmiştir. Aşağıda anlam odaklı hazırlanan diğer kök dal biçimlerde de bu durumu gözlemlemek mümkündür.

Şekil 5

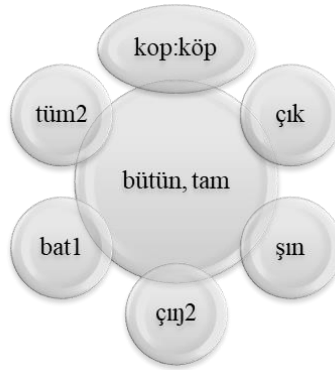
Soğan sözcüğünün kök dal biçimleri ise şu sözcüklerden oluşmaktadır. Tekrara düşmeden bu kök dal biçimlerle ilgili birkaç şey dile getirilmelidir: *sogun*, *osgun*, *kövürgen* ve *yaval?* sözcüklerinde koyu olarak vurguladığımız bölümlerin aynı kökten dallandığı görülebilmektedir. Devamındaki ek veya ekler ise, temelde, sözcüğe yeni bir biçim kazandırmanın ötesinde farklı bir işlev taşımamaktadır.

Belirli ses denklikleriyle saptanamayacak kadar karmaşık olan tepe, zirve vb. anlam alanı bağlamında ulaştığımız kök dal biçimler ise Şekil 6'da gösterilmektedir:

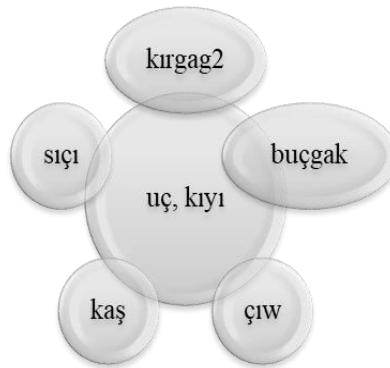
Şekil 6

Şekil 7'de aynı anlam alanının süreç içindeki değişikliklerle oluşan ayrık bir anlamsal bağlamın kök dal biçimleri örneklendirilmektedir:

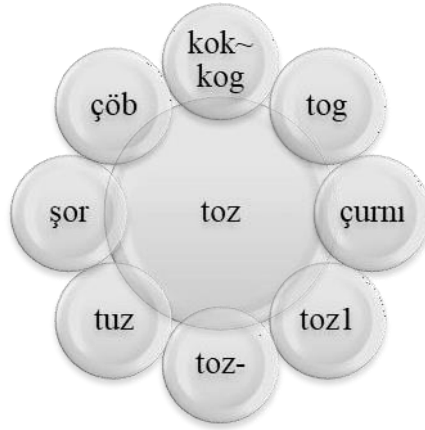

Şekil 7

Şekil 8 ve 9'da hece tabanları ve önses kesişimi sonrasında elde edilen kök dal biçimler ise şunlardır:

Şekil 8

Şekil 9

Burada, toplamda dokuz şekil üzerinden örneklendirilen kök dal biçimlerin anlam odaklı şekil sayısı artırılabilir. Şekil sayısının fazla olması sözcük kök ve gövdelerinin başka bir kökten dal kök biçimlere bölünerek oluştuğu anlamına gelmez. Ayrıca, söz konusu anlam alanındaki sözcüklerin varoluşunun ne kadar eski olduğu hakkında ipucu da verir. Yazı boyunca örneklendirilen kök dal biçimler için bir öncelik-sonralık iddiası bu çalışmanın konusu değildir. Yani, bu çalışma, şu kök dal biçimlerin hepsi şu kökten türemiştir yorumu yerine birbirine koşturulan yapıları saptamayı amaçlamaktadır. Belirli bir anlam alanı çerçevesinde elde edilen kök dal biçimlerden oluşan *Tablo 5*, farklı anlam alanlarında da yine aynı motivasyonla oluşturulabilir. Burada ilgi çekici olan bir adımsa, aynı yöntemin Ural-Altay dil ailesinde yer almayan başka bir dil üzerinde denenmesi olacaktır. Ancak bu deneme hem bu çalışmanın sınırları hem de amacı doğrultusunda ikinci bir makalenin konusu olmalıdır.

Son söz yerine: Makalenin başlığında da belirtildiği üzere çalışma bir 'yöntem denemesi'dir. Bulguları ve erişileri eleştiriye açık olmakla birlikte alana yeni bir bakış açısı getirmesi amaçlanmıştır.

Kaynakça

- Anderson, L. B. (1987). *Adjectival morphology and semantic space*. Chicago Linguistic Society.
- Auwers, J. & Plungian, V. (1988). Modality's semantic map. *Linguistic Typology*, 2, 79-124.
- Brinton, L. J. (2000). *The Structure of Modern English*. John Benjamins Publishing Company.
- Bybee, L. J. (1985). *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. Benjamins Press.

- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford University Press.
- Croft, W. (1991). *Syntactic categories and grammatical relations. The cognitive organization of information*. The University of Chicago Press.
- Demiryakan, D. (2019). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish'in Sözcük Yuvaları*. İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Brill.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Kişisel Yayın.
- Finch, G. (1988). *Linguistic Terms and Concepts*. Palgrave.
- Forchheimer, P. (1953). *The Category of Person in Language*. Walter de Gruyter & Co.
- François, A. (2008). Semantic maps and the typology of colexification. *Lacito (CNRS)*, 106, 106-163.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İmer, K. et al. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Jenkins, L. (2000). *Biolinguistics Exploring the Biology of Language*. Cambridge University Press.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2017). *Türkçe Üzerine Yazılar*. Akçağ Yayınları.
- Kocaoğlu, T. (2004). Türk ve Dünya Dillerinde Ses-Anlam Eşitliğine Dayalı Karşıt Denklikler. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II* (pp 1985-2004). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kocaoğlu, T. (2008). Ses-Anlam Eşitlikleri Rastlantısal mı? In Çotuksöken, Y. (Ed.), *Uluslararası Dilbilim Kurultayı Bildirileri* (pp. 439-449). Maltepe Üniversitesi Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. Karaağaç, G. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Liberman, A. (2007). *An Analytic Dictionary of English Etymology*. University of Minnesota Press.
- Penney, J. H. (2004). *Indo-European Perspectives*. Oxford University Press.
- Roman Jakobson, L. R. (2002). *The Sound Shape of Language*. Mouton de Gruyter.
- Schuessler, A. (2007). *ABC Etymological Dictionary*. University of Hawai'i Press.

Siddiqi, D. & Harley, H. (2016). *Morphological Metatheory*. John Benjamins Publishing Company.

Siddiqi, D. (2009). *Syntax within the Word economy, allomorphy, and argument selection in Distributed Morphology*. John Benjamins Publishing Company.

Türk Dil Kurumu (2015). Türkçe Sözlük.

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Multilingual.

Received 20.06.2021	Research Article	JOTS
Accepted 04.07.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 359-379

Budist Uygurlarda Abhiṣeka Ritüeli

Abhiṣeka Ritual in Buddhist Uyghurs

Hasan İsi*

Ankara/Turkey

E-mail: hasanisi21@yahoo.com.tr

This study, consists of evaluations about the concept of *abhiṣeka*, which is the ceremony in which a student or Bodhisattvas enters a Buddhist community or the Buddhahood status by applying various techniques (*dhāraṇī*, *mantra*, *mudrā*, *homa* and *samādhi*, etc.) under the guidance of a religious master. *Abhiṣeka* is a ritual of ‘blessing’ the victory of the person who enters a sacred path as a practice of ‘pouring/sprinkling’, historically similar to the baptism ceremony of Christians. Peculiar to the Buddhist thought system, the Sanskrit *abhiṣeka* is a level that Bodhisattvas will achieve through various stages as a practice of ‘blessing’. It also corresponds to the expression Sanskrit *bhūmi*. *Abhiṣeka*, of which we have information about Mahāyāna and Esoteric Buddhism teachings, is one of the important concepts in the Buddhist religious life adopted by Uyghur Turks. In Uyghurs who adopt different religions (Manichaeism, Buddhism etc.) they come into contact with the influence of various cultures, Sanskrit *abhiṣeka* was taken from the Tocharian A/B, and adapted to Turkish texts based on the Buddha religion as *abiṣek*, *abiṣik* or *abiṣik*. Accordingly, this article aims at the reflections of this term in the Buddhist Uyghurs on the basis of the conceptual value of the concept of *abhiṣeka* in the Buddhist thought system. In these evaluations centred on the teachings of Mahāyāna and Esoteric Buddhism, the Uyghur text in which the concept of *abhiṣeka* is mentioned and the translation of this text, the conceptual value of *abhiṣeka* expression has been tried to be shown within the framework of terms related to Buddhist terminology.

Key Words: Uyghurs, Buddhist Terminology, Abhiṣeka.

* ORCID ID: 0000-0001-7269-3596.

Giriş

Budist düşünce sisteminde, dinî öğreti doğrultusunda bir statü değişikliğini anlatan Skr. *abhişeka* terimi, Budha olma yolunda ilerleyen, gizli öğretilere ulaşma amacıyla olan *Bodhisattva*'ların ve öğrencilerin geçmek zorunda oldukları aşama demektir. Sözlük anlamı, 'su dökme/serpme' olan *abhişeka*, özellikle Ezoterik Budizm'de bir *Guru* önderliğinde dinî geleneğe bağlılık gösteren öğrenciyi gizli öğretilere ulaştırma olarak bir tür 'arınma' ritüeli durumunu ifade etmektedir. *Abhişeka* teriminin kökenleri, Hint toplumunda kralların taç giyme törenlerinde uygulanan 'kutsama' faaliyetlerine dayanmaktadır. Ağırlıklı olarak Ezoterik Budizm içerisinde 'gizli öğretilere giriş' olarak çeşitli ritüelleri başlatması (*dhāraṇī*, *mantra*, *mudrā* ve *maṇḍala*) ile bilinen *abhişeka*, hem Mahāyāna hem de Ezoterik Budizm'e dayalı Budist Uygur metinlerinde görülmektedir. Eldeki çalışma, bu yönüyle *abhişeka* kavramının Budist Uygur metinlerindeki yansımalarını gösterme amacıyla hazırlanmıştır. Mahāyāna ve Ezoterik Budizm'e dayalı Budist Uygur metinlerinde izi sürülen *abhişeka* terimi, bu doğrultuda var olan yazılı metinlerle incelemeye tabi tutulmuştur. İki ana başlıktan oluşan bu çalışmanın ilk başlığı, *abhişeka* kavramının Budist düşünce sistemi içerisinde sahip olduğu görünümü yansıtmaktadır. Çeşitli araştırmacılar tarafından hakkında bilgiler verilen *abhişeka* ifadesi, sahip olduğu dinî değer yönünden Vedic, Mahāyāna ve Ezoterik düşünce ile ilişkili bir kavramdır. Teorik yöne sahip olan bu başlıktan sonra, ikinci başlıkta *abhişeka* kavramı Budist Uygur dinî yaşamı içerisinde Mahāyāna ve Ezoterik Budizm açısından incelenmiş ve devamında bu geleneğe ait metinlerden hareketle, Budist Uygurlarda *abhişeka* teriminin sahip olduğu dinî değer gösterilmeye çalışılmıştır.

1. Budist Düşünce Sisteminde *Abhişeka* Kavramı

Kabul törenleri (İng. *initiation*), bireyler için bir topluluğa girişi sağlayan uygulamalar olarak bilinmektedir. Birey için yeni bir hayata geçişi ifade eden bu uygulamalar, bireyin alışageldiği yaşam şeklini bırakıp yaşanılan toplum içerisinde geçerli ve kabul edilebilir olma özelliği taşıyan durumları seçme olarak nitelendirilmektedir (Sharpe, 2000: 94; Eliade, 1975: 2).

Eski devirlerde papaz ve kralların bir usta tarafından kutsanması şeklinde görülen kabul törenleri, ilkel ya da modern toplumların hemen hemen hepsinde tecrübe edilmiştir. Özellikle, seremoni şeklinde gerçekleşen bu ritüeller, yazının

olmadığı devirlerde tanrılar ile ilişkili bir uygulamadır (Burkert, 1999: 22-23; Guenon, 2003: 201-208).

Kabul törenleri bünyesinde bulunan 'kutsama' kavramı, bir kişiyi, yeri ve nesneyi ritüel ya da belli hareketlerle anma olarak bilinmektedir. Budizm'de 'kutsama', Budha doğasını yansıtan dünyevi bir nesnenin *stūpa*'lar ya da resimler içerisinde gösterimidir (Buswell, 2003: 178).

Abhiṣeka, bir kimsenin Budist bir gruba girdiğini gösteren törendir. Bu terim, özellikle Tibet Budist Tantralarına aittir. Bir tür vaftiz töreni niteliğine sahip bu kavram, Ezoterik Budizm'de törensel uygulamalarla ve meditasyonla uğraşacak kişilerin geçmek zorunda oldukları bir aşamadır (Kaya, 2017: 14).

Tibetçede *dbang-bskur*, Çince *灌頂 guanding*, Japoncada *kanjō* ve Korecede *kwanjōng* olarak bilinen Sanskritçe *abhiṣeka* 'yağlama', 'kutsama', 'yetkilendirme' ya da 'kabul törenini başlatma' gibi anlamlara sahiptir. Bu terim, temelde Hint krallarının yağlanmasına ya da prenslerin taç giyme törenlerine ad iken sonradan Budizm'de *Bodhisattva*'ların Budhaliğa kabulünü yansıtan resmî bir tören olarak görülmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 12-13).

Klasik Hint ritüelleri ile benzerlik gösteren *abhiṣeka* ritüeli, Vedik düşünce sisteminden Budizm'e uyarlanmıştır. Gray, bu uyarlama için 'Vedik gelenek ve Tantrik geleneğin taraftarları arasında fikir ayrılıkları olsa da, özellikle Tantrik gelenek Vedik ritüelleri yansıtan çok sayıda uygulamayı bünyesine katmıştır' açıklamasıyla Ezoterik Budizm içerisinde var olan *homa*¹ ve *abhiṣeka* gibi uygulamaların Vedik kökenli olduğunu belirtmektedir (2016: 6-7).

¹ Tibetçede *sbyin sreg*, Çince *humo*, Japoncada *goma* ve Korecede *homa* olarak bilinen bu terim, çeşitli sunuların alevlere teslim edildiği Ezoterik bir ritüeldir. Hint yarımadasının eski Brahmanik geleneklerinde bu ritüel, Vedik tanrılara özellikle Ateş Tanrısı Agni'yi merkeze almaktadır. Ezoterik Budizm'de *homa*, hem tahıl ve diğer malzemelerin ateşe atıldığı bir uygulama hem de aşırı bilgelik ateşine yönelik içsel bir sunu olarak görülmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 352). Ezoterik Budizm içerisinde *homa* ritüelinin sergilenişi, Vedik uygulamalarla farklılık gösterse de birçok benzer uygulama yine de bu sistem içerisinde yer almaktadır. Ezoterik Budizm içerisinde uzun süreli *homa* ritüelleri söz konusudur. Birkaç hafta sürebilecek bu uygulamalar, bağışçı için maliyetli bir uygulama olarak görülür. Ancak geleneksel olarak *homa* ritüeli, bir uygulayıcının meditasyon sonunda, yapılan hataları saflaştırmak ve kazanılan erdemleri artırmak için gerçekleştirdiği bir uygulama niteliğine sahiptir (Beer, 1999: 335). Tanrılar için adakların yakıldığı *homa*, Ezoterik Budizm'de iç ve dış engellerin ortadan kaldırılması amacını taşımaktadır. Sahip olunan amaca göre, pasifleştirme,

Vedik dönemde, *abhiṣeka* uygulaması, imparator ya da prenslerin altın, gümüş, kil ve bakır gibi maddelerden yapılmış vazolar içinde yer alan su ile kutsanıp üzerlerine kutsal nehirden gelen çamurların ve ineklerden sağılan sütlerin dökülmesi şeklinde de gerçekleşmektedir. Bu uygulama, imparator ya da prenslerin taçlarına ipek bir örtü bağlanarak bir at arabası üzerinde şehir turu atması ile sona ermektedir. Tahta çıkma merasiminde yapılan bu ritüeller, kutsanan kişiyi bölgesel bir ilah kişiliğine büründürmektedir. Budist *abhiṣeka* törenleri, klasik ve ortaçağa özgü taç giyme törenlerinden ilham alınmış olsa da bu ritüelin bazı uygulamaları, Mahāyānist uygulamalarda saflaşma ve arınma durumu için kullanılmıştır. Budist bağlamda *abhiṣeka* ritüeli, *Bodhisattva*'ların taç giyme töreni, yenilenme, Budist cemaat içinde tanınırlık ve bilinirliği gösterme, arınma, kutsanma ve ilah resimlerinin önünde bu şahısların onuruna yıkanma' amaçlı durumlarla görülmüştür (Davidson, 2011: 71-72).

Abhiṣeka, aynı zamanda suyun yaşam veren yönü ile yeniden var olmayı ve tazelenmeyi sembolize etmektedir. Bu yönüyle *abhiṣeka*, bir su gibi yaşamın tüm yönlerine sızıp yaşam gücünü kutsallaştırmaktadır (Swearer, 1995: 279). *Abhiṣeka*'nın kişiye ya da ritüel fikri taşıyan nesnelere yüklediği anlamın önemi, 'su dökme/serpme' uygulaması açısından *vārcas* denilen kavramın da gücünü yansıtmaktadır. *Vārcas*, 'serpme/dökme' eylemindeki suyun içsel gücü olarak yorumlanmaktadır. Kozmik ateş, güneş gibi görkemli güçleri ya da suyun özünde var olan canlılık fikrini taşıyan *vārcas* kavramını elde eden kişi, uzun yaşam ve sevdiklerini güvenceye alma gibi kazanımlar yanında, bir mücadele içinde rakiplerini alt edecek güç ve değer kavramına da ulaşmaktadır. Bu yönüyle, *vārcas*'ın *abhiṣeka* ile olan bu bağlantısı, yeteneklerin onurlandırılması ve güç verilmesi gibi yönlerdedir (Tsuchiyama, 2005: 51-54).

Abhiṣeka ritüeli, Mahāyāna Budizmi'nde 'taç' sembolü ile görülmektedir. Mahāyāna düşüncesinde 'taç', bilgi ve amaca ulaşmanın en yüksek seviyesi olarak bilinmektedir. Bu sembol, özellikle Budhalık yolunda *Bodhisattva*'ların tecrübe etmekle yükümlü oldukları son aşamayı ifade etmektedir. Bu doğrultuda 'taç' sembolü ile gösterilen güç ve otorite, Budist düşünce sisteminde *cakravartin*

zenginleştirme, bastırma ya da yok etme gibi kategorilere ayrılan *homa*, bu amaçlara uygun ocak şekline, odun türüne ve yakılacak sunulara göre sahiptir (Keown, 2003: 108).

olarak adlandırılan evrenin hükümdarı Budha'yı çağrıştırmaktadır (Twist, 2018: 2-11).

Abhişeka, dört aşamada gerçekleşmektedir. İlk aşama, Budhaliğa ulaşmamış bir öğreti ustası tarafından bir şişe ile yapılan kabul törenidir. Bu uygulamada, vücudun bazı noktaları çeşitli egzersizlerle açılmaktadır. İkinci aşama, beyaz ve kırmızı renkli nesnelere odaklanma yoluyla kişinin sakinlik kazandığı mental odaklanmadır. Kişi, zihnini belli bir noktada sabitlemek için derin bir bakışla kırmızı ve beyaz renkli nesnelere odaklanır. Üçüncü aşama, derin anlayışa sahip olmak için bilgiyi sezme, fark etme durumudur. Bu aşamada kişi, beyaz renkli nesnelere üzerine özellikle aklını eriyen bir buza yöneltmektedir. Dördüncü aşama, yoga teknikleridir. Bu teknik, *aksara*² olarak adlandırılmaktadır. Kişi durmadan ahenkli sözler söyleyerek uygulamayı gerçekleştirir. Bu doğrultuda, dört aşamayı da başarı ile gerçekleştiren kişi, Budist bir topluluğa kabul edilmiş olarak görülmektedir (Wayman, 1987: 1218-1219; Watanabe, 2005: 631-633).

Çoğu durumda, görselleştirme (*maṇḍala*) ile icra edilen *abhişeka*, Mahāyāna Budizmi içerisinde *mantra*'lar ya da *dhāraṇī*'ler olmadan sergilenebilmekte iken Ezoterik ritüeller içerisinde bu uygulama, kutsama törenine liderlik edecek bir usta ve aynı zamanda *dhāraṇī*, *mantra*, *mudrā* ve *homa* gibi özel teknikler gerektirmektedir (Davidson, 2011: 71; Gablankowska-Kukucz, 2015: 44-45).

Ezoterik Budizm'in gelişim ve yayılma bulduğu Tang Hanedanlığı döneminde, *dhāraṇī* uygulamalarına dayalı metinlerde *mantra*'larla gelişim bulan *abhişeka*, *Bodhisattva*'ların Budha yolunda oluşlarını doğrulayan ve onlara Budha statüsü veren görünümde *Tathāgata Vajradātu maṇḍala*'sı ile görülmektedir. Budha, diğer dört Budha topluluğu ile Elmas ülkesini yansıtan *maṇḍala* içerisinde yer almaktadır. Bu yönüyle *abhişeka*, sadece Budhaliğa kabul törenini değil, aynı zamanda Budist düşüncesi içerisindeki unsurları da onaylayan bir role sahiptir (Wu, 2019: 249).

2. Budist Uygur Metinlerinde *Abhişeka*

Budist Uygur dinî terminolojisi içerisinde Skr. *abhişeka* 'kutsama, takdis etme' ifadesi, Toharca A/B *abhişek* (ayrıca Toharca B *abhīšek*) üzerinden Eski

² Bu terim, Sanskritçede bir 'hece' ya da 'harf' olarak özellikle Ezoterik Budizm'de, öğretiye yeni başlayanlar tarafından bilinen mistik öneme sahip gizli bir kod demektir (Keown, 2003: 8).

Uygur Türkçesine *abišek* olarak geçmiştir (Röhrborn, 1977: 36; Wilkens, 2021: 2). Budist Uygur metinleri üzerine araştırmalar yapan isimlerce *abişik* (BT III) ve *abişik* (BT VII) şeklinde okunan *abišek* ifadesi bu çalışmada, *Uigurisches Wörterbuch*'ta yer alan *abišek*³ okunuşu ile gösterilmiştir.

Eski Uygur dönemine dair önemli kaynaklardan TT VIII'de *el ornıça olurmišta abišek kıltaçı* bahşısı *karı braman ärdi* 'Kral, tahta çıktığında, taç giyme törenini gerçekleştiren kişi, yaşlı bir Brahmandı' (Röhrborn, 1977: 36) ifadesi içerisinde yer alan *abišek* < Skr. *abhişeka* terimi, dünyevi manada bir hükümdarın tahta geçme seremonisinde bir usta tarafından kutsanması durumunu ifade etmektedir.

Bu çalışmada, iki başlık içerisinde, Mahāyāna ve Ezoterik Budizm temelinde incelenen Uyg. *abišek* <Skr. *abhişeka* ifadesi hakkında yapılan değerlendirmeler, *Altun Yaruk IV. Tegzinç*, BT III, BT VII, BT VIII, Eski Uygurca *Tibet'in Ölüler Kitabı* (*Totenbuch, Book of Deads*) ve *Uşñişa Vijayā Dhāraṇī Sūtra* (UV) adlı metinler yoluyla gerçekleşmiştir. Kavram hakkında detaylı bilgiler içermesi bakımından önem arz eden bu metinlerin Uygurca transkripsiyonu *Berliner Turfantexte* ve *Alttürkische Handschrifte* serilerine göre yapılmıştır.

2.1. Mahāyāna Budizmi Uygur Metinlerinde *Abhişeka*

Abhişeka ritüeli, Budist Uygur metinlerinde Budist bir din bilgini özellikle Śakyamuni Budha ya da bir *Guru* tarafından *Bodhisattva*'ların Budhaliğa kabul edildiğini gösteren ve *Bodhisattva*'ları Budha sınıfına koyan bir uygulama törenidir.

BT III 887-895: *tözün maytrı bodis(a)tav täjrim artaŋsiki burhan bahşita alkış altıñız äj öjirä alp şakımunılıg kañıñızta abišek bultuñuz tüp soñıra yarlıkänçüci köñjüllüg bägdini ... yarlıgın adınsıgız kılmatın yapa beş aźun tınl(ı)g oglanlarını yalañuz umugu siz ök bulduñuz* "Soylu Maitreya Bodhisattva Efendimiz! Her şeyden önce, Guru Ratnaşikhin'den övgü ve en son da yiğit ve cesur babanız Śakyamuni'den de kutsama alacaksınız. Merhametli efendi(miz) Bahdiniyi... emrini değıştirmeden beş varoluş formunda olan tüm varlıkların umudu siz oldunuz" (64).

BT III 1007-1014: *tözün maytrı-y-a alp şakımunılıg kañıñıztm abişeklig alkış alıp ok agtınıp tuğtuñuz tuşitta altun öñlüg maydarı-y-a anta ärtäci täjrilärkä alku nomlarını mäsizin amrılmış nırvannıñ kirsizin aça adıra nomlayur siz* "Soylu Maitreya, Efendimiz! Abhişeka kutsamasını cesur babanız Śakyamuni'den aldınız ve

³ Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *abišek* kelimesi dışında bu sözcükten türemiş, *abişeklig* 'Kutsama' ifadesi de söz konusudur. Bu ifade Röhrborn'a göre, BT III'te *alkış* kelimesi ile ikileme olarak kullanılmaktadır (1977: 37).

sonra yükselip Tuśita'da yeniden doğdunuz! Ve Siz, orada (Tuśita'da) tanrılara, tüm unsurların anlamsızlığını (Dharma) ve Nirvāṇa'nın saflığını vaaz ediyorsunuz” (71).

BT III içerisinde ilgili satırlarda tanıklanan Uyg. *abišek* < Skr. *abhiṣeka* ifadesi, tarihsel olarak Bodhisattva Maitreya'nın Śakyamuni tarafından Budhalığa kabul edildiği ritüel olan *abhiṣeka* törenine atıfta bulunmaktadır. Budist düşünce sistemini benimsemiş çoğu halkın dinî yaşamında yer alan Maitreya, hem Mahāyāna hem de Mahāyāna dışındaki uygulamalarla görülmektedir. Keown'a göre (2003: 170), Fars düşünce sisteminde kurtarıcı roldeki Mitra kişiliği özelinde Budizm'e Maitreya olarak uyarlandığı düşünülen bu kişilik, Budist düşünce sistemi açısından Śakyamuni Budha'nın ölümünden yaklaşık 500 yıl sonra ortaya çıkacak bir figür olma özelliğini taşımaktadır. Bu figür, Maitreya'nın yeniden doğma süreci olarak bilinmektedir. 'Kurtarıcı' rolünde gerçekleşecek bu yeniden doğuş, Budha öğretisi demek olan *Dharma*'nın yavaş yavaş gerileyip unutulması ve devamında kaybolması ile gerçekleşecektir. Maitreya, bu sürenin sonunda Budha'nın unutulmuş öğretilerini yeniden oluşturma adına Hindistan'da (*Jambudvīpa*) doğacaktır (Buswell & Lopez, 2014: 517). Budist Uygur metni olan *Insadi-Sūtra*'da da hakkında bilgi sahibi olduğumuz Maitreya, bu değerlendirmelerle beraber, şefkatli ve babacan Śakyamuni tarafından kutsanan, beş yaşam biçimindeki canlıların umudu olarak Tuśita cennetindeki tanrılara *Dharma* hakikatini ve *Nirvāṇa*'nın huzur veren sakinliğini anlatacak kişi olarak gösterilmiştir.

Abhiṣeka ritüeli, *Bodhisattva*'ların *on pāramitā*'yı tamamlamaları için gerekli olan beş öğreti türü içerisinde son aşama olarak *Bodhisattva*'ları Budha sınıfına ve Budha bilgisine ulaştırmaktadır.

AY IV. Tegzinç ²⁴⁸⁸⁻²⁵⁰²: *takı y(ä)mä bodis(a)t(a)vlar beş törlüg nomlarka tayanıp onunč bütmiš bışmiš bilgä bilig p(a)ramitig tükäl bütürürlär kayular ol beş tep tesär inčä k(a)ltı äjilki alku nomlarnıñ ädgüsin ayıgın adırtlamakka tayanıp ekinti kara nomlartın irak ketip yürüj nomlarıg tutmakka tayanıp üçünč sansarıg ermämäk nirvanıg sävmämäkkä tayanıp tört buyanlı bilgä biliglig yorıglarıg tüpükdürmäkkä tayanıp beşinč **abišek kılmaklıg** törü üzä burhanlar sanıja kirmäkkä tayanıp* “Ve yine *Bodhisattva*'lar beş türlü öğretilere dayanıp onuncusu muhteşem, tamamlanmış bilgi *pāramitā*'sını (Skr. *kṛtyānuṣṭhāna*) tamamıyla elde ederler. O beş (öğreti) hangileridir? diye sorsa. Birincisi, bütün öğretilerin iyisini (ve) kötüsünü ayırmaya dayanmak, ikincisi siyah öğretilerden (kötü) karmalardan uzaklaşıp beyaz öğretileri (iyi karmayı) tutmaya dayanmak, üçüncüsü *saṃsāra*'dan usanmama *nirvāṇa*'yı sevmemeye dayanmak, dördüncüsü erdem ve bilgi eylemlerini araştırmaya dayanmak, beşincisi *abhiṣeka* yapma töreni ile Budhalar bilgisine girmeye dayanmaktadır” (Tokyürek, 2018: 491-492, 594).

Uygurca metinde *beş törlüg nom* olarak belirtilen kavram, *abhişeka* terimi ile ilişkili Skr. *krtyānuṣṭhāna* (Tokyürek, 2019: 294, 295) terimine karşılık gelmektedir ve beş duyusal bilincin (*vijñāna*) dönüşümü ile Budha bilgeliğine ulaşmayı anlatmaktadır. Uygurca satırlarla hakkında bilgi verilen bu beş duyusal bilinç bilgeliği, kişinin tüm eylemlerinde mükemmellik sağlayarak hem bireye hem de başkalarına yarar sağlamaktadır. Bu bilgelik türleri, tüm varlıkların refahı adına çalışarak bir Budha'nın çeşitli sebeplerle ortaya çıkış nedenleri üzerine düşünceler geliştirmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 445). Bu doğrultuda, beş duyusal bilinçten olan *abhişeka*, *Bodhisattva*'ların gerçekleştirmek zorunda oldukları *on pāramitā* hedefi doğrultusunda son aşama olarak ortaya konan başarının taçlandırılması demektir. *Bodhisattva*'ların Budha olma yolunda çeşitli zorlu aşamalardan geçip *abhişeka* ile kutsanması bu yönüyle, Budhalık mertebesi açısından önemli bir durumdur. Bu durum, Budist düşünce sisteminde olduğu gibi Uygur Budizmi'nde de *abhişeka*'nın muhteşem bilgi *pāramitā*'sına ulaştırmada önemli bir aşama olduğunu göstermektedir.

AY IV. Tegzinç içerisinde, *Bodhisattva*'ların muhteşem bilgi *pāramitā*'sına ulaşması durumu ile sunulan *abhişeka* kavramı hakkında bilgiler, ağırlıklı olarak meditasyona dayalı düşünceleri içermektedir:

AY IV. Tegzinç ²⁶³⁵⁻²⁶⁶¹: *beşinç abişek kılmaklıg törö üzä burhanlar sanıya kirmäkkä tayanıp bütmiş bışmiş bilgä bilig p(a)ramitig nätägin bütürürlär abişek kılmaklıg törö üzä burhanlar sanıya kirmäk y(ä)mä kirmäk ärsär k(a)ltı bo üç uguş yertincütä öjı akaniştapavan atl(ı)g öj üzlänčisi t(ä)ñri yärintä üstün alku gañ ügüz içindäki kum sanınča bütmiş buyanlıg tolmiş ädgülüg onunç oronka tägmış bodis(a)t(a)vlarnıñ äñ aşnu olorup burhan kutın bulguluk ulug ärdinilärin etiglig lenhua čäčäk eligi atl(ı)g oronta abişek kılıp burhanlar sanıya kirmäk ärür inčip bodis(a)t(a)vlar bo muntag yañın bo abişek kılmaklıg törö üzä kántü ät'özlärin burhanlar sanıya kigürmäkläri üzä ötrü bütmiş bışmiş bilgä bilig p(a)ramitig uz bütürürlär “Beşincisi abhişeka yapma töreni ile Budhalar düşüncesine girmeye dayanıp muhteşem bilgi pāramitā'sını nasıl elde ederler? Abhişeka yapma töreni ile Budhalar düşüncesine girmek yine hangisidir? diye sorsa, abhişeka yapma töreni ile Budhalar düşüncesine girmek, bu üç alandan önce akanisthaparyana adlı renk kesici Tanrı yerinden üstün, bütün Ganj nehri içindeki kum sayısınca tamamlanmış erdemli tam, muhteşem iyilikli onuncu yere ulaşmış *Bodhisattva*'ların en önce oturup Budha saadetini bulacak büyük cevherler ile süslü lotus çiçeği hükümdarı adlı kutsal yerde abhişeka yapıp Budhalar düşüncesine girmektedir. Şöyle ki, *Bodhisattva*'lar böyle bu şekil abhişeka yapma töreni ile kendi bedenlerini Budhalar düşüncesine girdirmeleri üzerine muhteşem, tamamlanmış bilgi pāramitā'sını ustalıklı elde ederler” (Tokyürek, 2018: 501-502, 595-596).*

Onuncu aşamaya gelmiş *Bodhisattva* adaylarının gerçekleştirecekleri abhişeka töreni hakkındaki bu bilgiler, ilgili ritüelin yapılacağı yer ve ritüelin nasıl bir yöntemle gerçekleştirileceği üzerinedir. Abhişeka seviyesine ulaşmış bir *Bodhisattva* öncelikle *akaniştha* denilen tanrı yerine ulaşmıştır. Eski Uygur

Türkçesine ait metinlerde, *akanışt atl(ı)g öñ alkinçusı tññri yeri* ‘Akanıştha adlı renk bozan tanrı yeri’ ve *akanıştaparyan atl(ı)g öñ üzlünçüsü tññri yeri* ‘Akanışthaparyana adlı renk kesen tanrı yeri’ ifadelerinde görülen Skr. *akanishthaparyana* terimi, ‘eşit mertebe’ anlamında bütün Rupadhatu dünyasındaki evrenin en uç sınırını ifade eder. Ayrıca, Śakra’nın burada doğduğu ve yaşam süresinin bu yerde on altı bin kalpa olduğu söylenmektedir (SH, 1937: 220; Edgerton, 1953: 270; Tokyürek, 2019: 402). Buraya, ancak dördüncü meditasyonu tecrübe ederek ulaşılabildiği de bilinmektedir. *Akanıştha* ‘saf yerler’in beşinci ve en yüksek sınıfıdır. ‘Madde âlemindeki en yüksek beş cennet’e karşılık gelen bu yer, nihai kurtuluştan önceki son yaşamlarını yaşayan ruhsal varlıklar için bir ara duraktır. Budist literatürde bu yer, özellikle Budha ve Vairocana’nın bedeninin bulunduğu yerin adıdır (Buswell & Lopez, 2014: 25). Zaman zaman bu terimin on yöndeki Budha alanlarını içeren tüm evren anlamında kullanıldığı da görülmektedir (Keown, 2003: 8). *Akanıştha* denilen tanrı yerinden sonra *Bodhisattva*’ların Budha Padmaprabha ile tanımlanan büyük cevherler ile süslü lotus çiçeği hükümdarı adlı kutsal yere ulaşır burada Budha düşüncesine girdiği de görülmektedir. Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde *lenhua čäčäk eligi* olarak bilinen Padmaprabha, Budha Śariputra’ya verilen isimdir. Śariputra, tarihsel Budha Gautama’nın müritlerinden biri olarak Lotus Sūtra’da, hayal edilemez derecede sınırsız olan *kalpa*’dan geçerek milyonlarca Budha’ya sunularda bulunmaktadır. Bu sunular sonucu doğru kanunla onurlandırılan Śariputra, *Bodhisattva* yolunda ilerleyerek ‘Lotus Işığı Budhası’ olur. Canlıları Budha ya da *Bodhisattva*’ya dönüştürmekle bilinen Śariputra, Uygurca metin içerisinde *Bodhisattva*’ların Budhalık makamına erecekleri *abhişeka* töreninin yapıldığı yerin sahibi olarak görülmektedir (SH, 1937: 279; Edgerton, 1953: 317; Tokyürek, 2019: 215).

2.2. Ezoterik Budizm’e Ait Uygurca Metinlerde *Abhişeka*

Abhişeka ritüeli, Ezoterik öğretiye göre, ‘Beş Dharma’dan ilkidir ve dört türe sahiptir.

Ölüler Kitabı ⁶²³⁻⁶³⁸: *ulug kölünüdäki kizläklig yolka kirgükä beş törlüg nomlar kargäk ärür aňbaşlayu tört törlüg abişeklig tolu tükäl täginmäk anta basa eki y(e)girmi törlüg tüp täriñ tamngaklarını bışrunmak üzä irü bälgü körmäk boları yol kılıp yolca yorımakın bolar y(ä)mä tüş birlä kavışmak ärür bolarta kayusın bışrunsar aňbaşlayu ät’özüg beş törlüg dyanta olurmaklıg yanca yaratı oluru üstünki tun yeel birle altınki yeel tun ekigüni kavlanışdurup bışrunmakı üzä tört törlüg tun yeel tutm(a)klig irü bälgülär altı törlüg bäk yarp ornağlıg irü bälgülär bolur* “Mahāyāna’nın gizli yoluna girmek için beş tür Dharma gereklidir. Birincisi, *abhişeka*’nın dört mükemmel kazanımıdır. O halde, on iki çeşit çok derin talimatı gerçekleştirerek ve onlardan çıkış yolunu

hazırlayarak ve o yolda yürüyerek ve onları meyvelerle birleştirerek işaretleri görmek gereklidir. Bunlardan hangisi gerçekleşir, denilirse, öncelikle beş tür Dhyāna'da oturma yöntemine göre vücut düzleştirilir ve öyle otururken, biri üst nefes-rüzgâr ve alt rüzgâr-nefesi birleştirilir, bu ikisi; ve böyle bir farkındalık sayesinde, dört türden nefes rüzgârlarına tutunmanın ve altı tür sabit yerin işaretleridir” (Zieme & Kara, 1979: 128-129).

Uygurca metin, *abhiṣeka* kavramının dört türü hakkında bilgiler vermese de, bu kavramın sahip olduğu türler, Dasgupta tarafından *Kalasā-bhiṣeka* (Saf Bilgiye Geçiş), *Guhya-bhiṣeka* (Gizli İnanca Geçiş), *Prajñā-bhiṣeka* (Mükemmel Bilgiye Geçiş) ve *Vajra-bhiṣeka* (Elmas gibi Parlak ve Sert Gerçeğe Geçiş) ifadeleri ile gösterilmiştir (1950: 176). Bu terimler dışında, Śrī Cakra-Sambhāra-Cakra'ya göre, *abhiṣeka*'nın altı türü vardır. Bunlar, *Udaka* (su), *Mukuṭa* (taç), *Vajra* (şimşek), *Ghaṇṭā* (çan), *Nāma* (isim) ve *Ācāraya* (öğretmen) şeklindedir. Bu altı türün her biri, *altı Tathāgata* doğası ile ilişkilidir. Bu altı *abhiṣeka* türünden sonra gizli inanca geçiş töreni olan *Guhyābhiṣeka* ile bu uygulama sonlanmaktadır. *Abhiṣeka* kavramına ait bu türler ve karşılıkları sembol Budhalara bakıldığında, *Udaka* (su) ile kabul törenini başlatma, ideal bilginin doğasıdır ve Akśobhaya'yı temsil eder. *Mukuṭa* (taç) ile kabul törenine giriş yapma eşitleyici bilgiyi (Samatajñāna) temsil eder ve Ratnasambhava'yı çağrıştırmaktadır. *Vajra* ile ritüele başlama, ayırıcı bilgiyi ifade ederek Amitābha Budha'yı çağrıştırmaktadır. *Ghaṇṭā* ile ritüele başlangıç, görevlerin yerine getirilmesini ifade eder ve Amoghsiddhi'yi temsil eder. *Nāma* ile başlangıç, saf *Dharma* küresi bilgisini ve Vairocana'yı temsil eder. *Kalasābhiṣeka* olarak bilinen son tür, saf bilgiyi (Vajrajñāna) temsil eder (Prasad Sing, 2010: 131). Prasad Sing (2010) tarafından Śrī Cakra-Sambhāra-Cakra'dan alıntılanan altı tür içerisinde *abhiṣeka* kavramı, çeşitli aşamalar ve tekniklerle Ezoterik Budizm içerisinde görülmektedir.

Abhiṣeka, Ezoterik Budizm açısından öneme sahip *āḥ* ve *huṃ* heceleri vasıtasıyla bir *Guru* liderliğinde gerçekleşmektedir.

BT VIII A 348-366: oot bulup āt'ōztāki ayıg kılnc ārip āt'ōznūy sitisin buldum tapdım kumgan **abiṣekin** tāgindim tep sakınu ol bahşınıy tamgakındaki **a użiktin** kızıl öjnlüg **a użik** körklüg yaruklar ünüp tıtsınıy tamgakına şıñip tıltāki ayıg kılnc ārip tılñiñ sitisin buldum kiżlak **abiṣekig** tāgindim tep sakıngu ol bahşınıy yüräkındaki **huṃ użiktin** kök öjnlüg **huṃ użik** körklüg y(a)ruklar ünüp tıtsınıy burun yüdinčā kirip yüräkintā **huṃ użik** körklügin turup köjültāki ayıg kılnc ārip köjülnüñ sitisin bilgä bilig tüz bilig **abiṣekig** tāgindim “Ateş olur ve (böylece) bedenin kötü işleri arındırılır ve kişi şunu söylemelidir: Vücudun siddhi'sine ulaştım, Abhiṣeka'ya ulaştım. *Guru*'nun boğazındaki *āḥ* hecesinden, kırmızı ışıkların yükseldiğini ve öğrencinin boğazına nüfuz ettiğini hayal etmek gerekir, böylece kötü sözler dilden arınır ve kişi “Konuşma siddhi'sine ve gizli Abhiṣeka'ya ulaştım” demelidir. *Guru*'nun kalbinden *huṃ* hecesinin yükselip öğrencinin burun deliğinden girip *huṃ*

şeklinde kalbinde durduğunu hayal etmek gerekir. Böylece, zihnin zayıf işleri arındırılır ve kişi “Zihnin siddhi’sine, bilgeliğin Abhişeka’sına (Prajñā) ve bilgiye (jñāna) ulaştım” demelidir” (53-54).

Tulku Thondup Rinpoche (1997: 229-230), eski dönemlerde büyük bir gizlilikle yapılan *abhişeka* uygulamasının dış destek (ustanın gücü) ve iç destek (sahip olunan aydınlanma doğası) yoluyla kişiyi amaca ulaştırdığını belirtmektedir. *Abhişeka* ritüeli ile başlayan uygulamada, öğrenci yerine getirmesi gerekli yükümlülükleri gözlemledikten sonra, uyanmayı meditasyon ile hedeflemektedir. Bu öğrenciler, ‘tamamen aydınlanmayı fark ediş olan gelişme ve mükemmelleşme’ meditasyonunu uygulayarak yetki almaktadır. Tulku Thondup Rinpoche tarafından ifade edilen bu görüşten hareketle, Ezoterik Budizm içerisinde bir *guru* liderliğinde gerçekleşen bu arınma ritüeli, BT VIII içerisinde detaylı bir anlama sahiptir. BT VIII içerisinde bedenın kötü işlerden arınıp vücudun amacına erişilmesi durumu, kavanoz içerisindeki su metaforu ile görülmektedir. Bu geçiş, *Guru* kavramı özelinde büyüü sözlerin söylenmesi ve düşünme gücü ile şeklindedir. BT VIII’deki bu bilgilere göre, *Guru*’nun boğazından kırmızı renkte çıkan *āḥ* hecesi, öğrenciye nüfuz edip bünyesinden kötü sözleri çıkarmaktadır. Düşünme temelli eylemler neticesinde, kötü davranışlarını vücudundan atan öğrenci, ‘sözün başarısı’na ve ‘gizli *abhişeka*’ya’ ulaştım, demektedir. Benlikte söz kavramı noktasında gerçekleşen bu arınma, *āḥ* hecesi ile sağlanmıştır. Yine, Ezoterik Budizm içerisinde görülen büyüü sözlerden *hum* ifadesi, *Guru*’nun kalbinden yükselip öğrencinin burun deliğine ulaşarak zihni arındırmaktadır. Zihni arınan öğrenci, bu doğrultuda ‘zihnin amacına, *abhişeka*’nın bilgeliğine ulaştım’ diyerek arınmaktadır.

BT VIII içerisinde verilen bu bilgiler dışında, üzerinde durulması gereken kavram *siddhi* terimidir. *Siddhi* terimi, Tantrik uygulamaların hedeflediği olağanüstü kazanımlar anlamına gelmektedir. Dünyevi ve dünyevi ötesi kazanımlar şeklinde iki gruba ayrılan *siddhi* kavramının ilk türü, genellikle duyma, uçma, görünmezlik, sonsuz gençlik şeklinde iken dünyevi ötesi kazanımlar ise, *bodhi* denilen ‘aydınlanma’ya ulaşmadır (Keown, 2003: 267). Ayrıca bu terim, Ezoterik Budizm içerisinde Tantrik uygulamalar yoluyla, özellikle *mantralar* okuyarak elde edilen büyü uygulamalarına dayalı gücü de ifade etmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 817). Bu yönüyle, BT VIII içerisinde bir *Guru* önderliğinde gerçekleştirilen bu ritüel, dünyevi kazanımlar yanında Budhaliğe ulaşma amaçlı bir tören olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Ezoterik Budizm’de, *abhiṣeka* bir gizemdir. Bir *Guru* tarafından kişiye verilen bu uygulama, öğretiyi olan inancın yükselmesine izin vererek kişiyi genellikle kötü doğumdan kurtarmaktadır.

Ölüler Kitabı 185-191: *bahṣitin kiṣlāklig abhiṣek almiṣin sakınp kertgünč köjül (öritmäk) üzä tugumtın yanmiṣda öjdüin yoridaçı üç nomlarta mah-a mudır-a (tözüg) bıṣurungu ol antag bıṣurunup y(ä)mä ög kaṣta aṣun tudusın körsär ekinti yänä ök (divay) täjriini sakınp kiṣlāklig tapıg udug kılmak üzä yanar* “Kişi, *Guru*’dan *Abhiṣeka*’nın gizemini almıştır ve böylece inancın yükselmesine izin vererek doğumdan kurtulur. Kişi doğumdan kaçtıktan sonra, *Mahāmudrā*’nın üç ileri *Dharma*’da olduğunu fark etmelidir” (Zieme & Kara, 1979: 71-72).

Mahāmudrā, ‘büyük mühür’ anlamında Ezoterik Budizm açısından önemli bir terimdir. Özellikle Tibet’teki dinî mezhepler arasında gelişen bu kavram, gerçekliğin altında yatan doğayı, meditasyonun mükemmel uygulamalarını ve Budhaliğe ulaşmayı temsil etmektedir. *Mahāmudrā*, görünüş ve boşluğun birleştiği aydınlanmış bir farkındalık (*śūnyatā*) hâlidir. *Mahāmudrā*, *samsāra* ve *nirvāṇa* kavramları özelinde gerçekliğe atıfta bulunan bir terimdir. Bu sözcük, hem berraklık ve basitlikle karakterize edilen doğal durumları hem de nihai durumları yansıtan zihin kavramını övmektedir. Ezoterik uygulamalarda dört mühürden en yükseği olan *Mahāmudrā*, ‘temel’, ‘yol’ ve ‘meyve’ olarak üç türe sahiptir. ‘Temel’ kavramı, meditasyon uygulamalarına, ‘yol’ ifadesi kişisel deneyimlere dayanırken bu uygulamalar sayesinde aydınlanma deneyimini kazanmaya da ‘meyve’ denmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 500).

Mahāyāna Budizmi’nde olduğu gibi Ezoterik Budizm’de de *abhiṣeka*, bir *Bodhisattva*’nın Budhalık makamına erişmesi için gerekli bir aşamadır. *Abhiṣeka* makamına ulaşan *Bodhisattva*, Budhaliğe erişerek özellikle Ezoterik Budizm içerisindeki gizli öğretiler olarak bilinen *dhāraṇī*ler konusunda yetkilendirilmiş olur. Ancak, *abhiṣeka* makamına ulaşmayan bir kişi, yalnızca öğreti ustası olmaktadır. Ezoterik Budizm’de *abhiṣeka* seviyesine ulaşmamış bir *Guru*’dan yardım dilense bile o kişi, Budhalık makamına erişmeden bir *dhāraṇī* ustası olamamaktadır.

BT VIII A 113-124: *anı üçün buyanlıg yivigig (yıgmakta) katıglanıp yalvarmak üzä kaçan itmäksiz säpmäksiz kertgünč köjül tuṣar ančata temin alku tıtag basutçılari özin ök kavıṣur birikür abhiṣek täginmäyük bahṣika yalvarsar y(ä)mä bo aṣuntaki ögrünč mäñjitä ulatı azk(ı)y-a täginčä adiṣtiti bolur näj burhan kutın buldurdaçı anın bahṣılıg burhan ärdinikä yalvarmak tegüci sav ärsär kiṣlāg darni bölükindäki yäg törü ärür abhiṣek täginmäyük ärsär darniçi tegäli bolmaz* “Kısaca özetlemek gerekirse, *Puṇya* hazinelerini biriktirmiş biri için *Guru*’ya saygı gösterip ibadet etmek kolaydır, oysa *Puṇya* hazinelerini biriktirmemiş bir kişinin zihni için bu zordur. Bu nedenle, *Puṇya* hazinelerini biriktirmeye çalışarak ve hatasız bir inanç ortaya çıktığında

yalvararak, tüm elverişli koşullar kendiliğinden birleşir. Eğer biri abhişeka'ya (henüz) ulaşmamış bir Guru'ya yalvarırsa, yine de “Kutsanma”yı elde etmek için bir Adhiśthita vardır. Bu varoluştaki sevinçler vb. gibi, hiçbir şekilde Budhalığın elde edilmesine izin vermez, bu nedenle: ‘Bir Guru’ya dua -Budha Mücevheri’ olan söze gelince, bu, Gizli Dhāraṇī’nın bölümüdür. Abhişeka’yı (henüz) elde etmemiş birine gelince, ona bir Dhāraṇī uzmanı denilemez” (37-38).

Ezoterik Budizm’de önemli bir figür olan *Guru*, ‘dinî rehber’ ya da ‘öğretmen’ anlamına gelmektedir. Budist toplumlarda öğretmen ve öğrenci arasındaki ilişkinin baba-oğul ilişkisini andırdığı söylenir. Çünkü *Guru*, Budha öğretisini duyan ve bunu kendi yöntemiyle gerçekleştirerek öğrencisine aktarmaktadır (Buswell & Lopez, 2014: 338). Bu doğrultuda, BT VIII içerisinde yer alan bu anlatımda, *Guru* kavramının bünyesinde bir Budha ya da *Bodhisattvalık* makamından ziyade, kişiyi yönlendirme ve *Dharma*’yı kendi yöntemleri ile aktarma çabasının bulunduğu görülmektedir.

BT VIII içerisinde yer alan *abhişeka* kavramı ile ilgili değerlendirmeler yanında, Ezoterik Budizm’de öğretisi ustası *Guruların* sahip olduğu saygınlığa dair bilgilendirmeler de söz konusudur.

BT VIII A 255-264: *y(ā)mā bo ārūr včir-a pañcar-a dantir-a-ta čoğlug yalınlg ki včir-a-nıy mandalinta abişek bermiş bahşim nātäg körgülük ol tep ötündükintä atı kötrülmış y(a)rıkadı bahşı bolmış ärsär alku burhanlar üzä yükündürülmış ärür biz yumgıkunuy ögümüz kañımız ärür munı ok köñültä sakinçuluk ärür tep* “Vajrapañjaratantra içerisinde yer alan Hevajra Maṇḍala’sında, “Guru’yu nasıl görüyorsunuz” şeklindeki soruya şöyle cevap verildi: O hepimizin annesi ve babasıdır. Bunu aklınızda böyle tutunuz” (48).

BT VIII içerisinde yer alan bu anlatım, *abhişeka* ve *maṇḍala* terimleri temelinde *Guru* kavramına dikkat çekerek bu kişilerin sahip oldukları tecrübe ve öğretisi ustalığı yönünden tüm Budhalarca saygı duyularak anne ve baba yerine koyulduklarını göstermektedir.

Abhişeka, *mantra*, *maṇḍala* vb. teknikleri gerekli kılmaktadır. Ezoterik Budizm’in gelişmesine katkı sunan ve kilit rolde görünen *mantra*, *mudrā*, *maṇḍala* ve *dhāraṇī* gibi kavramlar, ‘mükemmel aydınlanma’ya aracılık ederek Tantrik literatüre ait metinler içerisinde sıklıkla kullanılmıştır (Harvey, 2013: 181). *Mudrā*, *maṇḍala* ve *dhāraṇī*ler, Ezoterik Budizm’in doğuşundan önce çeşitli uygulamalarla görülmüştür. Budist Tantralar, özellikle vücut, konuşma ve zihin açısından Budha’nın üç gizemine önem vermiştir. Bunlar: vücut *mudrā* (el hareketleri), konuşma *mantra* (büyü) ve zihin olarak *samādhi* (derin düşünme) (Wayman, 1973: 31-37). Mahāyāna teorisi ile geçirilen Budha ve *Bodhisattva*’ların vücut, söz ve aklın kurtarıcı eylemleriyle ilişkili hareketleri, Ezoterik Budizm

içerisinde bir ritüel ürünü olarak ‘üç sırrın birleşmesi’ kavramını doğurmuştur (Orzech ve Sørensen, 2011: 88).

BT VII A 119-121: *yänä öndünki täg abişek bergü altmış eki burhanlıg mantalıg alku burhanlar bodis(a)t(a)vlarnıj kavşadılmıšinta ödünüp käsürüp tapıngu ol* “Ve daha önce olduğu gibi, tüm Budhalar ve *Bodhisattva*’larla çevrili altmış iki Budha’yı da kapsayan abhişeka verici maṇḍala’yı arzulayıp ona ibadet edilmelidir” (36).

BT VII içerisinde *abhişeka* kavramı ile ilişkili olan bu bölümde, *abhişeka* (*Bodhisattva*’ların Budhaliğa ulaşmaları gerekli son aşama) için altmış iki Budha’yı kapsayan ve etrafı Budha ve *Bodhisattva*’lar ile çevrili bir *maṇḍala*’ya ihtiyaç duyulup bunun oluşturulması ve ona ibadet edilmesi (bir usta tarafından) söylenmektedir. Ezoterik Budizm’e özgü *maṇḍala* terimi, içerisinde Budha ve *Bodhisattva*’lar gibi önemli Budist karakter ve ilahların yer aldığı ‘kutsal daireler’ olarak bilinmektedir. Çoğunlukla bu terim, Budha’nın akıl, zihin ve söz gibi kavramlarını temsil etmektedir (Keown, 2003: 171). Budizm’de, ritüel uygulamalarını başlatmak için kullanılan *maṇḍala*, genellikle ‘kutsama’, ‘kabul töreni’ ya da ‘koruma’ gibi amaçlarla kullanılmaktadır. Merkezinde çeşitli Budha, *Bodhisattva* ve ilah topluluklarının yer aldığı bu kavram, zihinsel olarak odaklanmayı sağlayarak kişinin meditasyon yoluyla aydınlığa ulaşmasını sağlamaktadır (Buswell & Lopez, 2014: 523-524).

Eliade’ye göre, Hint geleneğinde krallık sembolleri, *maṇḍala* ritüelleri ve *maṇḍalaların* oluşturulmasında etkiye sahiptir. Budha, en üstün *cakravartin*, yani kozmosun hâkimidir. *Maṇḍala*’nın içinde cereyan eden tören, *abhişeka*’dır. Çeşitli *maṇḍala* çemberlerine yerleştirilen Budha tasvirlerinde krallık taçları vardır ve öğrenci, *maṇḍala*’ya girmeden önce *Guru*’nun elinden ne olduğunu bildiği kraliyet sembollerini alır. Öğrenci, bu ritüelle hükümdarla özdeşleştirilerek özerk bir statüye ulaşmaktadır (2017: 200-201). Ayrıca, Davidson’a göre, *ācārya* denilen usta kişi, öncelikle bir toprak parçasını kutsar ve bu toprak parçası üzerine *maṇḍala*’yı kurar. Kuru inek pisliği ile *maṇḍala*’nın etrafı kaplanır. *Maṇḍala* içerisinde sunular yerleştirilir, tütsü yakılarak aday özel bir vazo (*kalaśa*) ile belli bir amaç doğrultusunda ‘serpme’ işlemini yapar. Budha’ya yakarmak için kullanılacak ateş ayini (*homa*) uygulamasından sonra bu seremoni, haftalar boyu sürecek şekilde yapılmaktadır. Budha korteji denilen *parivāra*’yı içeren görünümle beraber *maṇḍala*’nın büyütülmesi ile aday, Budha korteji ve kendisi arasında mistik ilişkiyi doğrulamak için *maṇḍala* içine bir çiçek atar. Bu

doğrultuda, *abhiṣeka* hızlı şekilde gelişen taç üzerine bez bağlama, hükümdar asası, ilahların gösterimi gibi uygulamalarla tamamlanabilmektedir (Davidson, 2011: 75).

Mahāvairocana ve *Sarvatathāgatatattvasaṃgraha* adlı metinlerde, *abhiṣeka* Siddharta'nın aydınlanmasını mitik açıdan yeniden ortaya koyan bir ritüel olarak *maṇḍala* kavramı ile karşımıza çıkmaktadır. Bu aydınlanma süreci, koruyucu ilah ile karmik ilişkileri yansıtan *maṇḍala* içine atılan çiçekten önce günah çıkarma ve *Bodhisattva* yeminlerini içermektedir. Bu süreç, *mantra*'nın aktarımı, *mudrā*'nın kullanımı ve öğrencinin vücudu üzerine koruyucu ilahın temel özelliklerini yansıtan nesnelere yerleştirilmesi ile tamamlanmaktadır (Orzech, 2011: 117).

Bu yönüyle, BT VII içerisinde yer alan ilgili bölüm, *maṇḍala* tekniği ile Budhaliğe kabul ya da giriş töreni olan *abhiṣeka* ritüelini başlatacak uygulama olarak görülmektedir. *Maṇḍala* ile başlayan bu süreç, çeşitli uygulamalarla gelişecek 'odaklanma' ritüeli sonucu, kişiyi Budhalık mertebesine erdirecektir.

BT VII içerisinde ayrıca, kişiyi *abhiṣeka* derecesine ulaştıracak *maṇḍala* tekniği hakkında da bilgiler yer almaktadır. *Maṇḍala* içerisinde yer alan Budha sembollerine dayalı anlatım, *abhiṣeka* teriminin Ezoterik ritüellerle bağlantılı olduğunu göstermektedir.

BT VII ^{A 122-139}: *alku ančulayu kälmišlār maṇa abhiṣek berü y(a)rıkazunlar tep yalbarmak üzä oom sarva tat(a)da abhiṣekdä samay-a širi hung teyü abhiṣek bermäk üzä bilgä biliglig suv üzä бүдүн ät'öz tošup alku kılınč arıp suv kalınčısı töpütä tošup tägmäk üzä kiruka ög kaṇ ekigününj ät'özlärintä včir-a satu-a tört ornaqtaki divatalarnıj töpülärintä ratna-sanbavi köñül tilgäntäki divatalarnıj töpülärintä abita ät'öz tilgäntäki divatalarnıj töpülärintä varyočana tantarig tilgändäki divatalarnıj töpülärintä amogasiti burhan bolmišların sakingu ol bo ärsär kántü özüg törüdü sakınmak ärür "Kişi, yalvararak şunu düşünmelidir: 'Bütün Tathāgatalar nezaketle [bana abhiṣeka versin!] Kişi, abhiṣeka'ya [om] sarva tathāgata abhiṣekata samaye śrī [hūm] aracılığıyla ulaşarak, tüm bedenin bilgelik suyu ile dolduğunu hayal etmelidir. Her şeyden (kötülüklerden) arınmış (bu) suyun geri kalanı başın tepesinde sorunsuzca akar ve bu sayede Heruka'nın anne-baba figürünün her ikisinde de Vajrasattva vardır. Ratnasambhava'ya karşı dört (Devatālar) köşede, (aklın çemberi) içindeki Devatāların yanlarında Akśobhya vardır. Devatāların tepelerinde, konuşma dairesinde Amitabha vardır. Devatāların tepelerinde, beden dairesinin köşelerinde Vairocana vardır. Devatāların tepelerinde, yemin dairesi içerisinde, Amoghasiddhi Budha vardır. Bunlar, kendini yaratma fikridir" (36-37).*

BT VII içerisinde yer alan bu bölüm, *Bodhisattva*'ların Budhalardan *abhiṣeka* mertebesini isteyişini ve bu uygulama için gerekli teknikleri anlatmaktadır. BT VII'deki metne göre, Tathāgatalardan nezaketle istenen *abhiṣeka* mertebesine, Budhalar tarafından verilen yanıt [om] sarva tathāgata abhiṣekata samaye śrī [hūm]

ifadesinin söylenmesi şeklindedir. Bu sözü dile getiren kişinin vücudunun bilgelik suyuyla dolduğu ve bu ifadenin kişiyi tüm kötülüklerden arındırma gibi işlevi olduğu görülmektedir. Bir ‘taç’ töreni şeklinde başın tepesinden vücuda su dökme olarak uygulanan bu ritüelde, suyun geri kalanının başın tepesinden düzenli bir şekilde aktığı, bu görünümün Heruka’nın⁴ anne-baba figürü olan Vajrasattva’yı⁵ çağrıştırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, taç üzerinde bulunan her bir

⁴ *Heruka*, Hevajra ya da Cakra-samvara gibi anlatılarda öfkeli tanrıları anlatan ve genellikle koruyucu tanrı olarak bilinmektedir (Keown, 2003: 106). Çok eski dönemlerde ölü yakma ile ilişkilendirilen ve Śiva’nın bir biçimi olan *Heruka*, Tibet ve Çin Budizmi’nde ‘kan içiçi’ anlamı ile görülse de bu ifade genelde bir Budha için de kullanılmaktadır (Buswell & Lopez, 2014: 347).

⁵ Ezoterik Budizm’de ruhsal arınma ve olumsuz mental eğilimlerin üstesinden gelme demek olan *Vajrasattva*, Budist ikonografide beyaz renkte tasvir edilip sağ elinde şimşek (*vajra*) sol elinde ‘şefkat’i sembolize eden bir çan (*ghanta*) bulundurarak ‘yıkılmaz saflığı’ temsil etmektedir (Keown, 2003: 322). Tantrik bir ilah olarak Pañcatathāgata sistemi içerisinde, altıncı Budha olarak tanımlanan *Vajrasattva*, bu sistem içerisinde Budha *Akśobhya* ile yer değiştirmiştir. Ayrıca, *Vajrasattva* Tibet’te özellikle arınma ve günah çıkarma ritüellerinde yüz hecelik mantrası ile bilinmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 956).

sembolün Ratnasambhava ⁶ , Akśobhya ⁷ , Amitābha ⁸ ve Vairocana ⁹ gibi şahsiyetleri temsil ettiği de görülmektedir. Bu yönüyle, BT VII içerisindeki bu anlatım, Ezoterik Budizm'e özgü bilgilerle *abhiṣeka* makamına ulaşmayı

- ⁶ 'Mücevherden Doğan Biri' anlamına gelen ve Beş Budha'dan biri olan *Ratnasambhava*, Budist resimlerde güney yönünde sarı renkte *sambhoga-kaya* ile gösterilmiştir. Budist düşünce sisteminde bu terim, 'Beş farkındalık'tan biri olarak (panca-jñana), 'Aynılık Farkındalığı'nın vücut bulmuş şekli olarak düşünülmektedir (Keown, 2003: 234). Budist ikonografilerde, *Ratnapānī* ile görülen *Ratnasambhava*, sol elinde tuttuğu mücevherle, hem maddi zenginlik hem de *Dharma*'ya yönelik bilgiyi zenginleştirme yeteneğine sahiptir. Bazen bir at ya da bir çift aslana binmiş olarak tasvir edilen *Ratnasambhava*, Budist düşünce sistemi açısından bir kült hâline gelmemiştir (Buswell & Lopez, 2014: 703-704).
- ⁷ Ezoterik Budizm'de 'Beş Tathāgata'dan biri olan *Akśobhya*, Budist ikonografide beyaz ya da mavi renkte doğu yönünde tasvir edilmiştir. *Akśobhya*, 'Beş Farkındalık' olarak bilinen (panca-jñana) kavram içerisinde 'Ayna Gibi Farkındalık' kavramının vücut bulmuş şeklidir. Erken dönem Mahāyāna düşüncesi içerisinde *Abhirati* olarak bilinen Saf Ülke'de olduğuna inanılan *Akśobhya*, 'Beş Budha' ailesi içerisinde yer almaktadır (Keown, 2003: 8). 'Doğu'nun Budha'sı' olarak bilinen bu ilah, özellikle ahlak uygulamalarında ustalaşarak Budhalığı sürdürme yeminini yerine getirmesi ile bilinmektedir. Budist düşünce sisteminde kült duruma gelen bu ilah, *Amitābha* Budha'dan önce ve Śākyamuni Budha'dan sonra ortaya çıkmıştır. Bu kült, Japonya'da görülse de asla Doğu Asya'da *Amitābha* Budha ya da *Vairocana* kadar etkide bulunmamıştır. *Akśobhya*, genellikle *maṇḍala* içerisinde gizlenmiş bir şekilde görülmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 27).
- ⁸ *Amitayus* 'Sınırsız Yaşam' olarak da bilinen *Amitābha* Budha, 'Sınırsız Işık' anlamında 'Batı Yönünün Budha'sı' olarak Budist ikonografilerde tasvir edilmektedir. *Amitābha*, 'Beş Farkındalık'tan içerisinde 'Farkındalığın Ayrımına Ulaşmış' kişi olarak Beş Budha ailesi içerisinde yer almaktadır. Erken dönem Mahāyāna sistemi içerisinde *Sukhāvati* olarak bilinen Saf Ülke'de olduğuna inanılan *Amitābha* Budha, Doğu Asya Budizmi'nin önemli sembollerinden biridir (Keown, 2003: 10). Doğu Asya'daki Budist uygulamaların merkezi figürü olan *Amitābha*'nın Hint kökenli oluşu net olmasa da kendisinin ışık ve karanlık gibi kavramları temsil etmesi yönüyle Zerdüştlüğü çağrıştırdığı düşünülmektedir. 'Beş Tathāgata'dan biri olarak Tantrik gösterimlerde genellikle kırmızı renkle tasvir edilen *Amitābha*, *Avalokiteśvara* ve *Mahāsthāmaprāpta*'nın da yer aldığı heyetle görülmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 34-35).
- ⁹ BT VII içerisinde bir *maṇḍala* figürü ile sergilenen 'kutsama' törenini yansıtan 'taç' sembolü ile ilişkili Tantrik kişiliklerden *Vairocana*, 'Beş Tathāgata'dan biri' olarak 'Aydınlatıcı' anlamına gelir. 'Beş Farkındalık'tan 'Gerçekliğin Sürekli Oluşunun Farkına Varan' *Vairocana*, Çin Hua-yen Okulu ve Ezoterik Budizm içerisinde, *maṇḍalalarda* merkezi pozisyonda, kutsal kozmos diyagramı içerisinde yer almaktadır. Tibet ve Çin'de *dharma-kaya*'nın kişiselleştirilmesi olarak görülen *Vairocana*, *Mahāvairocana* olarak da adlandırılmaktadır (Keown, 2003: 320). *Vairocana*, vajradhātu denilen *maṇḍala*'da dinî topluluğun merkezinde, dört yönü temsil eden Budhalar ile çevrelenmiş *mudrā* görünümü ile anlatılmıştır. Ayrıca, Garbhadhātu *maṇḍala* içerisinde *Vairocana*, sekiz yapraklı lotusun merkezinde Budha ve *Bodhisattva*'larla bir arada yer almaktadır (Buswell & Lopez, 2014, 950).

sağlamaktadır. *Abhiṣeka* açısından bu bilgileri oluşturan kavramlar, Heruka, Vajrasattva, Ratnasambhava, Akśobhya, Amitābha ve Vairocana gibi şahsiyetlerdir. Bu doğrultuda, Ezoterik sistem içerisinde gerçekleştirilen ritüel teknikleri vasıtasıyla merkeze alınmış bu ilahlar aydınlanma ve Budhalık hedefine yönelik uygulamalarda ön plandadır.

Ezoterik Budizm'e ait Uygurca *dhāraṇī*(ler)de 'su' metaforu dışında *abhiṣeka* töreninin renk renk çiçekler, parfümler ve tütsüler yoluyla sergilendiği görülmektedir.

UV₀₇₃₋₀₈₄: [t(ä)ṅrilär] eligi-y-ä ušniš-a vičay atl(i)g ančulayu kälmišniṅ töpütä **abišek kılılmış** alku ayıg yavız yollarıg artokrak uz arıtdači örtüg tıdıglarıg alku ängäklig tugumlarıg buždači artatdači tamulı yılkılı ärklig han yertinčüsin alkumı arutdači ädgü yolka uduždači darni bar ärür t(ä)nrilär eligi-y-ä anın bo ušniša vičay atl(i)g darni alku ayıg yavız yollarıg artokrak uz -arıtdači darnini kodar m(ä)n "... (Uşniša Vijayā adlı...) Öylece Gelmiş Tathāgata'nın tepesinden (türlü çiçekler, parfümler ve tütsüleri) *abhiṣeka* töreni ile sunduktan sonra Budha (şöyle dedi:) 'Tüm kötü yolları fazlasıyla saflaştırarak, günahları, acıları ve tüm acılı doğumları sona erdirecek ve saflaştırarak; Cehennem ülkesi ve yer altında Kral Yama'nın ülkesindeki her şeyi temizleyecek, iyi yola sevk edecek bir *dhāraṇī* vardır.' Ey Tanrılar Hükümdarı Indra, bu sebepten tüm kötü yolları ziyadesiyle saflaştırarak *dhāraṇī*'yi söylerim" (154-155, 189).

Indra, Budha'ya ricasını sunmadan evvel Budha'nın onuruna çiçek, parfüm vb. sunulardan oluşan bir *abhiṣeka* tertip eder, ricasını arz ederek Budha'dan kurtuluş reçetesini alır. Bu yönüyle, bu satırlarda *abhiṣeka* uygulamasının bir kabul töreninden ziyade, birinden yardım isteme amacı ile düzenlendiği görülmektedir.

Sonuç

Toharca A/B (*abhišek*) dillerinden Eski Uygur Türkçesine *abišek* ~ *abişik* ya da *abişik* olarak aktarılan Skr. *abhiṣeka* ifadesi, Uygur dinî yaşamında hem Mahāyāna hem de Ezoterik Budizm'e dair dinî öğretiler açısından kilit role sahiptir. Mahāyāna Budizmi'nde Budha olma yolunda ilerleyen *Bodhisattva*'ların tüm aşamaları geçtikten sonra ulaştıkları 'Budhaliğa kabul' töreni olan *abhiṣeka*, Ezoterik Budizm içerisinde bir usta (Guru) rehberliğinde *mantra*, *mudrā*, *maṇḍala* ve *dhāraṇī* gibi teknikler kullanarak gizli öğretiye ulaşma olarak bilinmektedir. Mahāyāna Budizmi açısından Budist anlatılar içerisinde Maitreya gibi *Bodhisattva*'ların Budha tarafından Budhalık ile ödüllendirildikleri kabul töreninin adı olan *abhiṣeka*, bir 'kutsama' uygulaması olarak da görülmektedir. Mahāyāna Budizmi'ndeki Budha figürü yerine *Guru* ile gerçekleştirilen *abhiṣeka*,

Ezoterik sistem içerisinde var olan büyü uygulamaları temelinde ‘gizli öğreti’ye kabulü anlatan bir terim niteliği taşımaktadır. Mahāyāna Budizmi açısından *Bodhisattva*’ların *on pāramitā*’yı tamamlamalarında gerekli beş tür öğretilerden biri olan *abhiṣeka*, Ezoterik Budizm’in aksine Budhalık ve Budha sınıfı kavramları ile alakalı bir kabul töreni olarak da bilinmektedir. Ezoterik Budizm’de ‘Beş *Dharma*’ türünden biri olan *abhiṣeka*, Mahāyāna Budizmi’ne dayalı Budist Uygur metinlerine nazaran kendi içerisinde ‘Saf Bilgi, Gizli İnanç, Mükemmel Bilgi vb.’ türlere sahiptir. *Abhiṣeka*, Ezoterik Budizm’e özgü yöntemlerle özellikle meditasyon ve büyü temelli fark edişin ürünü olarak bir ‘arınma, mükemmel aydınlanma’ya aracılık eden bir kavramdır. Mahāyāna ve Ezoterik Budizm açısından bir ‘arınma’, ‘Budhalığa ulaşma’ durumu olarak bir Budha ya da bir öğretici ustası (*Guru*) tarafından ‘su’ ile gerçekleştirilen kabul töreni olan *abhiṣeka*, Budist Uygur metinlerinde bir din büyüğüne ricada bulunmak için çiçek, parfüm ve tütsü şeklindeki sunularla da gerçekleştirilmektedir.

Kısaltmalar

BT III = Tezcan 1974.

BT VII = Kara & Zieme 1976.

BT VIII = Kara & Zieme 1977.

Çev. = Çeviren.

Ed. = Editör.

İng. = İngilizce.

SH = Soothill & Hodous 1937.

Skr. = Sanskritçe.

UV = İsi 2019.

Uyg. = Eski Uygur Türkçesi.

vb. = ve benzeri.

Kaynakça

Beer, R. (1999). *The Encyclopedia of Tibetan Symbols and Motifs, Text and Illustrations*. Shambhala.

Burkert, W. (1999). *İlk Çağ Gizem Tapıları*. Çev. Şener, A. S. İmge.

- Buswell, R. E. (2003). *Encyclopedia of Buddhism I-II*. Thomsen Gale.
- Buswell, Robert E. & Lopez, D. E. (2014). *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton University Press.
- Dasgupta, S. B. (1950). *An Introduction to Tantric Buddhism*. Calcutta University Press.
- Davidson, R. M. (2002). *Indian Esoteric Buddhism: a Social History of the Tantric Movement*. Columbia University Press.
- Davidson, R. M. (2011). Abhiṣeka. In Charles D. Orzech et al. (Eds.), *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia* (pp. 71-75). Brill.
- Dowson, J. (1879). *A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion, Geography, History, and Literature*. Trübner & Co.
- Edgerton, F. (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit, Grammar and Dictionary II: Dictionary*. Motilal Banarsidass Publishers.
- Eliade, M. (1975). *Rites and Symbols of Initiation, The Mystery of Birth and Rebirth*. Harper Colophon Books.
- Eliade, M. (2017). *Yoga: Ölümsüzlük ve Özgürlük*. Çev. Berktaş, A. Alfa.
- Gablankowska-Kukucz, J. (2015). Initiation Rituals in Shingon and Tibetan Buddhism. *The Polish Journal of the Arts and Culture, New Series 2*, 43-53.
- Gray, D. B. (2016). Tantra and the Tantric Traditions of Hinduism and Buddhism. In Brown, F. B. (Ed.), *Oxford Research Encyclopedia of Religion* (pp. 1-35). Oxford University Press.
- Guenon, R. (2003). *İnisiyasyona Toplu Bakışlar I*. Çev. Kanık, M. Hece.
- Harvey, P. (2013). *An Introduction to Buddhism: Teaching, History und Practices*. Cambridge University Press.
- İsi, H. (2019). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Kara, G. & Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung. Berliner Turfantexte VII*. Akademie Verlag.
- Kara, G. & Zieme, P. (1977). *Die uigurischen Übersetzung des Guruyogas Tiefer Weg von Saskya Pandita und der Mañjuśrīnāmasaḡīti*. Berliner Turfantexte 8. Akademie Verlag.
- Kaya, K. (2017). *Buddhizm Sözlüğü*. Doğu Batı.
- Keown, D. (2003). *Dictionary of Buddhism*. Oxford University Press.
- Orzech, C. D. & Sørensen, H. H. (2011). Mudrā, Mantra, Mandala. In Charles D. Orzech et al. (Eds.), *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia* (pp. 76-89). Brill.
- Orzech, C. D. (2011). On the Subject of Abhiṣeka. *Pacific World: Journal of the Institute of Buddhist Studies*, 3(13), 113-128.

- Prasad Sing, L. (2010). *Buddhist Tantra: A Philosophical Reflection and Religious Investigation*. Concept Publishing Company.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 1: a-agrig*. Franz Steiner Verlag.
- Sharpe, E. J. (2000). *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*. Çev. Güç, A. Arasta.
- Soothill, W. E. & Hodous, L. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*. London: Kegan Paul.
- Swearer, D. K. (1995). Hypostasizing the Buddha: Buddha Image Consecration in Northern Thailand. *History of Religions*, 34(3), 263–280.
- Tezcan, S. (1974). *Das Uigurische Insadi-Sūtra*. Berliner Turfan Texte 3. Akademie Verlag.
- Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur, IV. Tegziñç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [2. Baskı]
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tsuchiyama, Y. (2005). Abhiseka in the Vedic and post-Vedic Rituals. In Shingo, E. & Takashima, J. (Eds.), *From Material to Deity: Indian Rituals of Consecration* (pp. 51–93). Manohar.
- Tulku, T. R. (1997). Hidden Teachings of Tibet. In Talbott, H. (Ed.), *An Explanation of the Terma Tradition of Tibetan Buddhism*. Wisdom Publications.
- Twist, R. L. (2018). Images of the Crowned Buddha along the Silk Road: Iconography and Ideology. *Humanities*, 92(7), 1–30.
- Watanabe, M. (2005). Aum Shinrikyo. In Jones, L. (Ed.), *Encyclopedia of Religion* (pp. 631–633). Thomson Gale.
- Wayman, A. (1973). *The Buddhist Tantras: Light On Indo-Tibetan Esotericism*. Samuel Weiser.
- Wayman, A. (1987). Buddhism, Schools of: Tantric Ritual Schools of Buddhism. In Jones, L. (Ed.), *Encyclopedia of Religion* (pp. 1203–1221). Thomson Gale.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Universitätsverlag Göttingen.
- Wu, Y. (2019). *Transmission of Law and Merit: A Comparative Study of Daoist Ordination Rite and Esoteric Buddhist abhiseka in Medieval China (400–907)*. Arizona State University. (Unpublished PhD Thesis).
- Zieme, P. & Kara, G. (1979). *Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang, British Museum Or. 8212 (109)*. Akadémiai Kiadó.

Received 13.07.2021	Research Article	JOTS
Accepted 21.07.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 380-392

Göz Hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sūtra'lardan Parçalar*

Some Old Uygur Fragments about Eye Diseases und their Treatments

Osman Fikri SERTKAYA**

Istanbul/Turkey

E-mail: sertkayaof46@gmail.com

Some Buddhist sūtras have sections on medicine. Two of them are related to eye diseases and their treatments. Each side of the fragments has 9 lines. The Fragments belong to *Padmacintāmani-dhāraṇi-sūtra* and *Nilakantakasūtra*. In the article, they are firstly transcribed and translated. Then, the names of the drugs in the text were examined and compared with other works.

Key Words: Old Uygur fragments, Mainz 244, Mainz 212, Padmacintāmani-dhāraṇi-sūtra, Nilakantakasūtra.

* Bu bildirim 17-20 Eylül 1996'da İstanbul'da toplanan IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde *Göz Hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sūtralardan Parçalar* başlığı ile sunmuşum. Ancak Ağustos 1996'da profesörlük kadrosuna atanmam esnasında metnin yayını ihmal ettim. Sonra da bu konuya geri dönmedim. 2020 yılında Peter Zieme benden bu bildirim kopyasını istedi. Eski bilgisayarımın bularak kendisine gönderdim. Uygurca parçaları gözden geçirerek yayımlanması için JOTS'a gönderdim. Böylece gecikmiş bir yayını gerçekleştirmiş oluyorum.

** ORCID ID: 0000-0003-4637-7308.

Giriş

1989'da *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Sempozyumu*'nda (International Symposium on Pre-Ottoman Turkish Culture, Ankara, 4-7.9.1989) sunduğum *Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış* adlı bildirimde bazı Budist sūtra'lardaki tıp unsurları üzerinde durmuştum. *Göz Hastalıkları ile Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sūtra'lardan Parçalar* adlı bu bildirimde ise *Padmacintāmani-dhāraṇi-sūtra* ile *Nīlakanta[ka]sūtra*'daki göz hastalıkları ile ilgili bölümler üzerinde durmak istiyorum.

I. Padmacintāmani-dhāraṇi-sūtra

Padmacintāmani-dhāraṇi-sūtra adı ile bilinen metnin Eski Uygur Türkçesine çevirisinin içerisinde *çintamani darnı nom üzeki köz otın ka[tmaḳ]* başlıklı bölüm göz hastalıkları ve tedavilerinden bahsetmektedir. Sūtra'nın British Museum, Or. 8212 (158)'de kayıtlı olan Sogdça tercümesinin bir bölümü, *Taishō*, 1082, 20, 199b/13'te kayıtlı olan Çincesi ile karşılaştırılarak, 1926 yılında F. W. K. Müller ve 1963 yılında da D. N. Mackenzie tarafından yayımlandı. Doğu ve Batı Almanya birleştikten sonra Uygur yazmalar koleksiyonunun bulunduğu Doğu Berlin Bilimler Akademisi (*Akademie der Wissenschaften der DDR*)'nin adı *Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften* adını aldı. Mainz'de bulunan yazma parçaları da Berlin'e nakledilerek Akademinin *Turfanforschung (Turfan Araştırmaları)* bölümünde muhafaza ediliyor.

Padmacintāmani-dhāraṇi-sūtra, *Taishō*, 20, 1082, 199 a18'de başlayıp 199 b2'de sona ermektedir. Her sahifesinde 9 + 9 = 18 satırlık metin ihtiva eden Uygurca metnin Berlin'deki parçaları şunlardır:

1. *Taishō*, 20, 197 c5'te başlayan metin parçası: 1.-18. satırlar. Ancak U 3571'de 18 satırlık sahifenin satır sonlarından 5'er satırın parçaları kalmıştır.
2. *Taishō*, 20, 197 c21-198a1 arasındaki metin parçası U 2307 (T I D 93) + Mainz 218'de olmak üzere 19.-36. satırlar. Ancak U 2307'de satır başlarından 5'er satır. Mainz 218b'de ise sağdan ve soldan eksik 9'ar satır kalmıştır.
3. *Taishō*, 20, 198 c6'da başlayan metin parçası: U 2305 (T I D 93)'de 37.-54. satırlar. Sahifenin orta bölümünden üstten 6, alttan 6 satırın bölümleri kalmıştır.
4. *Taishō*, 20, 198 c19'da başlayan metin parçası. Uygurca metnin dördüncü bölümünün 55.-72. satırları olarak U 2209'da 9'ar satır.

5. *Taishō*, 20, 199a18'de bulunan metin parçası Uygurca metnin dördüncü bölümünün üçüncü (?) yaprağındaki 75.-90. satırlar olarak Mainz 244 (T I 551)'de 9'ar satır. Sūtra'nın tıp ile ilgili parçası bu yaprakta bulunmaktadır.

Skr. *dhāraṇī* metni ise Otani, Ryukoku, 1370'de Uygur harfli 19 satırda geçmektedir. Sūtra'nın tıp ile ilgili parçası Mainz 244'te kayıtlı olan yaprakta bulunmaktadır.

Prof. Dr. Peter Zieme'den aldığım 28.8.1996 tarihli mektuba göre yazma parçalarının bazı sahifeleri de Rusya, St. Petersburg'da bulunmaktadır. Zieme, metinlerin tamamını L. Yu. Tuguşeva ve Gy. Kara ile beraber yayıma hazırlanmakta olduğunu da yazmıştır.

Metinde geçen *Aryavalokiteśvara Boddhisattva* hakkında da kısaca bilgi vermek isterim. Skr. *ārya avalokiteśvara boddhisattva* > Uyg. *aryavalokiteşvar bodisatav* Mahāyāna burkancılığının önde gelen tiplerinden birisidir. Canlı varlıklara sonsuz bir acıma hissi duyan, insanların çeşitli dileklerini yerine getiren, sıkıntıya düştükleri zaman Hızır gibi yetişen ve onlara *Nirvāna* yolunu gösteren dişi bir ilâhtır. *Amitābha Buddha*'nın batı cennetini idare etmektedir.

Mainz 244 r (TI 551)

(1) çintamani darnı nom üzeki köz otın қа[tmak] ... bişinç .. ol (2) ödün ıdoğ körgeli erklig aryav(a)lokidişv(a)r bodis(a)t(a)v kim қамағ тınıғ-l(a)r- (3) -iğ irinçkeyü tsuyurқayu y(a)rlıқap köz otın қатмақ törü[sin? қа]мағ kişi kör (4) [-s]er sevgülük tapla-ğuluk ögirgülük sevingülük nomlayu [y(a)rlıқ]adı .. (5) [ot] -ları bo erür .. kakoti ... kişirakakoti .. yipün len[hua kök] .. (6) [lenhu]a taloy köpüki .. қузғун отı .. balıқ tü[.....] (7) [kürkü]m .. tavғаç kürkümi .. p(i)tpidi .. mırça .. bışıғ s[ingır] (8) [....] қılıп yinçge soқup alap ertmişte kin .. a[.....] (9) [... s]aқar .. kapir .. yar[ıma]r sıtır urup yinçge kinl[emişte? ıdoğ körgeli]

(1) çintamani darnı nom'a göre göz ilacının terkibi. beşinci (bölüm): (2) O zaman mukaddes, her şeyi gören, asil, Avalokiteśvara Boddhisattva bütün canlılara (3) acıyarak, bağışlayarak, merhamet ederek göz ilacının terkibi usulünü herkes görse diye (4) severek₂ sevinerek₂ açıkladı: (5) ilaçları budur: kakoti, kişirakakoti, yipün lenhua, kök (6) lenhua, taloy köpüki, kuzgun otı, balık tü[... (7) Çin safranı, pitpidi, mırça, bışıғ singır ... (8) [aynı oranlarda], iyice dövüp,

karıştırdıktan sonra [bir onsu geçmeyen ilâca] (9) yarımşar ölçü misk ve kafuru katıp ince [ezildiğinde mukaddes, her şeyi gören]

Mainz 244 v (TI 551)

(10) [erklig] aryav(a)lokidişv(a)r bo[di]s(a)t(a)v körki öninte k[.....]
 (11) [.....] birisin miñ sekizer kıata sözlep .. alq[o kıamağ tınlıqlar üçün] (12) [edgü?] ögli y(a)rlıkanıçuçı köñül turğurup bo otuğ ıdo[k körgeli erklig ary] (13) [av(a)]okidişv(a)r bo[di]s(a)t(a)v körki-niñ adaqınta [.....] (14) [kı]zıl bakır çöki öze köz bulunınta tamazs[ar öñedge]y (15) [kı]mağ-nıñ¹ ağırığ erser inçe kı(a)ltı <közte> köñ örtmek [.....]k (16) böri tüşmek .. yaş akmak .. kızarmak kı(a)rağı bolmaq .. köz ağırı[maq]da ulatı .. (17) kün küntemek birer kıata bo [otuğ] közde ursar barça öñedür .. iki kün (18) ursar tolp et'özdeki ig ağırığ-ka em [bolur] .. üç kün [ursar]

(10) asil, Avalokiteşvara Boddhisattva güzelliği önünde ... (11) ... birini bin sekizer defa söyleyerek, bütün [canlılar için] (12) [iyi] kalple ve merhametle düşünerek bu ilacı mukaddes, her şeyi gören, (13) asil, Avalokiteşvara Boddhisattva güzelliği huzurunda [sundu] (14) kızıl bakır çöki ile göz kenarına damlat[sa, iyileştirecektir]. (15) hepsinin hastalığı ise, şöyle ki gözün bir deri ile örtülmesi, ... (16) çapaklanmak, yaş akmak, kızarmak, katarakt olmak, göz ağrımak ve (17) göze perde inmek birer defa bu göze vursa, hepsini iyileştirir. iki gün (18) vursa, bütün vücuttaki hastalıklara ilaçtır. üç gün [vursa ...

II. Nīlakanta[ka]sūtra

Hintçeden Çinceye VII. yüzyılda Hintli rahip *Bhagavaddharma* tarafından çevrilmiştir. Taisho, 20, 1060, 110 a26'da başlayıp 110 b6'da sona ermektedir. Eserin başlığı 千手千眼觀世音菩薩廣大圓滿無礙大悲心陀羅尼經 *Qianshou qianyan Guanshiyin pusu guangda yuanman wuai dabeixin tuoluoni jing* "The Great Complete Dhārān-Sūtra of the 1000-handed and 1000-eyed Boddhisattva Guanshiyin [Avalokiteşvara]" şeklindedir. Sūtra'nın Uygur Türkçesi çevirisinin başlığı şöyledir: *ming közlüg ming iligliğ iduk yarlıkanıçuçı köngül atl(i)g darnı nom.*

¹ Zieme'ye göre *ig* 'hastalık' olmalı idi. Yani müstensih *ig* 'hastalık' kelimesini {+(X)g} akuzatif eki zannetmiş ve yerine {+nIḡ} genitif ekini yazmış olmalı.

Uygurca metnin göz hastalıkları reçetelerini ihtiva eden parçası Mainz 212'de [= T I D 667c / T M 261c] kayıtlı olup her yüzde dokuzar satır olmak üzere 18 satırlık metnin ihtiva etmektedir.

Sūtra, M. D. Reis-Habito tarafından Almancaya çevrilerek yayımlanmıştır (1993). Uygurca metnin bir parçası K. Röhrborn tarafından yayımlanmıştır (1976). Bu yazma ile ilgili olarak Ş. Tekin (1965) ile P. Zieme'nin (1976) de araştırmaları bulunmaktadır.

Mainz 212 r [= T I D 667c / T M 261c]

(1) [-ğu] ol uvşakıg bo ıdoğ darnı nom üze yet[i kıta arvap em] (2) [-gen]miş orunta ursar ötrü önedür .. kim kı[ayu ayıg ögli ..] (3) yağı yala yanķu kemişip emgekke tegürgeli kııl[in]sar .. ötr[ü arıg] (4) t[opra]k alıp .. azu min .. azu lav alıp ol kışı et'özi[n] (5) kıılıp miñ közlüg bodis(a)t(a)v körki üskinte kıurç bıç[ek?] (6) alıp .. bo ıdoğ darnı nom öze yüz sekiz kıata arvap-p (7) açınmış-ta ol kışı et'özün birer kesser .. munçulayu kıılı yüz sek[iz] (8) pin kıılıp anıñ atın atap ootka köyürser [küy]e tükedmiş[-te] (9) ötr[ü ol] ayıg ögli yağı bo kışı üze a[mrak ögrün]çülü[g]

(1) o küçük parçayı bu mukaddes darnı nom iyi [düşünceli (2) ulaştığı yerde yerleştirse (koysa) tedavi eder. Kötü düşünceli (3) düşman iftira atarak zahmet verse, o zaman (4) toprak alarak ve un ve lav alarak o kişinin vücudunda (5) edip bin gözlü boddhisattva güzelliği huzurunda çelik bıçak (6) alarak bu mukaddes darnı nomu yüz sekiz defa okuyup (7) o kişi vücudunu birer kesse, bunun gibi ederek yüz sekiz (8) parça edip onun adını söyleyerek ateşte yaksa, ... tükettiği (9) dolayısıyla o fena düşünceli düşman bu kişi ile ...

Mainz 212 v [= T I D 667c / T M 261c]

[baştınkı bir] altmış (10) bolur [bu] azunta ölü ölginçe bo kış[i sevgey tapla] (11) -ğay ayağay ağırlağay .. kim-ler birök köz a[ğrıg] bolup kün b[ol] (12) -sar .. közi emzik bolup böri tüşser .. ötrü .. ariri .. viriri .. imi[ti] (13) bo üç otuğ alıp yinçge soķup alap kinlep .. kinlemi[ş] (14) ödte arıg közedip kıunçuy-larıg .. itıg .. toñuzu[g] (15) yaķın kelürmedin olar-ķa körkitmedin ağızınta burhan (16) atın atayu bo ıdoğ darnıg sözleyü .. mir .. azu [ur]ı o[ğlan-lıg] (17) kisi süti birle kıatıp yoğurup yas[s]ı kıılıp közde [...] (18) [miñ] közlüg bodis(a)t(a)v körki üskinte bo ıdoğ darnı no[m-uğ okıy]u?]

(10) olur bu dünyada. Bu kişiye uyacak, itaat ede- (11) -cek, saygı-hürmet duyacak. kim göz hastalığına yakalanıp ... (12) -se, gözünde arpacık çıkıp (gözü) çapaklansa, bu yüzden ariri, vriri, imiti (13) bu üç ilacı alıp iyice dövüp karıştırıp₂ ezdiği (14) vakitte temiz tutup hanımların iti ve domuzu (= ev hayvanları) (15) yakın gelmeden, onlara göstermeden ağzında Buddha'ların (16) adını anarak bu mukaddes darnıyı söyleyerek bal ve erkek çocuklu (17) kadın sütü ile karıştırıp yoğurup yassı edip gözde ... (18) bin gözlü Boddhisattva huzurunda bu mukaddes darnıyı okuyarak.

18 satırlık bu metin sūtra'nın III. bölümünden olup Reis-Habito tarafından tarafından Almancaya şöyle çevrilmiştir (1993: 193-194):

“Wenn jemand von bösertigen Schlangen und Tausendfüßlern gebissen worden ist, nehme man trockene Ingwerwurzel und spreche das Mantra einundzwanzigmal. Man trage sie auf die Schwellungen auf, und sie sind sofort verschwunden und geheilt. Wenn jemand aus Neid und Übelwollen eine Perversität ausheckt, nehme man reine Erde, Mehl, oder Wachs, bilde daraus seine Gestalt und spreche des Mantra vor der Statue des Tausendäugigen einhundertundacht mal über ein Eisenmesser. Bei jedem Mantra mache man einen Schnitt und rufe einmal seinen Namen. Dann verbrenne man die einhundertundacht Stücke wollständig. Dann wird (der Neider) sich frauen, sein ganzes Leben lang würdig und anderen gegenüber liebe- und respektvoll sein. Wenn es an Augenkrankheiten Leidende gibt, wie solche mit blinder Pupille oder verdunkelten Auge, oder solche mit bedecktem oder rotem Augenweißen und glanzloser Membran, nehme man von den drei Arten von *Hārītakī*, *Amalā* und *Vibhītaka* jeweils eine Frucht und zerreibe sie in einem Mörser zu feinem Pulver. Wenn man sie zu Pulver macht, muss man vor allem auf die Reinheit achten und nicht in die Nähe von Freuen, die gerade geboren haben, Hunden und Schweinen kommen lassen. Mit dem Munde rufe man Buddha an und verschließe mit einem Gemischt von weißem Honig und Muttermilch das Auge. Die Milch, die man dem Menschen aufträgt, muss die Milch der Mutter eines Jungen sein. Die Milch der Mutter eines Mädchens hat keine Wirkung. Wenn die Medizin fertig ist, rezitiere man das Mantra eintausendundacht mal vor der Statue des Tausendäugigen”.

Metinlerde Zikredilen Hastalıklar

1. közte kön örtmek = gözün perde ile örtülmesi
2. [.....]k = ?
3. böri tüşmek = gözün çapaklanması
4. yaş akmağ = gözden yaş akması
5. kızarmağ = gözün kızarması
6. k(a)rağ bolmağ = katarakt olmak

7. köz ağrımaq = gözün ağrması

8. kün künlemek = gözün puslanması

9. közi emzik bolup böri tüşmek = gözünde arpacık çıkıp çapaklanmak

Arat tarafından yayımlanan *Zur Heilkunde der Uiguren* adlı eserin (1930) ilk cildinde bu göz hastalıklarının bazılarının tedavi usulleri reçeteleriyle birlikte zikredilmektedir. Metinde üçüncü sırada geçen ‘gözün çapaklanması’ ile ilgili olarak verilen reçete R. R. Arat tarafından ‘gözün kurtlanması’ şeklinde verilmiştir.

Börilig Köz ‘Çapaklı / Kurtlu Göz’

yana kişi ötin alıp börilig közke sürtser açılır (Rachmati, 1930: 60-61) “yine insan ödünü alıp kurtlu göze sürtse, (göz) açılır.”

4. sırada geçen ‘gözden yaş akması’ ile ilgili olarak gözden çok yaş akması, gözden soğuk yaş akması ve gözden sıcak yaş akması hakkındaki reçeteler ise şöyledir:

5. yaş akmak ‘gözden yaş akması’

köz ağıg em-i köz kücsirep yaş aqsar balık ödin közke alın-[ka] sürtser edgü bolur (Rachmati, 1930: 155-156) “Göz hastalığı ilâcı: Göz(ün görmesi) zayıflar ve gözden yaş gelirse, balık ödünü göze ve alına sürtse, iyi olur.”

6. yaş akmak ‘gözden çok yaş akması’

köz yaruq-suz bolup üküş telim yaş aqsar köz öze <kum-a yağ-ın> sürtser y(i)me edgü bolur (Rachmati, 1930: 65-66) “Göz puslanıp çok fazla yaş aksa, göz üzerine (kendir yağı) sürtse, yine iyi olur.”

7. soğuk yaş akmak ‘gözden soğuk yaş akması’

köz emi başlatı: köz yaruqsuz bolup közte telim savuq yaş aqsar, ut ödin közke sürtser köz yaruq bolur (Rachmati, 1930: 85-86) “Göz ilâcı başladı: Göz puslanıp, gözden çokça soğuk yaş aksa, sığır ödünü göze sürtse, göz berrak olur.”

8. sıcak yaş akmak (gözden sıcak yaş akması)

yana em: közte isig yaş aksar yig şeker sarig muña çurnı kılıp ingek yağı birle katıp burunka kodsar edgü bolur (Rachmati, 1930: 87-88) “Yine ilâç: Gözden sıcak yaş aksa kamış şekeri ile sarı mungayı toz edip, inek yağı ile karıştırıp, buruna koysa, iyi olur.”

Metinde geçmemekle birlikte *Heilkunde*'de geçen başka göz hastalıkları da vardır. İlgileri dolayısıyla onları da burada zikrediyorum:

9.

köz lan bolup körmeser çüvit-ni suv-ka simlep kinlep alın-ka sürtser edgü bolur [.] (Rachmati, 1930: 156-158) “Göz lan olup görmezse, çivit'i suya koyup eritip alına sürtse, iyi olur.

10.

köz ağıriğ em kişi öti tonuz öti eçkü öti tavışkan öti bu törteğü-te kayu-sı bolsar kara kar-a kaç ığaç kasık-ın kasık-ın ot-ka kara küyürüp kkül-in alıp suv-ka yoğurup közke yakğu ol, bat edgü bolur [.] (Rachmati, 1930: 24-28) “Göz hastalığı ilâcı: insan ödü, domuz ödü, keçi ödü tavşan ödü, bu dördünden hangisi olsa kaç ağacının göbeğini ateşte yakıp, külünü alıp, su ile yoğurulup, göze sür. (göz) hemen iyi olur.”

11

kim-niñ közin ağızın yiil tartıp kıyık kılmuş erser kunduz kayır-ı suv-ta kinlep türtsün küzüngü-te körzün (Rachmati, 1930: 124-126) “Kimin gözünü, ağzını yel vurup çarpmış ise Kunduz taşasını suda ezip (çarpılmış) yere sürsün. aynada görsün.”

12

kayu kişi keçe edgü körmeser kar-a eçkü-nüing ögsüz bağır-ın-ka içige kara keçinin ögsüz cigerinin içine pidpidi-ni saçıp ot-ka kömüp köpik-in alıp közge sürtgül, kiçe edgü körür. (Rachmati, 1930: 33-36) “Hangi kişi gece iyi görmüyorsa, karabiberi saçarak ateşe eteşe gömüp, köpüğünü alarak göze sürt, gece iyi görür.”

13

kekelik ötin şeker birle tüz ülüş kılıp közke sürtser, körmeser yme körür, edgü bolur. (Rachmati, 1930: 50-51) “Keklik ödünü aynı miktarda şeker ile karıştırıp göze sürtse, görmüyorsa da görür, (göz) iyi olur.”

Metinde Zikredilen İlâçlar

1. kakoti < Skr. kākoli: kakkola ‘a species of plant (bearing a berry, the inner part of which is waxy and aromatic)’ (Monier Williams, 1899: 241c). Skr. *kakoti* kelimesi *Dîvânü Luğati’t-Türk*’te *kek otı* şeklinde Türkçeleştirilmiştir.

2. kişirakakoti < Skr. kṣīrakākoli ‘Name einer Wurzel aus dem Himalaya, die einen Saft absondert, der als eines der acht Hauptmedikamente dient’. Kṣīrakākoli(ka).

3. yipün len[hua] = kırmızı nilüfer.

4. kök lenhu]a = mavi nilüfer.

5. taloy köpüki: Lületaşı, Hidratlı tabii Magnezyum silikat, Magnezit ‘Meerschaum’ bk. Rachmati, 1930: 103.

6. ızun otı = kuzgun otu ‘Rabenkraut’.

7. balık tü[...] = ?

8. [kürkü]m = safran

9. tavgaç kürkümi = Çin safranı

10. p(i)tpidi = < skr. ‘Piper longum’ = ‘karabiber’: *ka[yu] kişi kiçe edgü körmeser kar-a eçkü-nüg ögsüz bağır-ın-ka içige pidpidi-ni saçıp ot-ka kömüp köpik-in alıp közke sürtgöl, kiçe edgü körür* (Rachmati, 1930: 33-36) “Hangi kişi gece iyi görmezse kara keçinin ögsüz ciğerinin içine karabiberi saçıp ateşe gömüp köpüğünü alıp göze sürt. Gece iyi görür.”

11. mırça < skr. marica ‘bir biber cinsi, karabiber, Piper nigrum’. Türkçedeki *mırç* ~ *murç* için bk. Clauson, 1972: 771b-772a.

12. bışğ s[ıdır]: Bk. pişmiş Zencefre ‘getrockneter Ingwer’ (Bailey, 1953: 51-56).

13. sakar = Misk: *kekelik ötin sakar [şeker?] birle tüz ülüğ kılıp közke sürtser körmeser yme körür, edgü bolur* [.] (Rachmati, 1930: 50-51). “Keklik ödünü aynı miktarda misk ile karıştırıp göze sürtse, görmeyen göz görür ve iyi olur”; *yana em: közte isig yaş aqsar yig saķar sarıg munga çurnı kılıp ingek yağı birle katıp burunķa ķodsar edgü bolur* (Rachmati, 1930: 87-88) “yine ilâç: gözden sıcak yaş aksa iyi misk (ile) sarı munga(yı) (şeker?) toz edip, inek yağı ile karıştırıp buruna koysa iyi olur.”

14. kapir < skr. karpūra. Kâfuru. /r/ düşmesi için krş. *kerek* < kergek

15. ariri < skr. haritaki ‘Halîle’, *Terminalia Chebula* (Roxb.). Bk. Röhrborn, 1981: 195a-b; Bedevian, 1936: 3368; Baytop 1984: 242. Krş. Rachmati, 1932: 1/15, 77; 2/84; 3/67, 176, 221; 4/13. a.-nı 1/83; a. uruğı 3/124; sarıg a. 1/8, 22.

16. viriri < skr. vibhîtakî ~ vibhîtaka = Çince *pi li lo* (Giles, 1912: 9050 6888 6814 le 7316 *lo* veya *lei*), bk. Laufer, 1919: 378. ‘Balilec’ ‘*Terminalia Bellerica* (Roxb.)’. Bk. Bedevian, 1936: 3366.

17. imiti < skr. āmalaka ‘Amlac’, ‘*Emblica Officinalis* (Roxb., Gaertnr.)’, yeni terim ‘*Phyllanthus-semblica* (Linne)’. Bk. Bedevian, 1936: 2654. (Krş. Rachmati, 1932: 1/22, 4/14 ve krş. Mainz 684 (Br.) z (v) : ām[a]l[a]k[a]).

Kaynakça

Bailey, H. W. (1953). Medicinal plant names in Uigur Turkish. In *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Melanges Fuad Köprülü* (pp. 51-56). Osman Yalçın Matbaası.

Baytop, T. (1984). *Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Bedevian, A. K. (1936). *Illustrated polyglottic dictionary of plant names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian, and Turkish languages including economic, medicinal, poisonous and ornamental plants, and common weeds*. Argus & Papazian Presses.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.

Giles, A. H. (1912). *A Chinese-English Dictionary I-II*. Kelly and Walsh. (Revised & Enlarged)

Laufer, B. (1919). *Sino-Iranica; Chinese contributions to the history of civilization in ancient Iran, with special reference to the history of cultivated plants and products*. Field Museum of Natural History.

Mackenzie, D. N. (1976). *The Buddhist Sogdian Texts of the British Library*. Bibliothèque Pahlavi.

Monier-Williams, S. M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*. Motilal Banarsidass Publishing Hous.

Müller, F. W. K. (1926). II. Reste einer sogdischen Übersetzung des Padmacintāmani-dhārani-sūtra. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Phil.-Hist. Klasse 1926, 2-8.

Rachmati, R. (1930). *Zur Heilkunde der Uiguren [I]*. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Phil.-hist. Kl. 1930, 452-473.

Rachmati, R. (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Phil.-hist. Kl. 1932, 401-448.

Reis-Habito, M. D. (1993). *Die Dhāraṇī des Großen Erbarmens des Boddhisatva Avalokiteśvara mit tausend Händen und Augen. Übersetzung und Untersuchung ihrer textlichen Grundlage sowie Erforschung ihres Kultes in China*. Routledge.

Röhrborn, K. (1976). Fragmente der uigurischen Version des "Dhāraṇī-Sūtras" der großen Barmherzigkeit. *Die Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. 126, 87-100.

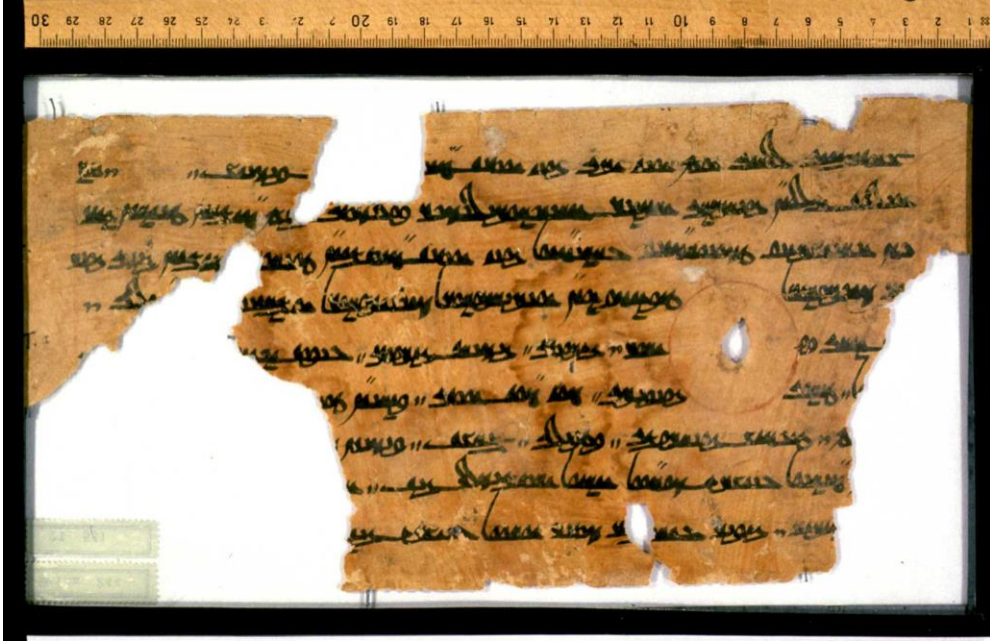
Röhrborn, K. (1981). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien III*. Franz Steiner Verlag.

Sertkaya, O. F. (1989). Türkçe Tıp Metinlerinde Lületaşı. In *Eskişehir II. Uluslararası Lületaşı 'Beyaz Altın' Festivali, "Beyaz Altın Semineri"*, 23 Eylül 1989 (pp. 17-19).

Tekin, Ş. (1965). Uygur Bilgini Singku Seli Tutung'un Bilinmeyen Yeni Bir Çevirisi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1965, 29-33.

Zieme, P. (1976). Singqu Säli Tutung-Übersetzer buddhistischer Schriften ins Uigurische. In Heissig, W. (Eds.), *Tractata altaica: Denis Sinor, sexagenario optime de rebus altaicis merito dedicata* (pp. 767-775). Harrassowitz Verlag.

Resimler²

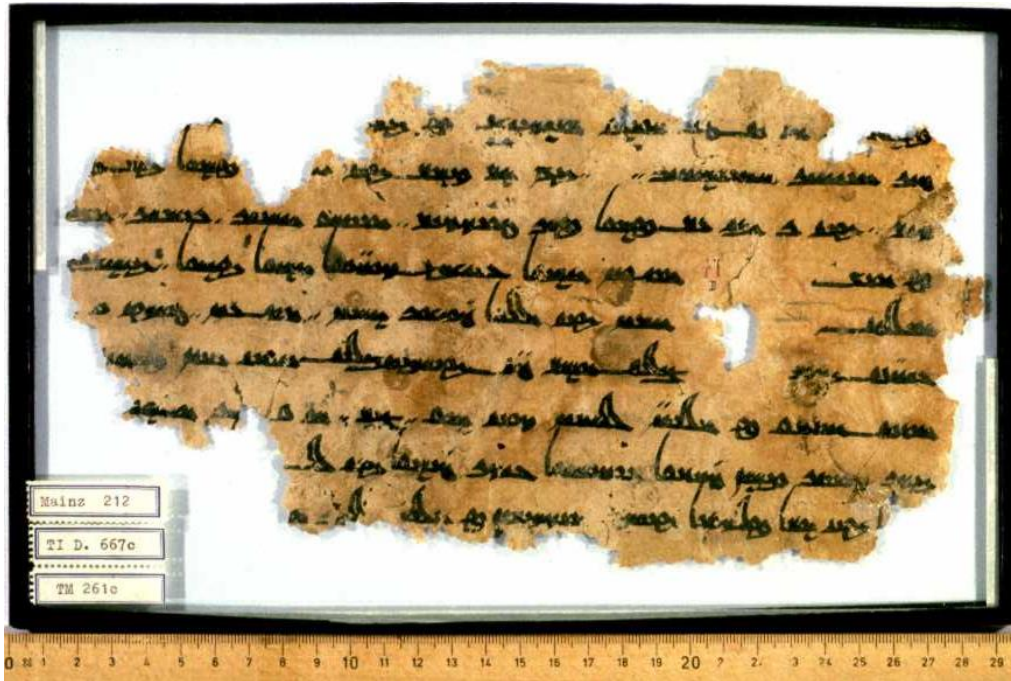

Resim I
Mainz 244 r (T I 551)

Resim II
Mainz 244 v (T I 551)

² Resimler, *Berliner Turfan-Sammlung*'un internet sitesinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır.

Resim III
Mainz 212 r (T I D 667c / T M 261c)

Resim IV
Mainz 212 v (T I D 667c / T M 261c)

Received 07.07.2021	Research Article	JOTS
Accepted 19.07.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 393-402

Reinterpretation of Ötükän Yiş Expression in Orkhon Inscriptions

Orhon Yazıtları'ndaki Ötükän Yiş İbaresinin Yeni Yorumu

Fatih ŞENGÜL*

Kocaeli/Turkey

E-mail: sengulf@gmail.com

The name Ötükän is mentioned as the geographical place name in the Orkhon inscriptions and the Terhin (Taryat) and Őinä Usu Inscriptions. Apart from this, it is seen that the same place name is also mentioned in the form of Ötükän Yiş in the Orkhon Inscriptions. Until today, different ideas have been put forward about what the word Ötükän and Yiş mean. In this study, the word Ötükän will be handled and explained in a different way, on the other hand, it will be shown for the first time that the word Yiş has a different meaning over its Chuvash equivalent.

Key Words: Old Turkic inscriptions, Ötükän Yiş, Old Turkic, Chuvash, Finno-Ugric, Scythians, Huns.

* ORCID ID: 0000-0003-0111-3579.

In Old Turkic, especially in Orkhon inscriptions, Terhin (Taryat) and Šinä Usu inscriptions *Ötükän* is mentioned as geographical place name. (Klyashtorny, 1982: 339, 340, 341, 343; Tekin, 1983: 47; Klyashtornyj, 2008: 169, 171, 175; Aydın, 2007: 59). In addition to this, in Orkhon inscriptions, the expression of *Ötükän Yiš* 𐰽𐰺𐰍 𐰺𐰍𐰏𐰍 is also mentioned.

I think it would be useful to look at the explanation of the word *Ötükän* before going into the explanation of the word *Yiš*. Because the explanation of the word *Ötükän* will facilitate the explanation of the word *Yiš*.

Since the Orkhon Inscriptions were deciphered by the Danish linguist Thomsen, until now, all linguists have translated the word *Yiš* as ‘forest, forested mountain’. In my personal opinion, all of them, including Thomsen, read this word incompletely and gave the same word an incomplete meaning. The word *Yiš* was used with this meaning in the Old Turkic inscriptions, and it is also used in the form of *Ötükän Yiš* together with the word *Ötükän*. The same linguists interpreted the meaning of this phrase as ‘*Ötükän* forest and mountain’ and it is claimed that the mountain mentioned is the Khangai Mountain range (Barat, 2007: 17), as well as the Otgon Tenger Mountain in Mongolia (Aydın, 2007: 1262-70). In *Divân-ı Lûgati't-Türk*, the same *Ötükän* (اوتوكان) is mentioned as “the name of a place close to the Uyghur province and in the Tatar deserts” (Kaşgarlı Mahmut, 1998/I:138).

Ötükän Yişda yeg idi yok ärmiş il tutsık yer Ötükän Yiş ärmiş. El tutsık yer Ötükän Yiş ärmiş “There has never been a better (place) than the *Ötükän* (forested) mountain. The place which will be settled in is the *Ötükän* (forested) mountain”; *[T]ürük [kag]an Ötükän [y]iş olursar eltä [bu] yok* ‘If the Turkish khan sits on the *Ötükän* (forest) mountain, there will be no trouble in the country”; *Ötükän Yiş olursar bängü el tuta olurtaçı sän* “If you live in the *Ötükän* mountains, you will live forever as a state owner.” (Malov, 1951: 27-28)

Above, I have included only three sentences in which the phrase *Ötükän Yiš* is used in old Turkish inscriptions. I do not find it necessary to write the other sentences in inscription where the same expression is mentioned, one by one.

Although Hüseyin Namık Orkun accepts that *Ötükän* means ‘forest’, he says that this word is the government centre of the Köktürks, which is considered sacred by the Turks and where the Turkish khan sits (1994: 735). Gabain also

believes that the name *Ötükän* is the name of a plateau and the state centre of the Köktürks (2007: 291). Pelliot associated the same nomenclature with the Mongolian word *Itügän* or *Ätügän*, meaning ‘earth god’ (1929: 219). It is also necessary to mention the name *Yütügen*, which the Yakuts use to name the world in their religious poems and which is related to the word *Ötükän* (Ksenefentov, 2011: 166).

Ötü, the first syllable of the word *Ötükän*, is none other than the word *ötü* meaning ‘old’, which seems to derive from the word *öd* which means ‘time’ in Old Turkic and entered Hungarian as a loanword with the form *idő* ‘time’ (Zolton, 1912: 85; Benkő, 1993: 600; Róna-Tas & Berta, 2011: 437-40). The scholars who prepared the *Etymological Dictionary of Altaic Languages* showed the word *ötükän* to be related to the *ötü* and interpreted it with the meaning of ‘Old Country’. (Starostin etc., 2003/II: 1068).

In fact, the preparers of the mentioned dictionary unconsciously provided the most logical explanation, but did not give any explanation as to what the syllable *kän* meant.

It is true that the syllable *kän*, which constitutes the second element of the *Ötükän* expression, means city (Aydemir, 2010: 214). The person who puts forward this view claims that the remaining first syllable *ötü* means ‘prayer, request, supplicance’ (2010: 214). Unfortunately, it is impossible to accept this. Apart from this, it has also been claimed that the word *Ötükän* means ‘gates’ (Sebzecioğlu, 2015: 44-52) in terms of etymology. Such a view is away from being convincing.

In my opinion, *Ötükän* is a combination of the words *ötü* and *kän* and it means ‘old, ancient city’ and it is a name given by the Turks based on their ancestors’ residence in *Ötükän* and its geography since the earliest times. This argument is corroborated by the fact that the word *kän* has been used since the era of the Huns, long before the Turks appeared on the stage of history with the name Turk, was shown in a paper (Şengül, 2020a: 95-96).

According to Chinese annuals, Hunnic word 龍城 *lungcheng* was the place where the Huns offered sacrifice to their ancestors and meant ‘Dragon City’ (Bemmann, 2011: 443; Durand-Guédy, 2013:7; Ssu-ma Ch’ien, 2011: 191, 264).

龍 *lung*, the first component of the mentioned Hunnic word, is preserved in the forms of *Lu*, *Liu* and *Louin* in Turkic mythology, and all three have the meaning of ‘dragon’ (Korkmaz, 2008: 107; Uno, 2014: 169;). It is in the form *Ulu* ‘dragon’ in the Altai dialect (Naskali & Duranlı, 1999: 193). The words *Lu* and *Luu* mean also ‘dragon’ (Kara, 2009: 170) in Mongolian and Mongolian dialects.

The form 城 *cheng*, the second component of the word *Lungcheng*, is the equivalent of the word *kän*, which means the city in Old Turkic (Uzunkaya, 2014: 51), in the Huns’ language. In the Kašgarî’s dictionary, this word is referred to as the name given to ‘each city in the eastern countries’ (Kašgarlı Mahmut, 1998/I: 339-340).

There is another linguistic evidence to confirm the fact that the word *Cheng* means ‘city’. When the Chinese source speaks of the Huns, he uses the term 城郭 *Ch’engguo* which means ‘inner and outer city walls or permanent residences’ (Ssu-ma Ch’ien 2011: 240) in their language elsewhere. The same Hunnic word is also interpreted as the cities with rampart wall (Onat et al., 2004: 1).

Here, *Ch’eng* is clearly used in the sense of the city. The term 郭 *guo*, which seems to carry meanings of house or settlement and etc, matches *hu* ‘vineyard and garden shed’ (DS: 2441), *huğ* ‘guard shack’ (DS: 2441), *huğu* ‘guard shack’ (DS: 2441), *hüğ* ‘arbor, storehouse’ (DS: 2448), Kyrgyz *kui* ‘tent’ (Radloff, 1899/II: 888) and *küğ* ‘vineyard and garden shed’ (DS: 3026) and etc.

There is no the letter <r> in Chinese. So the original form of Hunnic word can be related to Uighur *kirao* ‘nomadic accommodation’ (Shaw, 2014: 159), *kïrö* ‘temple in Burkhanism faith’ (Naskali et al., 2007: 246), Kyrgyz *küärkö* ‘some kind of tent’ (Radloff, 1899/II: 1458) and Chagatai *kurya* ‘building built badly, shack and barrack’ (Radloff, 1899/II: 941) and etc.

Contrary to popular belief, Turks have used the word *kän* since the Hun era. Linguists attribute the origin of this word in Turkic to Sogdian *knδh* (Clauson, 1972: 728; Levitskaya et al., 1997: 44; Nadalyayev et al., 1969: 290; Räsänen, 1969: 252). I will not argue here whether the Turkic word is of Sogdian origin. However, there is another fact that I can state about this subject, which is that the word

kän also means ‘uncultivated field’ (DS: 2741) in Turkish apart from the meaning of city. The relationship between the Finnish word *kenttä*, which means ‘land, area, etc.’ and the Turkish words ‘city and field’ is clear. Adverbs of place used in Turkic dialects for example, Uighur *käni* ‘where’, its Turkish equivalent, *hani* ‘where’. Again, Old Turkic *kani* ‘where’ and *kanta* ‘where’, are related to the word *kän*. Again, as in the words *kurgan* ‘kale, kurgan’ and *kurukan* ‘tent’, the suffix {-kAn}, which gives the meaning of place to the word to which it is added in Turkic, is also related to the word *kän*, which means city. Therefore, more arguments are needed to confirm that the Finnish and Turkic words are of Sogdian origin.

It is true that the word *Yış* means something like ‘forest, forested mountain’, but the phrase *Ötükän Yış* in the example sentences above never means such a meaning. The main reason why the true meaning of the term *Ötükän Yış* has not been revealed until today is that the equivalence of the word *Yış* in the Chuvash dialect, which is the only surviving branch of the oldest Turkic today, has not been seen.

This equivalence was first mentioned in a study and the word *Yış* was associated with the word *hyla* recorded as ‘forested area’ in the language of the Scythians by Herodotus in the 5th century BC and it was shown that this wooded area, mentioned by the Greek writer, was the point where the Vorskla River joins the Dnieper River (Şengül, 2020b: 40, 46, 47).

The word *hyla* ‘woodland, forest’ in the language of the Scythians has been the most perfectly preserved in Turkic dialects. New Uygur *hola* ‘tree’ (Öztunçer, 2006: 146), Azerbaijani *kollu* ‘bush, forested’, *kol* ‘bush’, *kula* ‘wood’ (Akdoğan, 1999: 537), *kol* ‘forest’ (DS: 2906), *kol* ‘brushwood’ (DS: 2907), *hola* ‘sheltered parts of forest and wooded places’ (1974:2396), Kyrgyz *kolo* ‘fir timber’ (Yudahin, 1998: 480), *yula* (*gula* < *yula* in Bashkir dialect) ‘elm’ (İnan, 1998: 443) and etc. The words above are the current equivalents of the Scythian word.

The word used for forest in Orkhon monuments is *Yış* (Ergin, 2002: 123; Tekin, 2016: 60). It has been identified with Sumerian word *giş* ‘wood, tree’ (Tuna, 1997: 7; Gerey, 2005: 202) The name given to the beech tree, which has an important place in Turkic Mythology, is *huş* (İnan, 1998: 415).

The first Turkic was an Oghuric dialect. Today, Chuvash dialect is the only representative of this language. All other Turkic communities are in Common Turkic dialect.

One of the most distinctive differences that distinguish this dialect from the remaining Turkic dialects is that the letter /ʃ/ in other dialects is replaced by the letter /l/ and the letter /z/ in place of the letter /r/. This linguistic transition between the words *hul* [< *huʃ*, seems to be the original form of *Yiʃ* > *Gıʃ*] and *Hyla*, namely the /ʃ/~l/ transition, can be easily seen.

The Scythian word has been preserved as *hulă* ‘stick, thin branch (tree, bush, etc), twig, sprout’ (Bayram, 2002: 273) in Chuvash. Chuvash *hulă* is identical with *Yiʃ* in the Orkhon Inscriptions (Şengül, 2020b: 47). Now let’s move on to the actual connection. If *Yiʃ* in the Orkhon inscriptions is equivalent to the Chuvash word *хулă*, this word is also equivalent to the Chuvash word *хула/hula* (Benzing, 1943: 24; Bayram 2002: 273) which means city. For this reason, the actual meaning of *Ötükän Yiʃ* is not ‘Ötükän Forest’ but *Ötükän City*. This is what linguists have not seen until now.

Collinder shows the Vogul equivalent of Finnish *kylä* ‘village’ as *kül*, *kwäl* ‘house, dwelling’ (1977: 109) and he associates Finnish *kylä* ‘house, dwelling, village’ with Volga Turkish *kül*, *kil* ‘hof, gasthof’, the Ottoman *gil* ‘home’, Yakut *kulä* ‘entrance hall, vestibule, place in front of the house’ and Tungusic *külö* ‘hut’ (1977: 157). The words *hula* ‘stoned or wooded shack built in order to keep milk in tablelands’ (1974: 2441), *hullä* ‘shack built in tablelands temporarily’ (1974: 2442) and Taranchi *hōla* ‘yard, garth’ (Radloff, 1899/II: 1794) must also be added to this list.

Collinder could not sense or see the connection between the Chuvash word *хула* meaning ‘city’ and the Finnish and Vogul words. Finnish and Vogul words are other equivalents of *Yiʃ* in Orkhon Inscriptions.

Now, in the light of what has been written so far, let's re-read the above statements in the Orkhon Inscriptions: *Ötükän Yiʃda yeg idi yok ärmiş. El tutsık yer Ötükän Yiʃ ärmiş* “There was never a better (place) than the city/province of Ötükän. The place which will be settled in is the city/province of Ötükän”; *[T]ürük [kag]an Ötükän [y]iʃ olursar iltä [bu] yok* “If the Turkish khan lives in the city/province of Ötükän, there will be no trouble in the country”; *Ötükän Yiʃ*

olursar bängü el tuta olurtaçı sän “If you live in *Ötükän* city/province, you will live forever as a state owner”.

Ötükän nomenclature in *Ötükän Yiş* pattern is a name given mainly because the ancestors of the Turks have inhabited *Ötükän* and its surroundings since the earliest times. Our view that the component *Yiş* in the *Ötükän Yiş* pattern means ‘city’ is also proved by the fact that the *kän* syllable at the end of the word *Ötükän* means city. Due to the fact that the ancestors of the Turks residing in the *Ötükän* geography have inhabited that area since ancient times, they named it *Ötükän*, which means ‘Old, Ancient City’ and this name has turned into *Ötükän* as a naming and a special name representing a geography with certain borders over time. Turks used the term *Yiş* at the end of the word in order to give the meaning of province to this special nomenclature.

Today, we find an example that fits the *Ötükän Yiş* pattern exactly in the name of Eskişehir, one of the main cities of Turkey. Eskişehir, which is used as a proper name, means ‘Old City’, but when we want to give Eskişehir the meaning of province or city, we say Eskişehir province or Eskişehir City. Here, *Yiş* in the *Ötükän Yiş* pattern was a term used for the province and the city.

Sum up, *Yiş* in Orkhun inscriptions, which means ‘forest and mountain’ and is identical with Chuvash hula ‘city’, is the exact equivalent of the Scythian *hyla* ‘woodland’ and also carries a meaning such as city/province.

Herodotus in his story about the origin of the Scythians mentions an incident of the kind where Heracles came to *Hyla* ‘Woodland while searching for mares (Herodotos, 2004: IV-9). It is both interesting and thought-provoking that the Father of History uses the term ‘Woodland’ for a single field in a geography like Ukraine, which has a very forested area. He also relates a story about life of Anacharsis, a Scythian philosopher and adds that he was killed while he performs religious ritual in ‘woodland’ in Scythia (Herodotos, 2004: IV-76).

I think the word *Hyla* in the Scythian language meant not only ‘Woodland’ but also ‘city and settlement centre’, but the Greek writer recorded only a forest-like meaning here.

References

- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçe'sinden Türkiye Türkçe'sine Büyük Sözlük*. Beşir Yayınları.
- Aydemir, A. (2010). Ötükân ve Ötükân Adı Üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 94(187), 197-222.
- Aydın, E. (2007). Ötükân Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler. *Turkish Studies*, 2(4), 1262-1270.
- Aydın, E. (2007). *Şine Usu Yazıtı*. Karam Yayınları.
- Barat, K. (2007). Some Thoughts on Ötükân. *Journal of Old Turkic Studies*, 2(2), 7-25.
- Bayram, B. (2002). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*. Tablet Yayınları.
- Bemmann, J. (2011). Was the Center of the Xiongnu Empire in the Orkhon Valley?. In Ursula, B. & Bryan, K. M. (Eds.), *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia* (pp. 441-461). Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.
- Benkő, L. (1993). *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Akadémiai Kiadó.
- Benzing, J. (1943). *Deutsch-tschuwaschisches Wörterverzeichnis nebst kurzem tschuwaschischen Sprachführer*. Otto Stollberg.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.
- Collinder, B. (1977). *Fenno-Ugric Vocabulary: An Etymological Dictionary of the Uralic Languages*. Hermut Buske Verlag.
- Durand-Guédy, D. (2013). *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*. Brill.
- Ergin, M. (2002). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Akalın, M. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gerey, B. (2005). *5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları*. IQ Kültürsanat Yayıncılık.
- Herodotos. (2004). *Herodot Tarihi*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kara, G. (2009). *Dictionary of Sonom Gara's Erdeni-Yin Sang: A Middle Mongol Version of the Tibetan Sa Skya Legs Bshad*. Mongol-English-Tibetan. Brill.
- Kaşgarlı Mahmut (1998). *Divân-ı Lûgati't-Türk I*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Klyashtorny, S. (1982). The Terkhin Inscription. *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae*. 36(1), 335-366.
- Klyashtornyj, S. G. (2008). The Terkhin Inscription. In *Old Turkic Runic Texts and History of the Eurasian Steppe* (pp. 165-196). Editura Academiei Române.

- Korkmaz, E. (2008). *Ansiklopedik Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*. Anahtar Kitaplar.
- Ksenefentov, G. V. (2011). *Yakut Şamanlığı*. Kömen Yayınları.
- Levitskaya, L. S. et al. (1997). *Etimologicheskij Slovar' Tyurkskikh Yazykov: Obshchetyurkskiye i Mezhtyurkskiye Osnovy na Bukvy "K", "K" (Tom 5)*. Yazyki Russkoy Kul'tury.
- Malov, S. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti, Teksty i Issledovaniya*. Akademii Nauk SSSR.
- Nadelyayev, V. M. et al. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Izdatel'stvo "Nauka" Leningradskoye Otdeleniye Leningrad.
- Naskali, E. G. & Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Onat, A. et al. (2004). *Han Hanedanlığı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztunçer, Ö. (2006). *Uygur Şiveleri Sözlüğü (A'dan Z'ye Kadar Transkripsiyonlu Metin)*. Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Unpublished Master Thesis).
- Pelliot, P. (1929). Neuf Notes sur des Questions d'Asie Centrale. *T'oung Pao*, 26, 201-265.
- Radloff, W. (1899). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte II*. Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Suomalais-Ugrilainen seura.
- Róna-Tas, A. & Berta, Á. (2011). *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian I*. Harrassowitz Verlag.
- Sebzecioğlu, T. (2015). Ötükân Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Sav: Geçitler ya da Ana Kapı. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 44-52.
- Shaw, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağız Sözlüğü*. Çev. Yıldırım, F. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ssu-ma Ch'ien, (2011). *The Grand Scribe's Records IX: The Memoirs of Han China/II*. Indiana University Press.
- Starostin, S. et al. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages I-III*. E. J. Brill.
- Şengül, F. (2020a). The Horse-Related Terms and Animal Names in the Language of the Xiongnu (Asian Huns). *The Journal of Eurasian Turkic Studies*, 4, 80-104.
- Şengül, F. (2020b). The Language of the Farmer Scythians. *The Journal of International Society of Language and Literature*, 46, 31-62.

Tekin, T. (1983). The Tariat (Terkhin) Inscription. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 37(1), 43-68.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dili Kurumu Yayınları.

Tuna, O. N. (1997). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII (1993). II. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları.
(→ DS)

Uno, H. (2014). *Altay Panteonu/Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*. Doğu Kütüphanesi.

Uzunkaya, U. (2014). Uygur Sivil Belgelerinden Hareketle Uygurlarda Yerleşik Yaşam ve Bununla İlgili Söz Varlığına Dair. *Türkbilig*, 27, 41-58.

Yudahin, K. (1998). *Kırgız Sözlüğü I-II*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Zolton, G. (1912). *Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache*. Société Finno-Ougrienne.

Received 11.07.2021	Research Article	JOTS
Accepted 19.07.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 403-411

Der Einleitungsśloka zur „Lehrschrift über das Eintreten in den Abhidharma“ (T. 1554)

The introductory Śloka to “the Treatise on Entering the Abhidharma” (T. 1554)

Peter ZIEME*

Berlin/Germany

E-mail: ziemepet@gmail.com

The fragment Mainz 857 (verso) of the Berlin Turfan Collection contains a parallel to text F of the miscellaneous manuscript U 5335 (edited Berliner Turfantexte 34). The vertical lines (columns), which comprise an Old Uyghur translation of the beginning of the prologue to the *Abhidharmāvatāra* (T. 1554: 入阿毘達磨論 *ru apidamo lun*), are arranged in such a way that they proceed from right to left, contrary to the usual left-right direction.

Key Words: Prologue of the *Abhidharmāvatāra*, ancient Uyghur translation, script direction, Turfan Collection.

* ORCID ID: [0000-0002-8090-7707](https://orcid.org/0000-0002-8090-7707).

Die Sammelhandschrift U 5335

Die Sammelhandschrift U 5335 der Berliner Turfansammlung enthält kurze altuigurische Texte sowie chinesische Extrakte aus einer Vielzahl von Texten in uigurischer Umschrift der Hanzi-Zeichen, die bisweilen auch mit altuigurischer Übersetzung versehen wurden (BT 34). Letztere sind somit bilinguale Texte in einer Schrift. Den Fokus der Edition bildet die Rekonstruktion der Aussprache der chinesischen Zeichen, nachdem die meisten Texte der Sammelhandschrift identifiziert waren. Die Autoren haben zehn Texte dieser Sammelhandschrift identifiziert: B-a, D-a, E-a, E-b, F, G-a, J, N, O, und Q (BT 34: 50-51). Der Text A ist nicht bilingual, sondern nur altuigurisch (BT 34: 51-52). B-b ist ein Verehrungstext, der quasi auch identifiziert ist, wenn auch nicht eindeutig einer chinesischen Vorlage zugeordnet werden kann (BT 34: 53-54). Der Text C ist ein rein altuigurischer Text (BT 34: 54-57). D-b ist ein kurzer Text eines Reuebekenntnisses und enthält die Namen der 10 Unterweltskönige (BT 34: 58-59).¹ G-b, G-c, H und I-a, I-b, I-c, K, L, M P², R³ sind weitestgehend bestimmt, jedoch nicht eindeutig lokalisierbar. Der Text S beschließt mit einem monolingualen altuigurischen Text diese Sammelhandschrift. Vorderhand ist nicht klar, weshalb gerade die ausgewählten Text(teil)e zusammengestellt wurden. Naheliegend ist es, an eine Art Übungsheft zu denken. Auf jeden Fall ist die Handschrift ein wichtiges Zeugnis dafür, welche Texte so im Umlauf waren. Dennoch fehlt uns für die getroffene Auswahl ein eindeutiger Grund, es mag einfach Zufall sein. Auf jeden Fall gibt uns die Handschrift einen Einblick in die Werkstatt eines altuigurischen Buddhisten.

Text F der Sammelhandschrift

Als Text F wurde der Abschnitt auf Seite 01 ZZ. 07 bis 16 ediert. Dieser Eingangssloka zum Abhidharmāvatāra (T. 1554) eröffnet einen Prolog von

¹ Die Autoren verweisen auf Dx 12367 der Dunhuang-Sammlung des IOM in St. Petersburg [Abb. 1]. Der Text umfaßt 10 Zeilen des 三十七尊禮懺文 *sanshiqizun lichenwen* und eine bilinguale Zeile: *lenkadu sinkay k(i)ya bitiyü tägintim ödig bolzun* „Ich Lenkadu Sinkay-k(i)ya, habe es ergebenst geschrieben. Möge es aufgezeichnet bleiben!“. Der Name *Lenkadu* ist auch in der Mogao-Grotte 108 belegt, vgl. Matsui, 2017: 28, *Lenkadu Inal*. Den Namen erklärt Matsui als eine Wiedergabe von 蓮華奴 ‚Sklave des Lotos‘.

² Zum Text P vgl. Zieme 2020.

³ Zum Text P vgl. Zieme 2020.

großer Ausstrahlungskraft, zumindest bei den uigurischen Buddhisten. Deren Zeugnisse lassen vermuten, daß dieser Abhidharmatext weite Verbreitung gefunden hatte.⁴

Mainz 857 der Berliner Turfansammlung

Die Rückseite des hier zu besprechenden achtzeiligen Fragments Mainz 857⁵ ist eine Variante dieses Śloka, die zwei Besonderheiten aufweist.

1. Nach dem Vorbild von Sanskrittexten und in Übereinstimmung mit den chinesischen Verseinheiten verwendet der Schreiber am Ende einer Halbstrophe Daṇḍas, doch ein Doppeldaṇḍa ist nicht vorhanden. Kasai hat zu Recht den grundsätzlichen Unterschied zwischen den zwei Abhidharma-Traditionen, einer sanskrit-tocharischen einerseits und einer chinesischen andererseits, bei den alten Uiguren (2021: 24) betont, doch hier zeigt sich eine Spur, daß die der chinesischen Tradition folgenden Abhidharma-Spezialisten durchaus auch mit Sanskrit-Handschriften vertraut gewesen sein könnten.

2. Besonders bemerkenswert ist, daß die Kolonnen von rechts nach links verlaufen, denn nur auf diese Weise läßt sich der erhaltene Text verstehen. Das erste Beispiel einer eben solchen Kolonnenrichtung ist das längere Fragment des *Wutaishanzan* in der Serindia-Sammlung von St. Petersburg (Zieme 2021). Die Kolonnen sind also von rechts nach links zu lesen. Diese Leserichtung steht im Gegensatz zur üblichen Weise, der zufolge man die Kolonnen von links nach rechts folgen lassen muß. Bei diesem Fragment könnte man meinen, daß der Schreiber der Kolonnenrichtung des chinesischen Textzitats folgen wollte. Da dies im Falle des Wutaishan-Gedichts nicht in Frage kommt, sollte man den zweiten Fall also auch zumindest ernst nehmen. Allerdings bleiben die beiden Beispiele eher Ausnahmen, sie bezeugen nicht, daß eine grundsätzliche Kolonnenrichtungsreform beabsichtigt war.

⁴ Shōgaito, 2014: 10-11; Shōgaito et al., 2018; Zieme, 2014.

⁵ Keine alte Signatur vorhanden. Die Vorderseite des Fragments trägt den Abschnitt T.XXV.1509.0462c03-18.

Der Text von Mainz 857 verso [Abb. 2]

- 01 [敬禮一切智 佛日無垢輪]⁶
 02 [言光破]人天 惡趣本心闇
 03 [agırın ay]agın yükünürm(ä)n tükäl bilgä
 04 [biligligkä |] burhan-lig kün t(ä)ḡri kirsiz
 05 [tilgän]lig-kä | sav-lıg sözlüg
 06 [yaruk] üzä buzdı tarkardı ärsär
 07 [yalḡuklarınḡ tä]ḡri-lär-niḡ | üç tamu-nuḡ
 08 [köñüldäki karangusın |] t(ä)ḡri t(ä)ḡrisi sarvanyan

Übersetzung

Mit [tiefer Verehrung] verneige ich mich vor dem vollkommen weisen Buddha (=) dem schmutzlosen Sonnenrad. Durch [den Glanz] der Worte und Reden hat er zerstört und vernichtet bei [Menschen] und Göttern [die Finsternis] der drei Höllen. Der Göttergott, der Allweise (sarvajña) [...]

Vergleich von Mainz 857 verso mit dem Text F von U 5335

	T.28.1554.0980b24-26	Mainz 857	U 5335 Text F
01	敬禮一切智		kyly ḡyr sy cy
02	敬禮	[agırın ay]agın yükünürm(ä)n	agırın ayagın yükünü täginürm(ä)n
03	一切智	tükäl bilgä [biligligkä]	s(a)rvartyan tükäl bilgä biligligkä
04	佛日無垢輪		vyr šyr ḡw ḡyv lwn
05	佛	burhan-lig	burhan-lig
06	日無垢輪	kün t(ä)ḡri kirsiz [tilgän]ligkä	kün t(ä)ḡri kirsiz arıg tilgänligkä
07	言光破人天		[k]yn qww pʒsyn tyn
08	言	savlıg sözlüg	sav-lug
09	光	[yaruk] üzä	yaruk üzä
10	破	buzdı tarkardı ärsär	buzdači-ka

⁶ Erhalten sind nur wenige Reste der Hanzi-Zeichen. Einigermaßen rekonstruierbar ist das letzte Zeichen der Zeile 01 als *lun* 輪, doch ist nur noch der linke Bestandteil erkennbar.

11	人天	[yalɣoklarnıŋ tä]ɣrilärniŋ	yalɣoklı t(ä)ɣrili
12	惡趣本心闇		ʔq sww pyn sym ʔym
13	惡趣	üč tamunuŋ	ayıg ažu-nuŋ
14	本心	[töz köñüldäki (?)]	tözi bolmış köñüldäki
15	闇	[kararıŋu kararıgların]	kararıŋu kararıgların (Ende)
16	? 一切智言藏	08 t(ä)ɣri t(ä)ɣrisi sarvanyan (der Text bricht hier ab)	

Das Stockholmer Fragment 1935.52.21 enthält einen detaillierten Kommentar über den Prolog, der bereits zweimal ediert wurde. (Elmalı 2015; Shōgaito et al., 2018) Darin werden ganz genau übereinstimmende Satzteile analysiert wie *ayayu ağırlayu yükünürm(ä)n tükäl bilgä biligkä* und *burhan-lıg kün t(ä)ɣri kirsiz arıg tilgänlig*. Auch für die anderen Teile werden Synonyme und Erklärungen vorgebracht, ohne ganz genau den Wortlaut zu kopieren. Dieser Kommentar vermittelt, wie uigurische Kommentatoren den Text grammatisch und inhaltlich analysierten, wobei besonderer Wert auf die Metaphorik gelegt wurde, wozu die Termini *yöläşürüg* (HWAU: 915a) und *nizaŋ* (HWAU: 492b) verwendet wurden.

Prolog

Die Zeilen, wie sie in der Tabelle dargestellt sind, bilden den Anfang des Prologs zum Abhidharmāvatāra (Abhidharmāvatāraśāstra⁷)⁸ (T. 1554 入阿毘達磨論 *ru apidamo lun*)⁹, dessen Autor Skandhila¹⁰ war. Dieser Prolog besteht aus drei Strophen zum Triratna (Buddha, dharma, saṃgha). Zitiert seien hier die französische und die englische Übersetzung:

„Je rends hommage (namaskaromi) au Buddha omniscient (sarvajña), le soleil au disque immaculé (vimala) dont les rayons sont paroles qui détruisent

⁷ Rekonstruktion nach tibetisch *Rab tu byed pa chos mñion pa la hyug pa shes bya ba* = Abhidharmāvatāraprakaraṇa, vgl. Inokuchi, 1961: 336.

⁸ Zum chinesischen Titel vgl. Hōbōgirin: 132; Dhammajoti, 2008: 8. Es gibt keine komplette Sanskrit-Version, vgl. aber Matsuda 1996. Zu Fragmenten in Tocharisch A vgl. Inokuchi, 1961: 336; Kudara 1980; Kudara 1982.

⁹ T.XXVIII.1554.0980b21-0989a19.

¹⁰ T.XXVIII.1554.0980b24.

chez hommes et dieux les racines des mauvaises destinées (durgatimūla) et l'obscurité de la pensée (cittāndhakāra)¹¹.

„Homage to the Omniscient One (sarvajña), / the Buddha-Sun, The Taintless Disc / Whose Words' radiance doth shatter / The mind's darkness of gods and men, / The Source of evil abodes."¹²

Weitere Bemerkungen (nach den Zeilen der Tabelle)

02 yūkūnūrm(ä)n. Der so rekonstruierten Lesung liegen die Buchstaben *ywkwnrmn* zugrunde. Es handelt sich im ganzen um eine recht flüchtige Handschrift, es war wahrscheinlich nur eine Art Konzept.

06 Zur Metapher Buddha-Sonne (skt. *tathāgatāditya*) (Kaygusuz, 2021: 118-122) vgl. 問仏-igt 日天-*kä tep tedi* „Frage: Warum sagt man Buddha-Sonnengott?"; 答日天 *ärsär yöläšürüg ol* „Antwort: Was Sonnengott betrifft, so ist es eine Metapher“ (Shōgaito et al., 2018: 4 [21R2]).

10 Warum hier *ärsär* steht, ist nicht klar. In U 5335 steht ein Dativsuffix.

13 üč tamu ‚drei Höllen‘ statt ‚(drei) schlechte Wege‘ (*durgati*) ist eine ad hoc-Bildung, die von einer Vorlage nicht erklärbar ist. Die drei schlechten Existenzen sind die der Höllen, der Pretas und der Tiere. Eine korrekte Übersetzung von *equ* 惡趣 hat U 5335 mit *ayig ažun* ‚schlechte Existenz‘.

16 Wie diese Zeile zu lokalisieren ist, bleibt unklar. Das letzte Wort der Zeile ist eine fehlerhafte (?) kurze Schreibform für *sarvayatan* << skt. *sarvajña* ‚allwissend‘ (HWAU: 588b), was meist durch *tūkäl bilgä biliglig* oder *alkunī bildäči* übersetzt wird. Die Wörter dieser Zeile 08, mit denen die Aufzeichnung abrupt abbricht, könnten den Anfang des ‚Dharma‘-Śloka gebildet haben: 一切智言藏 ‚Wort-Schatz des All-Wissenden‘ = ‚[Homage to] the Basis / Of the Omniscient's Words‘ (Dhammajoti, 2008: 1); ‚[Moi je salue de la tête un tel] trésor de paroles omniscientes.‘ (Velthem, 2008: 1)

Abkürzungen

BT 34 = Shōgaito et al., 2015

¹¹ T.XXVIII.1554.0980b24-26. Übersetzung Velthem 1977: 1.

¹² Dhammajoti, 2008: 71. [ausführliche Rezension von Kritzer 2010]

DDB = Digital Dictionary of Buddhism (Ed. Charles Muller).

HWAU = Wilkens, 2021.

T. = Taishō Shinshū Daizōkyō.

Literaturverzeichnis

Dhammajoti, K. L. (2008). *Entrance into the Supreme Doctrine: Skandhila's Abhidharmāvatāra*. University of Hong Kong.

Elmalı, M. (2015). *Eski Uygurca Gramer Terimleri: vibakti-samaz*. Kesit Yayınları.

Hōbōgirin (1978). *Dictionnaire encyclopédique du bouddhisme d'après les sources chinoises et japonaises*. Publié par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Institut de France avec le patronage de l'Académie du Japon et le concours de l'École Française d'Extrême Orient et de la Maison Franco-japonaise de Tokyo, I-VII (1929-1994). Répertoire du Canon bouddhique sino-japonais.

Inokuchi, T. (1961). トカラ語及びウテン語の佛典 IV [Tocharische und khotanische Buddhica IV]. 西域文化研究 [Monumenta Serindica], Hōzōkan.

Kasai, Y. (2021). Old Uyghur Translations of Buddhist Texts and their Usage. In Brentjes, von S. & Fidora, A. (Eds.), *Contact and transmission. Intercultural encounters from late antiquity to the early modern Period II* (pp. 13-31). Brepols Publishers.

Kaygusuz, A. (2021). *Buddhistische Bildersprache in alttürkischen Texten. Eine literaturwissenschaftliche und philologische Analyse*. Harrassowitz Verlag.

Kritzer, R. (2010). Entrance into the Supreme Doctrine: Skandhila's Abhidharmāvatāra, 2nd rev. ed. by K.L. Dhammajoti. *Indo-Iranian Journal*, 53(3), 265-274. (Rezension).

Kudara, K. (1980). 入阿毘達磨論の註釋書について [Zum Kommentar des Abhidharmāvatāra-prakarāṇa]. 印度學佛教學研究 [Journal of Indian and Buddhist Studies], 29(1), 72-77.

Kudara, K. (1982). ウイグル訳アビダルマ論書に見える論師・論書の梵名 [Sanskritische Namen von Śāstra-Meistern und Śāstra-Werken nach dem uigurischen Abhidharmaśāstra]. 印度学仏教学研究 [Journal of Indian and Buddhist Studies], 31, 112-115.

Matsuda, K. (1996). 『入阿毘達磨論』のギルギット写本残闕 [Sanskrit Fragment of the Abhidharmavatara in the Gilgit Manuscripts]. 佛教大学仏教学会紀要 [Bulletin of the Association of Buddhist Studies Bukkyo University], 4, 35-42.

Matsui, D. (2017). 松井太 敦煌石窟ウイグル語 モンゴル語題記銘文集成 [Uigur and Mongol Inscriptions of the Dunhuang Grottoes]. In Matsui, D. & Arakawa, S. (Eds.), 敦煌石窟多言語資料集成 [Multilingual Source Materials of the Dunhuang Grottoes] (pp. 1-162). Research Institute for Languages and Culture of Asia and Africa.

Shōgaito, M. (2004). ウイグル文「入阿毘達磨論」の注釈書断片 [Ein uigurisches Fragment des Kommentars zum Abhidharmāvatāra-prakaraṇa]. *Contributions to the Studies of Eurasian Languages*, 7, 271-295.

Shōgaito, M. (2013). An Uighur fragment of the ‘Commentaries on abhidharmakośakārikā (俱舍論頌疏)’. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 341-351.

Shōgaito, M. (2014). *The Uighur Abhidharmakośabhāṣya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm*. Harrassowitz Verlag.

Shōgaito, M. et al. (2015). *The Berlin Chinese Text U 5335 Written in Uighur Script*. Berliner Turfantexte 34. Brepols Publishers.

Shōgaito, M. et al. (2018). The Uigur version of the commentary on Abhidharmaprakaraṇa-śāstra preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm. In Hayasi, T. et al. (Eds.), ユーラシア諸言語の多様性と動態 —20号記念号— 追悼庄垣内正弘先生 [Diversity and Dynamics of Eurasian Languages. The 20th Commemorative Volume. Dedicated to Prof. Dr. Masahiro Shōgaito], 20, 1-68.

Velthem, van M. (1977). *Le traité de la descente dans la profonde loi (Abhidharmāvatāraśāstra) de l’Arhat Skandhila*. Louvain-la-Neuve.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Universitätsverlag Göttingen.

Zieme, P. (2014). Ein chinesisch-altuigurischer Abschnitt aus dem „Traktat über das Eintreten in den Abhidharma“ (Abhidharmāvatāra). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 24(2), 305-314.

Zieme, P. (2020). Buddhist pāramitās as seen from Old Uygur texts. *Annual Report of the International Research Institute for Advanced Buddhology (ARIRIAB) at Soka University for the Academic Year 2019*, 22, 147-165.

Zieme, P. (2021). Mount Wutai and Mañjuśrī in Old Uigur Buddhism. In Andrews, S. et al. (Eds.), *The Transnational Cult of Mount Wutai. Historical and Comparative Perspectives* (pp. 223-237). Brill.

Tafeln

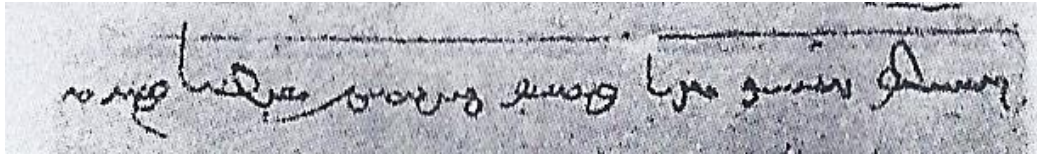

Abb. I
Дх 12367

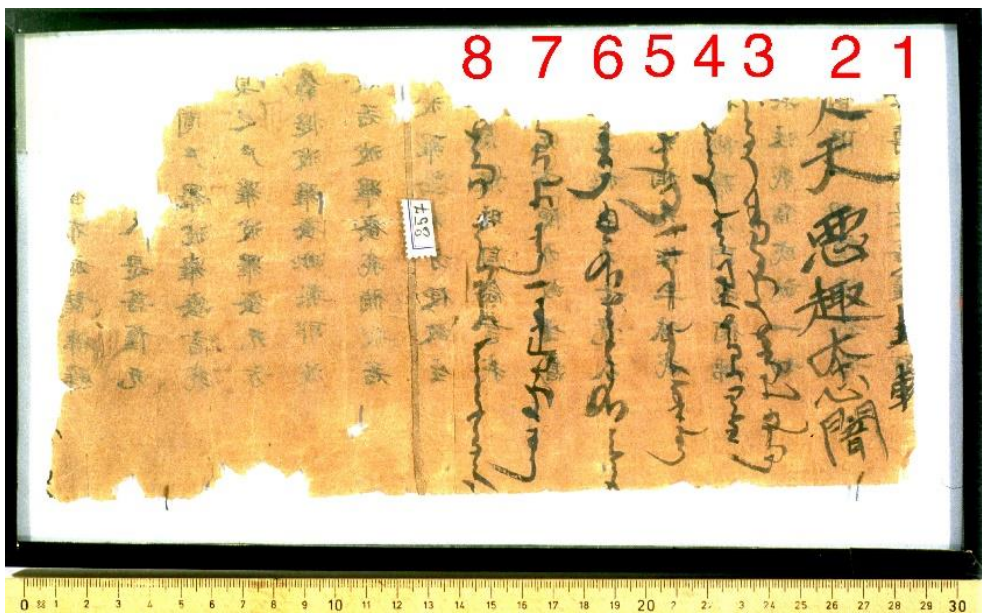

Abb. II
Mainz 857 verso

Received 02.06.2021	Miscellaneous	JOTS
Accepted 17.06.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 412-417

**Eine Gelehrte der Seidenstraße.
Zum 120. Geburtstag von Annemarie von Gabain am 4.
Juli 2021**

A Scholar of the Silk Road. On the 120th Anniversary of Annemarie von Gabain on 4 July 2021

Peter ZIEME*

Berlin/Germany

E-mail: ziemepet@gmail.com

Annemarie von Gabain was an eminent scholar in many fields of Central Asian studies, her main interest was research of the Old Uyghur texts from Turfan. The paper illustrates shortly her life and some of her research areas and works.

Key Words: Annemarie v. Gabain, Turfan studies, Old Uyghur.

* ORCID ID: [0000-0002-8090-7707](https://orcid.org/0000-0002-8090-7707).

Als Tochter von Arthur von Gabain, eines Generals der Infanterie, war Annemarie von Gabain schon in jungen Jahren viel unterwegs, bis sich die Hugenottenfamilie dann in den Jahren des 1. Weltkriegs in Brandenburg ansiedelte. Hier legte sie am 13. Februar 1920 ihr Abitur am von Saldern Gymnasium ab, das auf eine mehr als 400jährige Geschichte zurückblickt. Danach zog es sie nach Berlin, wo sie ihr Studium der Mathematik und Ingenieurwissenschaften an der Technischen Hochschule in Berlin-Charlottenburg aufnahm. Damit gehörte sie zu den wenigen jungen Frauen, die sich einem Männerfach zuwandten. Doch nach einer Begegnung mit einem Bildnis einer chinesischen Guanyin, dem Bodhisattva der Barmherzigkeit, in Finnland war sie so ergriffen, dass sie mehr von der chinesischen Kultur erfahren wollte. So wechselte sie 1923 an die Philosophische Fakultät, begann Sinologie zu studieren und promovierte auch in diesem Fach. Seit 1926 war sie jedoch auch schon Praktikantin, damals sagte man Hilfsarbeiter, an der Berliner Akademie, wo sie neben weiteren wissenschaftlichen Studien sich auch alle praktischen Dinge aneignete, die nötig sind, um mit alten Handschriften umzugehen.

Abb. 1

Annemarie von Gabain.

Ihre Doktorarbeit hatte sie im Fach Sinologie geschrieben, doch wandte sie sich mehr und mehr einem Gebiet zu, das ihr weiteres Leben bestimmen sollte. Im Jahre 1902 startete unter der Leitung von Albert Grünwedel das Museum für Völkerkunde Expeditionen nach dem damaligen Ostturkistan, heute Provinz Xinjiang im Nordwesten Chinas, und kehrte mit einer beeindruckenden Fülle von Kunstobjekten, Gegenständen des täglichen Lebens und vor allem auch Textfragmenten in etwa 20 verschiedenen Schriften und Sprachen aus der Zeit von etwa 300 bis 1400 nach Christus nach Berlin zurück. Diese aufsehenerregenden Funde, die sich selbst der Kaiser nicht entgehen ließ und ihn auch bewogen, aus seiner Schatulle einen Großteil der neuerlichen Expeditionskosten zu übernehmen, ließen etwas Realität werden, was man zuvor allenfalls hatte erahnen können. Durch das trockene Klima, das in den aus der Taklamakan-Wüste im Herzen Asiens hervorstechenden Oasenregionen herrscht, begünstigt haben sich Reste der dortigen alten Kulturen aus den Stadtstaaten von Kutscha oder Kotscho erhalten. Sie bezeugen Landwirtschaft und Handel, Malerei und Skulptur, Literatur und Religion. Angehörige verfolgter Religionen wie der in Mesopotamien entstandenen Kirche des Ostens, die man früher Nestorianismus nannte, oder des Manichäismus, einer im 3. Jahrhundert von Mani begründeten Weltreligion, fanden vielerorts Zuflucht und ihre Gemeinden konnten sich weiterentwickeln, doch der von Nordindien stammende Buddhismus hat fast überall die Oberhand gewonnen, bis der Islam in der Zeitspanne vom 11. bis zum 14. Jahrhundert die dominierende Religion werden sollte.

Aus der praktischen Beschäftigung mit diesen zentralasiatischen Funden von der Seidenstraße entstand eine Leidenschaft. Ihre ganze Kraft investierte sie in die Entzifferung und Entschlüsselung der etwa 8000 altuigurischen Texte, die einen beachtlichen Teil der in Berlin entstandenen Turfansammlung bildete. Mit diesen bisweilen zusammen mit ihrem Lehrer Willi Bang verfassten Arbeiten wurden Wahrsagebücher, deren Vorbild das chinesische Yijing war, manichäische Texte wie der Hymnus an Mani, den Vater, sowie populäre buddhistische Werke erschlossen. Diese Editionen schufen die Grundlage für eine neue Sichtweise auf die verschütteten Kulturen in den Oasenstaaten entlang der Seidenstraße.

Abb. II

U 3843 (Berliner Turfansammlung der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften). Nach Gabain 1977: 110.

Ihre zweite Doktorarbeit, mit der sie sich 1940 habilitierte, war dann eine erste Grammatik des Alttürkischen, die 1941 erschien. Trotz der Zugehörigkeit zur NSDAP erhielt sie 1937 nur einen Lehrauftrag für „Vergleichende türkische Sprachwissenschaft, die zentralasiatische Geschichte und das vorislamische Türkentum“, der bis 1945 regelmäßig verlängert wurde. Es war zweifellos eine große Herausforderung für sie, als sie 1935 von Atatürk zu Vorlesungen nach Ankara eingeladen wurde. Frauenförderung hatte durch Atatürk in der Türkei in den 30er Jahren einen höheren Rang als in Deutschland, zumindest was die Wissenschaften betrifft. Nach dem 2. Weltkrieg wurde sie 1950 in Hamburg Professorin und 1959 Korrespondierendes Mitglied der Deutschen Akademie der Wissenschaften. Noch zu dieser Zeit war in den Mitgliedsausweisen der Akademie die Genusbezeichnung „Herr“ vorprogrammiert.

Abb. III

Mitgliedsausweis für A. von Gabain an der Deutschen Akademie der Wissenschaften, Berlin, ausgestellt am 15. Februar 1960

In der Wissenschaft war sie eine außergewöhnliche Persönlichkeit, die mit vollem Herzen engagierte und junge Leute unterstützte, wo immer sie es konnte. Zwar war sie eine BRD-Bürgerin, doch politische Grenzen sollte die Wissenschaft überwinden. Sie nahm Kontakt mit Wissenschaftlern des Ostens auf, organisierte Studienreisen nach Petersburg und Uzbekistan, das damals zur Sowjetunion gehörte. Als die ersehnte Wende 1989 die Vereinigung brachte, war sie bereit, ihr Glück mit denjenigen zu teilen, die zuvor leiden mussten. In den Jahren 1990 und 1991 setzte sie sich dafür ein, dass „ihre“ Turfan-Forschung zu einem der von der neugegründeten Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften betreuten Akademievorhaben werden konnte. Wenn auch langsam ihre Kniee erlahmten und allmählich die körperlichen Kräfte abnahmen, ihr Geist blieb stark, bis in die letzten Tage nahm sie regen Anteil an wissenschaftlichen Gesprächen. An einem Dezembertag vor ihrem Tode (15. Januar 1993) konnten wir noch Zeugen ihrer Energie im Rahmen einer Weihnachtsfeier in den Räumen der Turfanforschung Unter den Linden sein. Auf die Frage, ob sie den gereichten Kaffee etwas verdünnt haben wollte, antwortete sie mit fester Stimme: „Nein, lieber stark!“

Hat sie Geschichte geschrieben? Ja, sie wurde anerkannt und berühmt, insbesondere durch ihre tiefeschürfenden Antworten auf Fragen der alttürkischen Denkmäler, der lebenden Türksprachen und Kunstwerke. Darüber hinaus erstreckten sich ihre Forschungen von den Sprachen und Kulturen an der Seidenstraße bis zu Detailfragen der Ethnographie, beispielsweise der Kasachen. Die Usbeken hatten sie stets auch gefesselt, seit sie eine Usbekische Grammatik verfasst hatte, die heute auch noch Anerkennung findet.

Und immer wieder tauchen auch Arbeiten zu den Religionen auf. Sie selbst als begeisterte Katholikin war am ehesten dem Buddhismus des “Großen Fahrzeugs” mit seiner Hinwendung zu erbarmenden und erlösenden Gestalten und mit seinem Streben nach Erkenntnis und Weisheit zugetan.

Doch Geschichte hat sie auch im wörtlichen Sinn geschrieben, insbesondere über die uigurische Geschichte. Die chinesischen Grundlagen halfen ihr in entscheidendem Maße, sich auch mit der Geschichte der Nomadenvölker von den Türken bis zu den Kasachen zu beschäftigen. Die Uiguren hatten, nachdem sie schon im 6. und 7. Jahrhundert von sich reden

machten, unter anderem durch ihren Anführer, der den Namen Pusa (Bodhisattva) trug, im Jahre 744 das Nomadenreich der Türk abgelöst und mit Karabalgasun als Hauptstadt ein mächtiges und international einflussreiches Steppenimperium errichtet, das in der Mitte des 9. Jahrhunderts von den Kirgizen abgelöst wurde. In der Folge entstand südlich und nördlich von Turfan das Westuigurische Königreich mit den Hauptstädten Gaochang und Beiting. Es sollte noch im Reich des Tschingis Khan Bestand haben, weil sich der König dem Mongolenherrscher freiwillig untergeordnet hatte.

In ihrer wissenschaftlichen Arbeit hatte sie einen ihrer Schwerpunkte auf die Herausschälung des Einzigartigen der altuigurischen kulturellen Hinterlassenschaft gesetzt, einen anderen da, wo Texte fehlen, auf die Erkennung dessen, was in der Malerei oder in anderen Bereichen der materiellen Kultur als uigurisch anzusehen ist.

Das Volk der heutigen Uiguren hat ihr, als sie 1982 zum ersten Mal die alten Kulturstätten von Xinjiang im Nordwesten Chinas besuchte, einen glänzenden Empfang bereitet, und zweifellos lebt sie im Gedächtnis vieler Uiguren heute fort. Mit ihren Forschungen über die moderne Literatur der Uiguren hatte sie auch einen Bogen zwischen Geschichte und Gegenwart geschlagen. Zweifellos ist Annemarie von Gabain in Xinjiang berühmter als in ganz Deutschland.

Die Fachkollegen von Japan bis Amerika, von der Türkei bis Schweden, die die Nestorin der Turkologie persönlich kannten, zehren noch heute von den anregenden Begegnungen mit ihr. Sie hat eine Fülle von wissenschaftlichen Einrichtungen und Projekten betreut, die ihre Handschrift tragen.

Literaturverzeichnis

Gabain, A. von (1977). Wort und Bild, Gedanken zur erzählend-illustrativen Kunst von Turfan. In Härtel, H. (Ed.), *Beiträge zur Indienforschung. Ernst Waldschmidt zum 80. Geburtstag gewidmet*. (pp. 105-118). Museum für Indische Kunst.

Received 30.04.2021	Review	JOTS
Accepted 25.05.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 418-423

**Kaygusuz, A. Buddhistische Bildersprache in
alttürkischen Texten, eine literaturwissenschaftliche und
philologische Analyse, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag,
2021, S. XIV+393, ISBN: 978-3-447-11577-3**

Deniz DEMİRYAKAN*

İstanbul/Turkey

E-mail: demiryakan@hotmail.com

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi Arzu Kaygusuz, 2019 yılında tamamladığı *Buddhistische Bildersprache in alttürkischen Texten: Eine literaturwissenschaftliche und philologische Analyse* adlı tezini bir dizi eklemeler yaparak aynı adla 2021’de yayımlamıştır.

Gerçek dünyanın görünümünü, bireylerin farklı bakış açılarıyla yeniden yorumlayarak ürettikleri imgeleri; bir simge aracılığıyla somut bir nesnenin üzerine yüklenen anlamı temsil eden sembolü; bir şeyi, başka bir şey kullanarak anlatan alegoriyi ve bunlara benzer tüm terimleri şu ana kadar birçok çalışma çeşitli bakış açılarıyla incelemiştir. Ancak, abecesel bir gösteren-gösterilen ilişkisinin çok ötesinde bulunan ve bireysel bir anlamlandırma söz konusu olduğundan onu anlamlandıran öznenin niteliksel, niceliksel durumu kadar varsıl olan imgesel ve sembolik anlatımın incelenmesi her bir çalışmada yeni edimlerin kapısını aralamaya devam etmektedir. Kaygusuz’un *Buddhistische Bildersprache in alttürkischen Texten: Eine literaturwissenschaftliche und philologische Analyse alttürkischen* adlı kitabı da bahsi geçen bu karmaşık süreci Eski Uygur

* ORCID ID: 0000-0002-3565-3314.

Türkçesiyle yazılmış Budist metinleri üzerinden yeni bir aşamaya taşımaya adaydır.

İnançlar, doğaları gereği karmaşık bir yapıya sahiptir ve bu karmaşık yapı başta inanç metinleri olmak üzere birçok şeyi etkilemektedir. Bu kitabın da giriş bölümünde değinilen noktalardan biri olarak inançsal metinlerin dilsel yapısı, öngörülemez bir çerçevede ve oldukça derin unsurlardan oluşmasıdır. Unsurlar, dilsel birikimin soyut zenginlikleriyle birlikte zaman zaman bu alanda çalışanlar için de içinden çıkılmaz soru işaretlerini beraberinde getirmektedir. Eser, bu sürece, çizdiği çalışma alanı sınırlarında bir büyüteç görevi görerek elde ettiği verilerle, özelde Eski Uygur Türkçesinin, genelde ise Türk dilinin varsılığının sınırları konusunda bizleri daha çok düşünmeye sürüklemektedir.

Kitap, yalnızca dilsel bir çalışma olmayıp aynı zamanda da edebî bir çalışmadır. Her unsur hem sözcüksel hem de sözdizimsel olarak ele alınmaktadır. Devamında da anlambilimin edinimleriyle etraflıca değerlendirilmektedir. Bu kitabın temel amaçlarından biri, Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış Budist metinlerdeki Türkçeye özgü imgesel zenginliklere ulaşmaktır. Kitapta, temel olarak Budist inancına yönelik metinler üzerinde çalışılmış olsa da zaman zaman Maniheist inancına yönelik metinlerdeki malzemeler de örnekleriyle incelendiği görülmüştür. Ayrıca, din dışı metinlerin çalışma alanı ve sınırları nedeniyle göz ardı edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlerin büyük bir bölümünün Toharca, Soğdca, Sanskritçe ve Çince gibi dillerden çeviri-aktarım süreciyle Türkçeye kazandırıldığı bilinmektedir. Bu diller, o dönemi kapsayan Türk dilinin durumuyla ilgili araştırmacılara önemli ipuçları verse de eser, hem içerik hem de yazılış amacı gereği Eski Uygur Türkçesinin söz konusu dillerle ilişkisini - birkaç örnekteki diller arası benzerliğin gösterimi hariç- konu almamaktadır. Daha önce de dile getirildiği üzere Eski Uygur Türkçesinin kendine özgü imgesel varlığına doğrudan ulaşmayı amaçlayan yazar, önceden yayımlanmış bazı akademik çalışmaları da temel alarak ilgili metinleri incelemektedir.

Anlam ve anlamın ortaya çıkışı üzerine yapılmış çalışmalar hala çok azdır. Hem sürecin karmaşıklığı hem de işleyişin öngörülemezliği bu konuda önemli bir etkendir. Bir de inançsal metinler söz konusu olduğunda bu süreç, daha da çetrefilli bir konuma erişmektedir. Çünkü, anlam ve anlamın ardındaki

unsurların iyi bir biçimde gözlemlenebilmesi, basit bir gösteren-gösterilen ilişkisinin çok dışındadır. Bu zorluğun farkında olan yazarın ilk olarak elde ettiği dilsel malzemeleri, çeşitli yönlerden sınıflandırarak çalışma alanıyla ilgili önceden yapılmış bilimsel yayımlarla temellendirdiği yaklaşım biçimiyle, birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden incelediği görülmektedir. Böylece, metaforik vb. yapılara erişme sürecine daha etkin ve işlevsel bir dokunuşta bulunduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Yazarın da belirttiği üzere metin sonsuzdur. Yeniden kurma ile sonsuz sayıda tümce oluşturulabilmektedir. Peki bu sözcükler, sözcük öbekleri veya onların toplamı olan tümceler, metinler ve diğerleri; anlatım araçları açısından da sonsuz mudur? Sorunun can alıcı önemine değinen yazar, anlamlandırma sürecinin tüm bileşenlerinin iyi bir biçimde çözümlenebilmesinin ilk başta onların olabilecek en iyi şekilde tanımlanmasından geçtiğine değinmektedir. Ayrıca, anlamlandırma sürecinin daha da etkin bir biçimde saptanabilmesi için kültür öğelerine de göz atılması zorunlu olacaktır. Kültürler, şimdi olduğu gibi eskiden de birbirleriyle ilişki içindeydiler. Bu ilişkinin neticesinde de birçok bilgi alınıp verilmiştir. Bu bilgilerin arasında doğal olarak dilsel malzemeler de önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bu dilsel malzemeler salt bir nesne olarak değil aynı zamanda imgesel ve sembolik varsıllıklarıyla kültürler arasında değişime girerek var olmuşlardır. Böylece, aynı imgesel ve sembolik yapının kaynağının neresi olabileceği sorusu önem kazanmıştır. Yazar, burada değinilen süreçle ilgili daha önceki bölümlerde olduğu gibi yine çok sayıda bilimsel yayıma ve görüşe yer vererek sürecin daha etkin anlaşılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Kitapta, daha önce farklı bağlamlardaki makalesinde ve bildirisinde soyut adlar türeten {+lXg} ekine değindiği bilinen yazarın kitapta da ekin işlevine yönelik geniş bir bilgilendirmede bulunduğu görülmüştür. Kitapta yer alan örneklerin {+lXg} eki çerçevesinde belirlenmesinde, bazı bilimsel çalışmaların ve bilim insanlarının adları anılarak inançsal metinlerde geçen çoğu terimin Türkçede veya diğer dillerde karşılığının bulunmadığına değinilmiştir. Eski Uygur Türkçesi özelinde de bu ekin, karşılığı bulunmayan sözcüklerin dile kazandırılmasındaki büyük işlevine dikkat çekilmiştir. Bu noktada da {+lXg} ekinin hem artsüremsel hem de eşsüremsel gelişimi dikkate alınarak ekin bulunduğu sözcüklerin bazı özellikler taşıdığı dile getirilmiştir. Ayrıca bu terimleri, şimdi olduğu gibi yüzyıllar önce de ilk kez duyanların anlamasının zor

olacağı belirtilerek bu inançsal terimlerin o dili konuşanlarca kolay bir biçimde kavranabilmesini sağlamak için metaforik anlatımın kullanılmasının neden gerekli olduğu da ayrıntılı olarak ilgili bölümlerde açıklanmıştır. Bu açıklamalar sonrasında da Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış Budist inancına yönelik metinlerde söz konusu süreç bol sayıda örnekle somutlaştırılmıştır.

Yazının bu bölümüne kadar; genel hatlarıyla değindiğimiz Kaygusuz'un eseri, sekiz bölüme sahip olup bu bölümlerden ilk üçünün içerik özeti aşağıdaki gibidir:

1. Bölüm (1-37): Toplamda dört alt ana başlığın bulunduğu bu bölümde, çalışmanın amacı ve kapsamıyla ilgili bilgiler verildikten sonra kitabın hangi teorik sınırlar içerisinde kalacağına değinilmiştir. Devamında ise geçmişten günümüze metafor terimine ve onun insan yaşamındaki rolüne dair bilgiler aktarılmıştır. Metaforlara yaklaşım teorileri ise ayrıca bir alt ana başlık olarak açılmıştır. Metafor kavramı, bir diğer alt ana başlıkta, başka retorik figürlerle (metonim, alegori, sembol, karşılaştırma vb.) karşılaştırılarak detaylıca değerlendirilmiştir. Bu alt ana başlığın hemen devamında ise yazar, yeni bir alt ana başlık açarak kendi çalışmasıyla ilgili olan bilimsel yayımların bilgisine değinmiş ve son olarak dördüncü alt ana başlıkta soyut adlar türeten {+IXg} ekine ayrıca bir başlık açarak söz konusu ekle ilgili açıklamalarda bulunmuştur.

2. Bölüm (37-39): Bu kitapta işlenen akademik sürecin hangi ilkesel temellerde yapılacağıyla ilgili bilgilerin verildiği teknik bir bölümdür. Yazar, hangi yıllar arasında yayımlanmış çalışmalarını araştırmasına dahil edeceğinden başlayarak bazı işaretleme ve bildirim sembollerinin hangi amaçla kullanıldığına kadar bir dizi bilgilendirmede bulunmuştur. Böylece, birinci bölümde kullanacağı bilimsel dayanakları, ikinci bölümde de bu dayanakların işlenişindeki yol ve yöntemleri açıklayan yazar, üçüncü bölümde yazı boyunca bahsedilen süreci örneklerle somutlaştıracaktır.

3. Bölüm (39-321): Kitabın en önemli ve en hacimli bölümüdür. Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış Budist metinlerindeki soyut adlar türeten {+IXg} ekiyle yapılmış dilsel malzemeler, bazı alt ana başlıklar altında tek tek değerlendirilmiştir. Bu alt ana başlıklardan ilki somut dilsel malzemelerle ilgilidir. Yazar, varlık alt ana başlığında insanı ve onun bazı uzuvlarını, takip eden yan alt başlıklarda incelemiştir. Bu yan alt başlık bittikten sonra meslek yan alt

başlığına geçilerek dönemin meslekleri üzerinden metaforik kullanımlar Budist inancına yönelik metinlerle desteklenerek örneklendirilmiştir. Bunlar dışındaki yan alt başlıklarda ise suç, savaş, düşmanlık, arkadaşlık gibi kişiler ve toplumlar arası meseleler mercek altına alınmıştır. Devamındaki yan alt başlıklarda ise bazı hayvanlara ve bitkilere değinilmiştir. Böylece canlı varlıklarla ilgili metaforik ögeler bitirilmiş ve cansız varlıklarla ilgili yan başlığa geçilmiştir. Bu başlık altında da doğa ile ilgili unsurlar için oldukça detaylı bir sınıflandırılma yapılmış olup yağmurdan gök gürültüsüne; aydınlıktan karanlığa, selden doluya, dağdan ovaya birçok şeye değinilmiştir. Hatta mücevher, altın gibi değerli eşyalar da söz konusu metaforik kullanımları açısından tek tek incelenmiştir. Günlük yaşamdaki önemine binaen köprü, bahçe, yol, saray, kapı, hendek, hapisane vd. gibi yapılar da unutulmamıştır. Savaş araçlarıyla ilgili ayrıca bir yan alt başlık açılmış ve bu yan alt başlıkta silah üfleme ucundan tutun da basit yay ve oklara; marpuçtan tutun da kılıçlara kadar birçok nesne söz konusu inançsal metinlerden örneklerle ilgi çekici bir biçimde incelenmiştir. Dördüncü yan alt başlıkta ise tambur ve boynuzdan yapılan bir çalgı aletiyle ilgili metaforik kullanımlara değinildikten sonra beşinci yan alt başlıkta yine günlük yaşamda oldukça önemli olan ulaşım araçlarına ve bu araçların bazı parçalarına değinilmiştir. Devamındaki farklı bir yan alt başlıkta ise ülkeler, şehirler vd. incelenmiş ve son olarak buraya kadar bahsettiğimiz herhangi bir başlık altında değerlendirilemeyen dilsel malzemeler de diğer yan alt başlığı altında verilmiştir. Somut sözcüklerin bitimiyle yeni bir yan başlık açılarak soyut sözcüklerin metaforik kullanımlarına dair örnekler vermeye başlanmıştır: arzu, sevinç, hırs, hayal... Doğum ve ölümle ilgili metaforik kullanımlar ise ayrıca bir yan başlıkta değerlendirilmiştir.

Son olarak buraya kadar değinilen saptamaları toparlayacak olursak, kitap, Eski Türk diliyle ilgilenenlere ve diğer bilim dallarıyla ilişkili olanlara hem dilsel hem de anlamsal malzeme açısından büyük bir zenginlik sunmaktadır. Ayrıca, özellikle dilbilimin anlambilim noktasında kanayan bir yarası olan bilimsel çalışma ve yayın eksikliği göz önünde bulundurulduğunda, bu çalışma, önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Dilin gelişmişliğinin saptanmasında, metaforik anlatımın ne denli önemli olduğu bilinen bir gerçek olup bu anlatım gücünün aynı zamanda söz konusu dilin içkin zenginliğini de gösterdiği göz önünde bulundurulursa kitabın Türkoloji açısından da değeri daha iyi anlaşılacaktır.

Günümüz koşullarında bile yabancı sözcüklere karşılık bulmadaki ‘başarısızlık’ her geçen gün biraz daha artarken, yüzyıllar öncesindeki dilin durumu düşünüldüğünde inançsal metinlerdeki sözcüklere bulunan karşılıkların ilk kaynaklardan örneklerle verilmesi, bu kitabın başka bir olumlu tarafıdır.

Received 24.05.2021	Review	JOTS
Accepted 10.06.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 424-433

Seçkin, K. Eski Türkçe Metinlerinden Örneklerle Mental Fiil Teorisi, Konya: Palet Yayınları, 2020, ss. 175, ISBN: 978-625-7675-01-7

Yusuf GÖKKAPLAN*

Cappadocia University (Nevşehir/Turkey)
E-mail: yusuf.gokkaplan@kapadokya.edu.tr

Türk dili, yazılı kaynakları bin yılı aşkın bir geçmişe sahip olan, sözlü kaynakları ise ondan çok daha öncelere dayanan, yeryüzünde yaşayan kadim dillerin en önemlilerinden biridir. Gerek sözlü gerekse de yazılı kültür ile ortaya konulan eserlerin içerikleri oldukça zengindir ve etkili bir retoriğe sahiptir. Bu nedendir ki Türk dili ile ortaya konulan eserlerin tümü zaman kavramına yenilmemiş ve klasik birer tür olarak tarihsel süreçte önemi tartışılmayacak bir değere sahip olmuştur. Orhun yazıtları ile başlayan bu süreç günümüze kadar yoğun ve derin içeriklerle gelmiş yerli veyahut yabancı birçok araştırmacının çalışmasına malzeme olmuştur.

Türk dili ile ortaya konulan eserlerin içerik ve konu bakımından çeşitlilik arz etmeleri, kadim Türk kültürünün harmonisi ile sağlanmıştır. Göçebe bir topluluk olan Türkler siyasi veya coğrafi sınırlara bağlı kalmadan geniş sahalarda varlıklarını sürdürmüşler, bu sahalarda karşılaştıkları kültürlerden etkilenerek kendi kültür ve birikimlerini de zenginleştirmişlerdir. Bu süreç içerisinde özellikle kültür, din, sosyal yapılarında ciddi ve köklü değişimler de yaşamışlardır. Yaşadıkları bu değişimlerin izleri ortaya koydukları yazılı eserlerden hareketle net bir biçimde görülmektedir. Özellikle farklı dinler ile kurdukları münasebetin neticesinde göçebe yaşam biçiminin terk edildiği, dünya

* ORCID ID: 0000-0001-6515-4762.

görüşlerinde ve algılarında farklılıklar yaşandığı açık bir şekilde görülmüştür. Bu tür köklü ve marjinal değişimler kültürel birikimlerinde, gündelik yaşantıya ait yansımalarında, kullanılan sözcük ve ifade biçimlerinde görülmektedir.

Türk dili üzerine yapılan çalışmalarda bu kaynakların daha çok gramer özellikleri ile ele alındığı söylenilebilir. Yapılan çalışmalara bakıldığında eserlerin dönemlere göre taşıdıkları ses özellikleri, sözcüklerin kökeni, ekler ve eklerin yapıları, cümle sistemleri gibi konuların yoğunlukla ele alındığı dikkat çekmektedir. Bir dil üzerine yapılan çalışmaların fonetik, morfolojik, sentaktik ve semantik olarak dört ana başlık altında ele alındığı varsayılırsa Türk dilinin tarihi devirlerini konu alan çalışmalarda ses bilgisi, sözcük ve cümle yapısı konularının bir hayli fazlaca yapıldığı görülecektir. Söz konusu dönemlere ait eserler üzerinde semantik çalışmaların ise son dönemlerde yapıldığı görülmektedir.

Türk dilinin zengin içeriğe sahip olması, bu dili oluşturan söz varlığının derin bir anlam evrenine sahip olmasını da beraberinde getirmiştir. Bu nedendir ki Türk dilinde yer alan sözcüklerin gerçek ve mecaz kullanımları oldukça geniştir. Bunun yanında Türkçenin sondan eklemeli bir dil olması, sözcük köküne gelen eklerin de sözcüğe yeni anlamlar kazandırmasına olanak sağlamaktadır. Bu noktadan hareketle Türkçenin ifade gücünün de semantik bir bakış açısı ile ele alınması gerektiği söylenebilir. Özellikle de göçebe bir topluluğun sözcük dağarcığı içerisinde yer alan fiillerin bu bağlamda değerlendirilmesi Türk topluluklarının sadece fiil noktasında değil tefekkür noktasında da ne kadar ileri olduğunu gösterebilecek bir potansiyel arz etmektedir.

Bu bakış açısı ile son dönemlerde dikkat çeken çalışmaların başında mental fiil çalışmaları gelmektedir. Mental fiiller, Türk dilinin fikir ve tasavvur düşüncesinin dile yansması olarak değerlendirilebilecek önemli bir konu olarak dikkat çekmektedir. Özellikle de fiillerin semantik yönünün sadece hareket merkezli değerlendirilmesi zihinsel veya duygusal bağlamda kullanılan fiillerin anlaşılmasını ve ayırt edilmesini güçleştiren bir unsur olarak değerlendirilebilir. Bu durum ise fiillerin sadece hareket ifadesi olarak değil de mental bir süreç içerisinde de kullanıldığının da ortaya konulmasını gerekli kılmaktadır.

Son dönemlerde daha çok dilbilim çalışmaları ile dikkat çeken bu konunun daha önceleri psiko-bilişsel dilbilimin araştırma ve çalışma alanı olarak kullanıldığı görülmektedir. Söylenilen ile yapılanın, yapılan ile söylenilen arasındaki ilişkinin daha çok semantik düzlemde incelendiği bu çalışmalara Türk dilinin tarihi devirleri üzerinde yapılan çalışmalarda da yer verilmeye başlanmıştır.

Türk dilinde yer alan mental fiil kavramının bir teori olarak değerlendirildiği güncel çalışmalardan biri de bu tanıtım vesilesi ile ele alınacak eserdir. Eser genel olarak Eski Türkçe dönemi eserlerinin söz varlığı temel alınarak hazırlanmıştır ve iki ana bölüm üzerine kurgulanmıştır. İlk bölümde fiil kavramı üzerinde durulmuş ve bu konu üzerinde yapılan çalışmalardan genel olarak bahsedilmiştir. Bu tutum, “Türk dilindeki mental fiil ne demek?” sorusunun cevabının verilmesini ve konu sınırlarının net bir tavırla çizilmesini sağlamıştır. Eserin ikinci bölümünde ise ilk bölümde yer alan mental fiil kavramlarının yapıcı eleştirilerine yer verilmiştir. Buradaki amaç, “Hangi fiil mental fiildir?” sorusunun cevabını arayarak örnekler ile ifade etmektir.

Eseri farklı kılan özelliklerden birisinin de mental fiil algısının geçerliliğinin ve güvenilirliğinin tespit edilmesi gayreti olduğu söylenilebilir. Bu bağlamda bir Uygur Dönemi metni olan *Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin* adlı eser beş farklı araştırmacıya mental fiillerinin tespit edilmesi amacıyla verilmiştir. Söz konusu tespitler araştırmacılar tarafından kategorilere ayrılmış ve bu kategorilerdeki fiiller üzerine tartışılmış ve büyük oranda mutabakat sağlanmıştır. Bu süreç, Türk dili üzerinde yapılan çalışmalarda deneysellik ve ölçülebilirlik çalışmalarının uygulanması açısından önem arz etmektedir. Sosyolingüistik çalışmalarının metodolojisine benzeyen bu tutum, eserde tespit edilen mental fiil kullanımlarına objektif bir özellik katmıştır. Bunun yanı sıra fiillerde görülen ses değişimleri, ilgili dönemlerdeki kullanımlarına göre değerlendirilmiş, bir fiil farklı metinlerde birden farklı biçimde kullanılıyor ise ilgili fiiller aynı başlıkta değerlendirilmiştir. Ayrıca tespit edilen fiillerin edilgen durumları, etken durumlarına kıyasla “hareketin gerçekleşmesi” bakımından bir farklılık arz etmediği gerekçe gösterilerek (ve bu gerekçe örneklerle izah edilerek) aynı fiilin edilgen versiyonu yeni bir madde başı olarak verilmemiştir. Bunlara ek olarak fiillerin anlamlandırılmasında bağlam merkezli bir tutum sergilenmiştir. Bağlam merkezli değerlendirme, sözcüklerin korpus ile anlamsal süreçleri

arasındaki ilişkilerini yansıtmaması bakımından eseri özgün kılan başka bir taraf olmuştur.

Kitabın birinci bölümüne daha detaylı bakıldığında fiil tanımlarının, fiil tasniflerinin genişçe değerlendirildiği görülecektir. Buradaki değerlendirmeler literatürdeki kaynakların geniş bir biçimde değerlendirilmesiyle ifade edilmiştir. Bu tanım ve örneklem evreni sadece Türkiye Türkçesi ile sınırlandırılmamış aynı zamanda diğer Türk dillerinde yer alan fiil tanım ve tasniflerini içerecek biçimde verilmiştir. Ayrıca Türk topluluklarının düşünce dünyasının şekillenmesinde etkili olan kültür, din, sosyal yapı gibi konular da ele alınmış ve bu konuda açıklayıcı bilgiler verilmiştir. Yine bu bölümde mental fiil üzerine yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu incelenmiş, bu çalışmalar ile ilgili örnekler verilerek konu zenginleştirilmiştir. Verilen bilgilerden ve yapılan eleştirilerden hareketle mental fiil kavramının çerçevesinin çizildiği bu bölümde mental fiilin oluşabilmesi için o fiilin yönelimsel olması gerektiği belirtilmiştir. Kitapta bir fiilin mental fiil olabilmesinin şartı, o fiilin uzamsal olmaması ve yönelimsel olması ile ifade edilmiştir. Gündelik yaşantımızda da kullandığımız fiillere de bu noktadan bakıldığında ortaya atılan teorinin geçerliliği görülmektedir. Nitekim uzamsal olarak gerçekleşen bir şeyin mental olarak kalması mümkün değildir.

Mental fiillerin ele alındığı birinci bölümde dikkate değer konulardan biri de mental fiil üzerine yapılan ilk çalışmaların insan psikolojisi ve dil edinimi çerçevesinde yapıldığıdır. Bilişsel dilbilim kategorisinde de değerlendirilebilecek bu fiiller söylem ile düşünce arasındaki ilişkinin incelenmesi ile ilgilidir. Bu alan, dilin bilişle nasıl etkileşime girdiğini, dilin düşüncelerimizi nasıl oluşturduğunu ve dilin zaman içinde toplumun ortak zihniyetindeki değişimine paralel olarak evrimini açıklar. Ağırlıklı olarak Eski Türkçe dönemi eserlerindeki fiillerin incelendiği *Mental Fiil Teorisi* adlı eserde, bu çalışma alanına değinilmesi de eseri farklı kılan özelliklerden biri olmuştur.

Birinci bölümün sonunda, mental fiillerin zihinsel bir sürecin sonucunda oluştuğu ve mental fiillerin algı, duygu, idrak ve irade fiilleri olmak üzere dört başlıkta inceleneceği ifade edilmiştir. Genel olarak toparlayacak olursak, ilk bölüm mental fiil kavramının etraflıca incelendiği, mental fiillerin hangi başlıklar altında nasıl incelenmesi gerektiği ve bu bağlamda hangi korpusun kullanılacağını ifadesi ile sonlandırılmıştır.

Eserin ikinci bölümünde ise kitabın da adı olan “Mental Fiil Teorisi” ele alınmıştır. İkinci bölüm doğrudan mental fiil teorisi başlığı ile başlamaktadır. Bu kısımda fiillerin karşıladıkları anlamlardan hareketle tanımlamalarının yapıldığından ve bu tanımlamalardan hareketle bazı epistemolojik ölçütlerin ortaya konulmasından bahsedilmektedir.

Burada söz konusu edilen epistemolojik ölçütlerin dilbilimsel bir araç olarak gramer birliklerine uygulanması dikkate değer bir özelliktir. Epistemoloji (bilgi kuramı), bilginin doğrudan kuramsal bir şekilde ele alınması ile açıklanabilir (TDK Sözlük, 2021: 384). Söz konusu kuramsal bilgi, fiillerin fiziksel ve zihinsel olup olmadığının ayırt edilmesinde kullanılmaktadır. Eserde bir fiilin sadece epistemolojik özellikler göstermesinin mental olarak değerlendirilmesinde yetersiz kalabileceği ifade edilmiştir. Bir fiilde epistemolojik özelliklerin yanında yönelimsel özelliklerinin olması mental olarak adlandırılmasında önemli bir ölçüt olarak belirlenmiştir. Bu kıstaslara ilk bölümde söz konusu edilen uzamsal olmama durumu da eklenmiş ve mental fiillerin teorik çerçevesi çizilmiştir. Böylelikle eserin omurgasını oluşturan mental fiil kavramının bilimsel bir düzlemde ifadesi gerçekleştirilmiştir.

Dilbilimin toplumbilimle, ruhbilimle, müzikbilimle, psikoloji ve kültür bilimi ile olan ilişkisi disiplinler arası bir çalışma alanı olarak değerlendirilebilir. Yazarın, mental fiilleri değerlendirme ölçütleri dilbiliminin çalışma alanı olarak değerlendirildiğinde eserin disiplinler arası bir bakış açısı ile ele alındığı görülecektir. Yazar burada mental fiil kavramından yola çıkarak zihinsel, düşünsel, uzamsal ve yönelimsel unsurların sentezini gerek dil bilgisi çalışmaları ile gerekse de disiplinler arası bir yaklaşım güderek felsefe, dilbilim, kültür bilimi ve psikoloji gibi alanların kuram ve bakış açılarıyla değerlendirmiş, konuyu bilimsel ve kuramsal bir düzlemde objektif bir bakış açısı ile değerlendirmeye çalışmıştır. Bu tavır esnasında gerek alandan gerekse de alan dışından birçok çalışma taranmış, önemli görüş ve fikirler bu kısımda zikredilmiş ve savunulan düşüncenin isnadı güçlendirilmiştir.

Burada söz konusu edilmesi gereken önemli bir nokta da mental fiilin oluşmasında girdi ve çıktı süreçleridir. Bir fiilin çeşitli uyaranlar vasıtası ile girdi olarak zihne girmesi ve uzamsal olmadan zihinde var olmasının süreci olarak ifade edilebilecek bu süreç mental fiilin oluşması için önemli bir aralık olarak

görülmektedir. Burada uzamsal olmamasına ek olarak yönelimsel olma koşulu da sürecin önemli bir paydaşdır. Nihayetinde bu sürece dâhil olan ve süreci ifade edebilen fiillerin mental olarak adlandırılabilceği ifade edilmiştir. Bu kısımda önemli olan nokta mental fiiller için genel-geçer, nesnel ve objektif bir tanımın ortaya konulma çabasıdır.

Türk dilinde birçok alanda karşılaştığımız terminoloji ve tanım sorunu eserin hemen başlarında mental fiiller için açık bir şekilde ifade edilmiş, tanım ve terminolojiden doğabilecek karışıklıkların önüne geçilmiştir.

İkinci bölümde mental fiillerin hangi başlıklar altında inceleneceği ve bu başlıkların kavramsal olarak neler ifade ettiklerinin açıklanması ele alınmıştır. Bu kısımda ilk olarak “algı kavramı” açıklanmış ve bu kavramın doğru anlaşılabilmesi için “algı” izah edilmeye çalışılmıştır. Burada kullanılan metodoloji bundan sonraki başlık ve bölümler için de kullanılmıştır. Bu bölümlerde esas alınan metodolojide öncelikle kavram tanımları, sonra bu kavram tanımlarına dâhil olan mental fiillerin tespiti ve açıklaması, sonrasında ise tespit edilen örneklerin bağlam merkezli olarak verilmesi şeklinde devam etmiştir.

Bu başlıklar altında ele alınan tanım ve kavramların değerlendirilmesinde de diğer bölümlerde olduğu gibi geniş literatür taraması yapılmış, mümkün olduğu kadar fazlaca kaynağa ulaşılmıştır. Yapılan tanımların ve açıklanmaya çalışılan kavramların daha önce yapılmış olanlardan farkı ve nasıl olması gerektiğine dair teklifler verilmiştir. Karşılaştırmalı referans olarak değerlendirebileceğimiz bu metodun kitapta genel bir tavır olarak değerlendirilmesi eseri farklı ve nesnel kılan bir özellik olarak değerlendirilebilir. Algı kavramı ve algı fiilleri başlığı altında açıklamalar yapıldıktan sonra çeşitli araştırmacıların algı fiilleri tasniflerinin tablo ve şekiller ile verilmesi de algı fiillerinin literatürdeki yerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Geniş ve karşılaştırmalı bir açıklamadan sonra Eski Türkçede tespit edilen algı fiilleri bağlam merkezli olarak verilmiştir. Bu kısımda verilen örneklerin sadece bağlam merkezli anlamları ve sözlük anlamları verilmemiş her bir fiil üzerinde detaylı açıklamalar yapılmış, yapılan açıklamalar daha önce yapılan çalışmalar ile desteklenmiştir. Algı fiilleri başlığının sonunda, tespit edilen algı fiilleri ve bu fiillerin literatürdeki karşılaştırmaları değerlendirmiş ve tespit edilen algı

fiillerinin genel bir tablosu verilmiştir. Bu tabloda fiilin anlamı ve hangi metinlerde kullanıldığı bilgisi açık, anlaşılır bir biçimde verilmiştir.

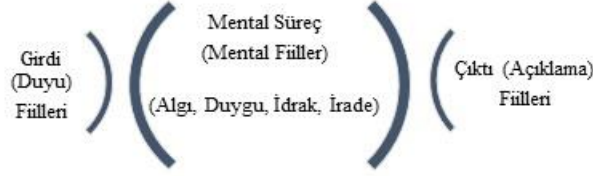
İkinci alt başlık olan *Duygu Kavramı ve Duygu Fiilleri* başlıklarının oldukça detaylı bir biçimde ele alınması dikkate değerdir. Bu başlık altında verilen Eski Türkçedeki duygu fiillerinin bağlam merkezli olarak psikolojik ve bilişsel bakış açısıyla ele alınması, tespit edilen fiillerin detaylı olarak incelenmesi, daha önce yapılan tespitlere de bu çerçeveden bakılması literatürdeki duygu fiilleri konusuna farklı bir derinlik katmıştır. Burada gösterilen titiz ve dikkatli çalışmanın neticesi olarak Eski Türkçede 139 farklı duygu fiili tespit edilmiştir. İkinci bölümde yer alan, “İrade Kavramı ve İrade Fiilleri, İdrak Kavramı ve İdrak Fiilleri” başlıkları da aynı metodoloji ile değerlendirilmiştir. Bu bölümde irade fiillerinin nasıl değerlendirilmesi gerektiği hususuna dair öneriler sunulmuş ve teklifler verilmiştir. Yazar irade fiillerinin istişare, karar ve icra olmak üzere üç başlıkta incelenebileceği önerisini sunarak bu konudaki tespitlerini açıklamıştır. Algı ve duyum konularında “Ne söylendi?” ve “Ne anlandı?” ilişkisi, gönderici tarafından gönderilen kodların alıcılar tarafından doğru dekodlanması hususunu düşündürmüş ve bu konu üzerinden yapılacak çalışmalar için bir zemin hazırlamıştır.

İkinci bölüme genel olarak bakıldığında, bazı terim ve terminolojilerin sözlük anlamlarının verilmesinin ifadelerin ve teorilerin daha da anlaşılır olmasını sağladığı görülmüştür. Her bir mental fiil başlığının sonunda genel olarak bir tablo verilmesi okuyucular ve özellikle de araştırmacılar için büyük kolaylık sağlamaktadır. Bu fiillerin hangi kaynaklarda hangi anlamda yer aldığının tespit edilerek bir form hâlinde sunulması oldukça işlevsel bir özellik olarak dikkat çekmektedir. Tespitlerin bu şekilde verilmesi, istatistiki verilerin hesaplanması için büyük kolaylık sağlayacaktır.

Sonuç

Sonuç olarak, *Mental Fiil Teorisi* adlı bu çalışma, mental fiillerin derlenerek tespit edildiği bir eser olmaktan ziyade mental fiillerin nasıl inceleneceğine dair bir yöntem teklifi sunmaktadır. Yazara göre bir fiilin mental fiil olarak değerlendirilebilmesi için “uzamsal olmaması ve yönelimsel olması” gerekmektedir. Mental fiillerin değerlendirilmesinde bu iki ölçüt muhakkak

bulunmalıdır. Eserde bu sürece dâhil olan mental fiillerin ifade edilmesinde kullanılan şema aşağıdaki gibidir.

Mental süreç izah edildikten sonra, mental süreçlerin işleme üzerinde durulmuştur. Mental süreçler birbirini etkileyen, değiştirebilen bir niteliktedir ve çizgisel bir yapıda bulunmazlar bunun aksine dögüsel bir yapıya sahiptirler. Bu dögüsel yapıya ilişkin süreç aşağıdaki şekil ile izah edilmiştir.

Bu süreç ve dögü çerçevesinde ele alınan fiillerin mental olup olmadığının tespiti yapılmıştır. Yazar bu çalışmada ortaya koymuş olduğu teoriye bağlı olarak 292 mental fiil tespit etmiştir. Sonuç kısmında tespit edilen mental fiillere ait mental süreçler ve örnekler tablosu verilmiştir. Aşağıda örneği verilen bu tabloda mental sürecin bağlam merkezli olarak nasıl değerlendirildiği görülmektedir.

MENTAL SÜREÇ	FİİL	BAĞLAM
ALGI	işid-/eşid- (dinlemek)	antada inaru kün künüje bodisvtağ körgeli kelir titrü teriñ nom işidür... (küşüşin) iyin edgü avrış kılur (MS 38/45). “O andan itibaren her gün Bodhisattva’yı görmeye gelir, derin vaazını dinler... (Arzusuna) göre iyi hareket eder.”

DUYGU	buş- (hiddetlenmek)	ökünçlük bolur tutış övke işi / yazuqluğ bolur işte buşa kişi (KB 324). “Öfkeyle kalkan pişmanlıkla oturur, kişi hiddetlenince işinde yanılır.”
İDRAK	böğün- (düşünmek)	köjülin köküzin yakçirtıp ol iki eçilerin köjülgerip neçökin erser tuysar oñarsar ötrü ürküp belişlenip tıdıg ada kılıp küsemiş küşüşümin kandurmagay tep böğünüp ötrü iki eçilerine azkıya öñre yorıy turzunlar men una basa tetdim tep öğünüp... (Açp 246). “kalbini ferahlatıp o iki ağabeyini aklından geçirerek: ‘Her nasıl (olup da) hisse derlerse sonra korkup engel olup isteğime karşı gelmesin(ler).’ diye düşünüp sonra iki ağabeyine ‘(Siz) azıcık ileri yürüyüverin, ben hemen yetişirim.’ diye rica edip...”
İRRADE	kes- (karar vermek)	havağa basıqma uquş birle kes / et öz arzu bulsa bilig birle bas (KB 3346). “Hevesin etkisinde kalma, akıl ile karar ver; ten baş kaldırırsa bilgiyle hâkim ol.”

Bu tablodan sonra tespit edilen fiillerin hangi mental kategoride yer aldığını gösteren ve kullanıldığı metinleri içeren genel bir tablo verilmiştir. Bu tablonun da bir kısmı aşağıda örnek olarak verilmiştir.

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
kör- (I)	Görmek	Algı Fiili	Açp, AH, BK, Çaş, Dan, Edg, Irk, KB, Kör, KP, KT, MS, Muk, Myb, Suc, Şin, Üçi
kulağ tut-	Kulak vermek, dinlemek	Algı Fiili	KB

açığ kel-	Acımak, keder gelmek, üzülme	Duygu Fiili	Açp
ökün-	Pişman olmak	Duygu Fiili	AH, BK, Hua, Kör,KT, MS
uğ- (II)	Anlamak, bilmek, tasavvur etmek	İdrak Fiili	Açp, AH, Edg, KB, MS, Üçi
sakın-	Düşünmek	İdrak Fiili	Açp, AH, BK, Caş, Dan, Edg, Hua, Irk, KB, Kör, KP, KT, MS, Muk, Ong, Şin, Tar, TY, Üçi
tapla-	Uygun görmek, onaylamak	İrade fiili	Açb, Edg, KB, Kör, MS, Myb, Üçi
unama-	Doğru bulmamak, uygun görmemek, onaylamamak	İrade fiili	Dan, Edg, Irk, KB, KP, MS, TY

Yazar eserde, geniş literatür taraması ve çeşitli örneklem evreni ile genel olarak mental fiil kavramının çerçevesini çizmiş, bu düşüncesini de bir süreç olarak değerlendirmiş ve yukarıda verilen tablolar ile de bu süreci izah etmeye çalışmıştır. Yazar, bu zamana kadar yapılan çalışmaları, günümüzde yapıyor olan çalışmaları değerlendirmiş ve nihayetinde bu alanda yapılacak olan çalışmalara için bir yöntem teklifinde bulunmuştur.

Received 17.07.2021	Review	JOTS
Accepted 23.07.2020		5/2
Published 24.07.2021		2021: 434-439

**Ağca, F. Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin
Tarihlendirilmesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,
2021, pp. 458, ISBN: 978-975-17-4822-5**

Buket Nur KIRMIZIGÜL *

Eskişehir Osmangazi University (Eskişehir/Turkey)
E-mail: buketkirmizigul@gmail.com

Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi is a work that emerged as a book by Prof. Dr. Ferruh Ağca's PhD dissertation titled *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, which he completed in 2006. The publication of this long-awaited study is now available to researchers in a more up-to-date and complete form, with the author's review.

Old Uyghur Turkish started to produce its first texts in the 8th century and became a written language in which this production continued until the 14th century. The writing date of the works in this language, which has been processed for more than six centuries, is mostly not certain. In addition, the language features of these works have changed over time. The number of texts of which writing or copying date is known by means of colophon records, is very few. Dating of other undated texts and division of Uyghur literature into periods, can be estimated according to language features of the texts, private person and place names in the texts, the location of the texts when they were found, the book format and the font types used.

However, there are some difficulties in dating the texts according to these features. First of all, since most of these texts are religious texts and aim to convey the teachings to the public, a work has been copied many times, has

* ORCID ID: 0000-0003-0969-534X.

replaced many times by being moved from monastery to monastery. For this reason, it may be misleading to date the texts by considering their location. In addition, while the original texts reflect the language characteristics of the century they belong to, it is doubtful how much the copies made in later centuries reflect the language of their own century (Ağca, 2021: 63). A text may include the date it was copied on the colophon, but due to the tendency of religious texts not to distort the original, linguistic features may not resemble the date on the colophon but with features from a few centuries ago.

In addition to these, in a text that is understood to belong to the earliest stages of the Old Uighur language, may have features belonging to the very late periods or old and new structures can be seen together in some texts that are known to be of late date. These situations also create difficulties in dating texts according to language characteristics. Ağca considers these examples as the infiltration of the dialect features of the scribe into the standard language. He also considers the coexistence of old and new structures in late texts as archaism. According to Ağca, such language features deviating from the standard language cannot be used as a criterion in the chronological classification of texts (2021: 64).

Despite all these difficulties, Prof. Dr. Ferruh Ağca analysed an enormous corpus in great detail according to the 39 criteria which he determined, and gives a chronological order of Old Uyghur texts to the use of researchers. Another difficulty encountered while dealing with the changing language features of the texts is to determine which of them is due to dialect differences and which is due to the change of language in the historical process. It has been demonstrated that the language differences which were previously given by A. von Gabain as the Manichaean /n/ dialect or as the Buddhist /y/ dialect, do not differ sharply according to the religious environment to which the texts belong. The fact that some of the features claimed to belong to the Manichaean dialect are also present in the early Buddhist Uyghur texts and are not included in the later Manichaean Uyghur texts, shows that this actually stems from a historical change.

The dating of Old Turkic texts on the basis of the colophon records and specific place and person names, previously studied by Gabain in *Alttürkische*

Daiterungsformen (1955), by Bazin in *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien* (1991) and by Zieme in *Bemerkungen zur Daiterung uigurischer Blockdrucke* (1981) and *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço, Kolophone und Stifter* (1992) (Ağca 2021: 69-70).

Another way of dating is to date the texts on the basis of linguistic criteria by following the changes and developments in the language features of the texts and by comparing the undated texts with the dated texts in this respect. Old Turkic texts were classified according to linguistic criteria for the first time in Erdal's article *The Chronological Classification of Old Turkic Texts* (1979) (Ağca 2021: 70). He basically divides the texts into four groups according to the 24 linguistic criteria, and besides these, there are two subgroups. In his work, he analyses the Köktürk and Yenisey inscriptions as well as the Uyghur texts according to the same criteria.

After Erdal, the other study in which Old Turkic texts are systematically dated according to their language features belongs to Doerfer. First, in his article titled *Bemerkungen zur chronologischen Klassifikation des älteren Türkischen*, which he wrote in 1991, after briefly mentioning the criteria used in the classification and dating of Old Turkic texts, he gave the century of the groups to which the texts belong. Doerfer, later reconsidered his views, expressed in this article, in his work *Versuch einer linguistischen Daiterung älterer osttürkischer Texte* (1993) (Ağca 2021: 72). He, within the framework of the 30 linguistic criteria, divided the Old Turkic texts into five phases, and the first two phases each have four substages as 1a, 1b, 1c, 1d; 2a, 2b, 2c, 2d. According to this classification, the first phase includes the years about 750-948, the second phase covers the years 990-1235, the third phase covers the year 1315, the fourth phase (except *Altun Yaruq* and *Buyan Ävirmäk*) 1313 and the fifth phase (except *Insadi Sūtra*) contains the date 1345. (Tekin, 1994: 186).

Since both studies by Erdal and Doerfer include Köktürk texts, some criteria used are only for distinguishing Turkish runic inscriptions and Old Uyghur texts and are not suitable for classifying and dating Old Uyghur texts in themselves. In Ağca's study, it is stated that care was taken to ensure that the criteria used in this work, were applicable to all stages of Old Uyghur (2021: 73-76). In the book, texts were classified on the basis of 39 criteria. These criteria are divided into

groups according to orthographic features, phonological, morphophonological and morphological features, the presence of Mongolian loanwords and the external structures of the texts.

The criteria related to orthography, consist of seven title as; extra and unnecessary spelling of *aleph* in medial of the words, separate spelling of in medial of the words, the spelling of /š/ and /n/, irregularities between the spellings of /d/ and /t/, also /s/ and /z/ and degemination of consonants. Of these, the criteria of the spelling of /n/ consonant and consonant degemination were applied for the first time to date the texts in this study by Ağca.

There are ten phonological criteria: the situation of connecting vowel /A/, vowel epenthesis, labialisation, the consonant palatal /ń/, alternation between /ŋ/ ~ /g/, metathesis, the situations of medial /d/ and /g/, the verbs *qurtgar-* and *yarlıgqa-*. Among these, the rounding of the unrounded vowels near the labials, the alternation of /ŋ/ ~ /g/ and the shapes of the verb *qurtgar-* are the criteria used for the dating of the texts for the first time in this study.

In the study, there are six criteria among the morphophonological criteria which are connecting vowel of instrumental case suffix, connecting vowel of causative suffix {-(X)t-}, relative suffix after nouns ending with a consonant, aorist suffix after verbs ending with vowel, the situation of the gerundium and aorist suffixes after the suffixes which ends with the sounds /k/ and /r/, and lastly the gerundium and aorist suffixes of the verbs which ends with the suffix {-(X)t-}. The situation of the genitive after nouns ending with a consonant was previously discussed by Gabain and Zieme as a dialectical feature of Old Uyghur texts. According to this view, after the words ending with vowels in Manichaean texts, just like in Köktürk texts, this suffix is {+(X)ŋ} and this is a characteristic of /n/ dialect. But in /y/ dialect, it is {+n(X)ŋ} after words ending with both vowels and consonants. For the first time in Ağca's work, this language feature is taken into consideration not dialectically, but as a criterion for dating the texts.

The criteria for morphology are discussed under fourteen subtitles: accusative after the nouns in nominative case, accusative after the nouns which have possessive suffix, ablative, directive case of nouns, prepositions governing the accusative case of the nouns, dative case of the demonstrative pronouns, present participle suffixes {-(X)glI} ~ {-(X)gmA}, the negative forms of the past

participle suffixes, gerundium suffix {- (X)pAn(In)}, the gerundium and aorist suffixes of the verbs *al-* and *bil-*, the situation of the conditional suffix, {-gU} ol ~ {-gUl}, the variants of the preposition *birlä* and the last one is the inter-decimal number system. The presence of the directive and the state of the participle suffixes {-gll} and {-gmA} are also used as criteria for the dating of the texts for the first time in this work. In addition to these, it has been stated that the use of the suffix {-yUk} in different functions and the existence of the preposition *mA* are criteria that may allow to the chronological classification of the texts (Ağca 2021: 78).

Mongolian loanwords in Old Uyghur texts are also treated as an important criterion for dating. According to this, the texts in which Mongolian loans seen intensively, begin to be seen with the Mongolian domination from the 13th century. The last criteria used in the dating of the texts are the features that are related to the external structures of the works such as paper, binding, reed, pen, brush, block-printing technique and font type. In addition, the source language from which the texts were translated can also give clues about the date of the texts.

After this section, in which the criteria used for the dating of Old Uyghur texts in the study are discussed in detail, the Old Uyghur texts are grouped into eight groups within the framework of these criteria in Chapter 3. In the last section, the texts were classified chronologically by making predictions about the centuries to which these eight groups belong. According to this, the writing date of the first group Uyghur texts is close to the Köktürk inscriptions. Most of these texts, which are dated to the second half of the 8th century, are written in the Manichaeian environment. In the study, the II. Group texts are dated to the middle of the 9th century at the latest. Texts in group III are located between the end of the 9th century and the first half of the 10th century. The jataka of *Kalyānamkara Pāpamkara*, which is the earliest dated text of the group IV, is in the second half of the 10th century, while the Hami version of *Maytrisimit*, which is one of the latest dated texts of the same group, was copied in 1037. *Daśakarmapathāvadānamālā*, which is estimated to be one of the latest texts of this group, is dated to the second half of the 11th century. It is seen that the language became more standardized in the texts belonging to the V. group placed in the late 11th century and the 12th century. The texts in the VI. group are dated to

the 13th century, the group VII texts are dated between the late 13th and early 14th centuries, and the latest texts belonging to the group VIII are dated to the second half of the 14th century (Ağca 2021: 403-440).

The dialects of Old Turkic and the dating of Old Uyghur texts are so complex but as well as so essential subject matters for Turcology studies. The presentation of this doctoral study, which fills an important gap in Turcology studies in Turkey, as a book, and its renewing on this occasion, made us, the researchers, very happy. There is no doubt that with the translation of this comprehensive and meticulous study into English, it will make important contributions to Turkology studies in the world. I hope this happens in near time.

References

Ağca, F. (2006). *Eski Uyğur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Published PhD Thesis).

Ağca, F. (2021). *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uyğurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1979). The Chronological Classification of Old Turkish Texts. *Central Asiatic Journal*. 3(23), 151-175.

Tekin, T. (1994). Gerhard Doerfer, Versuch einer linguistischen Daiterung älterer osttürkischer Texte, Harrassowitz Verlag, Turcologia: Band 14, Wiesbaden 1993, 255 s. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 4, pp. 183-190. (Review)

Received 25.05.2021	Review	JOTS
Accepted 13.06.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 440-445

Erdem, M. D. & Demirci, Ü. Ö. Köktürkçe, Ankara: Pruva Yayınları, 2019, ss. 662, ISBN: 978-605-80397-0-4

Aysun SOYER*

Düzce/Turkey

E-mail: aysunsoyer.as@gmail.com

Son yıllarda Eski Türkçeyi öğretme amacıyla yazılmış ders kitabı formatındaki kitaplardan birisi de üzerinde duracağım bu eserdir. Eser şu bölümlerden meydana gelmiştir:

İçindekiler Dizini (7-26) alfabetik sıraya göre hazırlanmış olup ilgili kelimenin ve gramer konusunun sayfa numaraları gösterilmiştir. *Ön Söz* (27-28) bölümünde, okurlara kitap tasarlanırken ne tür yaklaşımların benimsendiği aktarılmıştır. *Giriş* (29-73) bölümü Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri, Ural-Altay dilleri nazariyesi, Altay dilleri nazariyesi ile başlamaktadır. Ardından Türkçenin tarihi gelişimi: Proto-Türkçe: (Ön Türkçe), Eski Türkçe: (VIII-X. yy.), Orta Türkçe Dönemi: (XI-XII. yy.), Karahanlı lehçesi, Yeni Türkçe Dönemi: (XIII. yüzyılda başlar), Batı Türkçesi, Çağdaş lehçeler gibi alt başlıklarla anlatılmıştır. Köktürklerin kökeni, I. ve II. Köktürk Devletleri, Köktürk Devletleri'nden kalan eserler ve bu eserler üzerine yapılan çalışmalar, Köktürk yazısının kökeni ile ilgili görüşler ele alınmaktadır

Bu başlıkların ardından Eski Türkçe üzerine yazılmış dilbilgisi kitapları ve etimoloji sözlükleri hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Köktürk yazısı ve karşılığı, Kısaltmalar, İşaretler ve Bibliyografya verilerek giriş bölümü tamamlanmıştır. Bibliyografya bölümünde çalışmada kullanılan 129 kaynak APA sistemi kullanılarak belirtilmiştir.

* ORCID ID: 0000-0002-9638-8315.

Eserin ikinci bölümünde (75-623) Köl Tegin, Bilge Kağan, Tuñukuk yazıtlarının tamamı incelenmiştir. Bu yazıtlara ait satırların her biri orijinal metni, transliterasyonu (harfçevrimi), transkripsiyonu (yazıçevrimi) ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapıldıktan sonra okuma farklılığı gözlenen cümlelerin bugüne kadar yazıtları neşredenler tarafından nasıl okunduğu ve anlamlandırıldığı sıralanmıştır. Metinler Türkiye Türkçesine aktarılırken satır altı karşılıkları sunulmuştur. Kitaptaki transkripsiyon ve tercüme, genellikle Erhan Aydın'ın *Orhon Yazıtları* adlı eserinden alınmış; bazı satırların transkripsiyonunda ve tercümesinde Ercilasun, Tekin, Ergin ve yazıtları neşreden diğer Türkologların transkripsiyon ve çevirileri de kullanılmıştır. Aydın'ın *Orhon Yazıtları* adlı eserinden alınan transkripsiyon ve tercüme hariç diğer Türkologlardan tercih edilen transkripsiyon ve tercümenin hangi eserden alındığı dipnotta belirtilmiştir.

Bir örnek:

Orijinal Metin

✧ϣϣϣ>:ϣϣϣ>ϣ:ϣϣϣ:ϣϣϣϣ:ϣϣϣϣ:ϣϣϣϣ:ϣϣϣϣ:ϣϣϣϣ:ϣϣϣϣ:ϣϣϣϣ

Transliterasyon

tŋri tg tŋride bolmŋ türük bilge kŋn boödke olrtm

Transkripsiyon

t(e)ŋri t(e)g t(e)ŋride bolm(ı)ŋ türük bilge k(a)g(a)n bo ödke ol(u)rt(u)m.

Çeviri

(Ben) Tenriteg Tenride Bolmuş Türk Bilge Kağan'(ım) bu zamanda tahta oturdum.

teŋriteg teŋride bolmŋ “Bu ibare Thomsen tarafından ilk önce “Ben Tanrı gibi Tanrı'ya benzeyen” biçiminde tercüme edilmiştir. Fakat daha sonra Thomsen tarafından “Tanrı gibi gökte olmuş” olarak değiştirilmiştir”. Radloff da Thomsen'e yakın çeviri ileri sürmüştür, Malov da bu görüşü benimsemiştir. Berta “(Ben) Tengri gibi gökte (Tengri'den) doğmuş Türk Bilge Kağan bu zamanda hüküm sürdüm”. Ercilasun: “{Ben} semavi Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan{ım}”; Orkun: “Göge benzer gökte (mevcut) olmuş Türk Bilge hakan bu zamanda (iktidar

mevkiine) oturdum”; Ergin: “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı”; Tekin: “(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan”.

Tekin, bu cümlede iki niteleme grubu karşısında olduğumuza dikkat çekerek, birinci ibarenin *tejri teg*, ikinci ibarenin ise *tejride bolmuş* olduğunu, birinci ibarenin ‘Tanrı gibi, Tanrıca, ilâhi’, ikinci ibarenin ‘Tanrı’dan olmuş’ biçiminde anlaşılması gerektiğini belirtir. Bu görüşüne kanıt olarak da Çin İmparatorlarının 天子 *tianzi* ‘göğün oğlu, Tanrı’nın oğlu’ (Eski Türkçe metinlerde *ténsi* biçiminde geçer) unvanını taşıdıklarını belirtir. Bu şekilde yazıtların her bir satırının incelenmesi öğrencilerin yazıtları öğrenebilmesi ve anlaması için önemli bir kolaylık sağlamıştır.

Bu şekilde yazıtların her bir satırının incelenmesi öğrencilerin yazıtları öğrenebilmesi ve anlaması için önemli bir kolaylık sağlamıştır. Okuyucu bu şekilde yazıtlar üzerine çalışma yapan Türkologları ve onların görüşünü de bir arada görme imkânına sahip olmuştur.

Daha sonra kelimelerin kök-ek ayrımları yapılarak kelimelerin etimolojik açıklamalarına yer verilmiştir. Bu açıklamalarla birlikte kelimelerle eklerin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki gelişimleri de gösterilmiştir. Sözcüklerin etimolojisi için Clauson, Nadalyayev et al., Starostin et al., Räsänen, Doerfer, Radloff, Eren, Gülensoy vb. yazarların çalışmaları temel alınmıştır. Sözcüklerin açıklamalarında; Şirin’in *Kül Tigin Yazıtı Notları*, Tekin’in *Orhon Yazıtları ve Tuñukuk Yazıtı* adlı eserlerindeki notlar, Ercilasun’un *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* adlı eserindeki notlardan yapılmıştır.

Kelime Örneği

iniyünüm : ini(y)^{+İK} gün^{+iiYE} (ü)m^{1TKİE}

Kökeni: ini: > iniy

Anlamı: ‘erkek kardeşlerim’

Thomsen, kelimeyi *ini* ‘erkek kardeş’ kelimesine {+gUn} isimden isim yapan yapım ekinin gelip kaynaşmasından oluşmuş türemiş isim saymaktadır. Tekin, *ini-yegün* biçiminde iki kelimededen oluşan bir şekil olarak kabul etmiş ve buna dayanak olarak da Moğolcadaki *degüü* ‘erkek kardeş’ kelimesini göstermiştir; ancak gerek tarihî lehçelerde gerekse çağdaş lehçelerde *yegün* kelimesine rastlanmamasından dolayı Tekin bu görüşünden vazgeçer ve Thomsen’in önerisine katılır. Kelimede türeyen /y/ konsonantını da *ini:* kelimesindeki uzun /i:/ vokali ile açıklamaktadır. Şirin *ini* kelimesi ile ilgili şu bilgileri vermiştir: “Kaşgarlı DLT’de adamın erkek kardeşi adamdan

küçükse ini, büyükse eke diye söylenir, bir adamın kız kardeşi kendisinden küçükse siñil büyükse eke denir". Yong-Söng Li, şu açıklamayı yapmıştır: 'küçük kardeş' anlamındaki bu sözcük ilk olarak Orhon Yazıtlarında *ini* biçiminde geçmektedir: *inim köl tégin özi ança kergek boltı* (KT D 30), Uygur metinlerinde *ini* 'küçük erkek kardeş' biçiminde geçmektedir: *ini içi tüzülti* "erkek kardeşler anlaştılar" (TT I 12). Bu sözcüğün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki seyrini de Yong-Söng Li şöyle vermiştir: *ini* 'erkek kardeş' (KB 146), *ini* 'erkek kardeş, kayın birader' (DLT I 93, III 7), *ini* 'erkek torun' (KW 107), 'gen' (HŞ), *inek* 'küçük erkek kardeş' (PC 138, kelime türeyen /k/ aslında küçültme ekidir), *ineke* 'küçük erkek kardeş' (PC 138, {+ke} aslında küçültme ekidir), çağdaş lehçelerde: **TT.** *eni* 'küçük erkek kardeş' (DS 1756), yine Türkiye lehçesinde bu kelimeye getirilen {+k} isimden isim küçültme eki ile yapılmış *enik* 'köpek yavrusu' kelimesi de bulunmaktadır. **Trk.** *ini* 'küçük erkek kardeş'; **Sal.** *ine* 'küçük erkek kardeş'; **Yuy.** *ini, inä* 'küçük erkek kardeş'; **Özb.** *ini, iné* 'küçük erkek kardeş'; **Kumk.** *ini* 'küçük erkek kardeş'; **Nog.** *ini* 'küçük erkek kardeş'; **Kzk.** *ini* 'küçük erkek kardeş'; **Krkp.** *ini* 'küçük erkek kardeş'; *inï* 'küçük erkek kardeş' **Tat.** *inï* 'küçük erkek kardeş'; **Bşk.** *inï* 'küçük erkek kardeş'; **Baraba** *äni* 'küçük erkek kardeş'; **Kırg.** *ini* 'küçük erkek kardeş'; **Alt.** *iyin* 'küçük erkek kardeş'; **Suy.** *ini, inı, eni, ene, inıy* 'küçük erkek kardeş'; **Yak.** *ini* 'küçük erkek kardeş; baba tarafından yaşça küçük erkek akraba'; **Dolg.** *ini* 'küçük erkek kardeş'; **Hal.** *ini* 'küçük erkek kardeş' (s. 109-110).

Yazıtlarda yer alan tüm kelimelerin detaylı şekilde etimolojilerinin yapılması, kelimeler üzerine Türkologlar tarafından yapılan açıklama ve yorumlara yer verilmesi tüm bilgilerin tek bir kaynaktan toplandığını göstermektedir. Kelimelerin Tarihî ve Çağdaş lehçelerindeki durumunun verilmesi karşılaştırma yapabilme imkânı sağlamıştır.

Dil bilgisi Örneği

Datif (Yönelme) Hâl Eki

Eski Türkçede: Datif hâl eki, {+kA}, {+A} biçiminde bulunmaktadır: *taşka, ıgaçka, ewke, adaka, yaşıma, bodunuma*. Yine Eski Türkçede ve tarihî lehçelerde {+kA} datif hâl eki, üçüncü şahıs iyelik eki ve pronominal /n/ den sonra geldiği zaman, pronominal n ile kaynaşarak {+nA} biçimine dönüşür, Tekin, bunu "bu biçimin hiç kuşkusuz, daha eski bir (+n+gA) ya da (+n+kA) biçiminden gelmiş olabileceğini belirtir". Örnekler: *sabıña, oğlıña, batsıkıña, agısıña* vs.

Karahanlı Lehçesinde: {+kA}, {+gA}, {+A} biçiminde görülür. Konsonant benzeşmesi nedeniyle sedalı konsonanttan sonra {+kA}, sedasız konsonanttan sonra {+gA} biçiminde görülür. Ayrıca Eski Türkçedeki gibi az sayıda kelime de {+A} biçimi de

görülmektedir: *bağka* (KB 1808), *kökke* (KB 1002), *eligge* (DLT II 123, 127), *ayaga* (DLT III 172), *bege* (KB 5118).

Harezmi Lehçesinde: Karahanlı lehçesindeki gibi {+kA}, {+gA}, {+A} biçiminde görülür. Konsonant benzeşmesi nedeniyle sedalı konsonanttan sonra {+kA}, sedasız konsonanttan sonra {+gA} biçiminde görülür. Ayrıca Eski Türkçedeki gibi az sayıda kelimedede {+A} biçimi de görülmektedir: *aklımka* (Kutb. 268), *başga* (Kutb. 598), *evinge* (KE 34/1), *özine* (Kutb. 2463).

Kıpçak Lehçesinde: Bu dönemde de tıpkı Karahanlı ve Harezmi lehçelerinde olduğu gibi {+kA}, {+gA}, {+A} biçiminde görülür: *avga* (EH 145), *kulga* (TZ 78a), *evge* (CC 123, 5), *tamukka* (CC 125, 5), *yükke* (CC 160, 19), *üstüme* (CC 45), *artıma* (TZ 74a 7).

Çağatay Lehçesinde: Çağatay lehçesinde de Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi {+kA}, {+gA}, {+A} biçiminde görülür: *yolga*, *ayga*, *közge*, *çahka*, *kökke*, *tüşke*, *sözümize*, *kavlunjuza*.

Batı Türkçesinde: Bu dönemde umumiyetle {+A} biçimindedir; ancak Eski Anadolu lehçesinin ilk dönemlerinde zaman zaman {+gA} biçiminde de görülmektedir: *içine*, *ölüye*, *evge*, *şehrine*.

Çağdaş Lehçelerde (s. 85-86)

<i>Az., Trkm.</i>	+A
<i>Tat., Bşk., Nog., Kzk., KKalp., Krm., Tuv.</i>	+gA, +kA, +A
<i>KBalk.</i>	+gA, +ha, +ηA
<i>Kum.</i>	+gA, +A, +gAr
<i>Kırg., Alt.</i>	+gA, +kA, +A, gO, +kO, +O
<i>Hak.</i>	+gA, +ha, +ke, +A
<i>YUyg.</i>	+gA, +kA
<i>Özb.</i>	+ge, +kA
<i>Yakut</i>	+gA, +kA, +gO, +kO, +hA, +hO, +ηA, +ηO
<i>Çuvaş</i>	+ηA, +A

Kitabın Eski Türkçe grameri niteliği taşımasının yanı sıra Tarihi ve Çağdaş lehçelerin gramer özeti niteliğini de taşıdığı görülmektedir. Buna ek olarak kitap Türk dilini art zamanlı ve eş zamanlı tanıma fırsatı sağlamıştır.

Son bölümde Fin atlasından alınan Orijinal Metinler (Tıpkıbasımlar, 625-661) verilmiştir.

Sonuç olarak söz konusu çalışma ciddi bir ön hazırlık evresinin yanında, geniş bir kaynakça taramasıyla meydana gelmiştir. Eski Türkçe dönemi üzerine

Çalışma yapacak olan araştırmacıların öncelikle yararlanabileceği bu eser Türk dilini art zamanlı ve eş zamanlı tanıma fırsatı sunmaktadır. *Köktürkçe*, Türk Dili ve Edebiyatı ğrencilerine Köktürkçe dönemini düşünme, anlama ve yorumlama imknı veren bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır. Bu kitap bundan sonra hazırlanacak ders kitapları için örnek teşkil edebilir. Kitabın yazarlarını tebrik ederim.

Kaynakça

Erdem, M. D. & Demirci, . . (2019). *Köktürkçe*. Pruva Yayınları.

Received 06.07.2021	Review	JOTS
Accepted 19.07.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 446-450

**Zieme, P. Uigurorum veterum fragmenta minora,
Turnhout (Belgium): Brepols Publishers, 2020, pp. 392 +
155 Colour ill., ISBN: 978-2-503-59304-3**

Erdem UÇAR*

Friedrich-Schiller-Universität Jena (Jena/Germany)

E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de

Uyguristiğin ve Türkolojinin önemli bir siması olan Peter Lothar Zieme (1942-), İranist W. Sundermann'ın (1935-2012) yönlendirmesiyle Şarkiyat okumaya karar vermiş ve Berlin Humboldt üniversitesi İranistik bölümünde lisans eğitimini tamamladıktan sonra, müteveffa Türkolog G. Hazai'nin Berlin Humboldt üniversitesinde Türkoloji bölümünü güçlendirme çabalarının neticesinde çalışma sahasını Türkolojiye kaydırmış ve Hazai'nin danışmanlığında 1965'te Manihey harfli Uygurca yazmaların imlâ özellikleri hakkında bir doktora tezi hazırlamıştır. Erken dönem Uyguristlerden olan A. von Gabain'in doğrudan öğrencisi olmamasına rağmen, Zieme onunla vefatına değin yakın ilişki içerisinde olmuş ve kendisinden istifade etme imkânı bulmuştur (Ölmez & Raschmann, 2002: 9-13).

Zieme, *Turfanforschung* çalışma grubu ile yıllardır irtibatını kesmemesi sayesinde Berlin'deki pek çok Uygurca yazmanın neşrini kendi başına veya meslektaşları ile beraber neşretmeyi başarmıştır. Zieme, sadece Almanya'daki Uygurca parçaların neşriyle değil, ayrıca Japonya, Rusya, Çin, vs. gibi Uygurca yazmaların bulunduğu dünyanın muhtelif kütüphanelerinde muhafaza edilen metinlerin neşrini de kendi başına veya meslektaşlarıyla beraber hazırlamıştır. Uyguristik sahasının en velut uzmanlarından biri olan Zieme bugün hayatını Berlin'de sürdürmektedir. S.-Ch. Raschmann tarafından hazırlanan Zieme'nin

* ORCID ID: 0000-0002-0039-9619.

güncel yayın listesine Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi'ne bağlı olarak çalışan *Turfanforschung* grubunun internet sayfasından ulaşılabilir.

Prof. Dr. Peter Zieme (2004)

Geçen asrın başında Almanlar Doğu Türkistan'a çeşitli keşifgezileri yapmış ve Şark dünyasına ait birçok orijinal yazmayı Almanya'ya getirerek bunları koruma altına almıştır. Bu keşifgezilerinde pek çok Eski Türkçe malzeme de elde edilmiştir. Bu malzemenin işlenmesi için W. Bang ve talebeleri *Türkische Turfantexte* başlıklı bir neşir dizisi başlatmış ve II. Dünya savaşına kadar bu seri düzenli olarak neşredilmiştir. Savaş sonrasında neşir serisi *Berliner Turfantexte* ismi altında hayatına devam etmiştir. Şimdiye kadar bu seride 47 cilt çıkmıştır. Bu 47 cildin 26 tanesi Eski Türk dili ve kültürü ile ilgili olup geri kalan 21 cilt Asya'daki diğer dillerle (Çince, Soğdça, Moğolca, vs.) ilgilidir.

Burada kısaca tanıtımını yapacağım eser, *Berliner Turfantexte* serisinin son cildi olan 47. cilt hakkında olacaktır. Eser, *Kaynakça* (9-31), *Kısaltmalar* (33-36) ve *Uygurca Parçaların Listesi* (37-46) ile başlamaktadır. Kitaptaki yazılar konuları bakımından dört gruba ayrılmıştır: 1. Hristiyan çevreye ait yazılar (2 adet); 2. Manihey çevreye ait yazılar (8 adet); 3. Burhancı çevreye ait yazılar (30 adet); 4. Çeşitli yazılar (13 adet). Buradaki tasnif aslında yazarın Budizmden Maniheizme ve Hristiyanlığa kadar uzanan Uyguristik sahasındaki geniş çalışma sahasını da göstermektedir.

Kitapta Zieme'nin Uygurca kelimeler ve kavramlar hakkındaki çeşitli yazıları bulunmaktadır. Yazıların büyük bir kısmı daha önce “*academia.edu*” adresindeki dijital platformda yayımlanmıştır, ancak 10, 26, 35, 36, 37, 45, 51 ve 52 numaralı yazılar ilk kez elimizdeki kitapta gün yüzüne çıkmıştır. Kitaptaki yazıların başlıkları şu şekildedir:

Christiana (49-59)

1. Ein altuigurisches Fragment eines Marien-textes aus der Ötani-Sammlung der Bibliothek der Ryūkoku-Universität (49-50); 2. Corrigenda et addenda zu meinen Editionen türkischer christlicher Texte (51-59).

Manichaica (63-86)

3. Ist *aqduk* ein Lehnwort aus dem Mitteliranischen? (63-66); 4. Zum Pferdenamen *arkun* (67-69); 5. Gab es altuigurisch *lom*? (71-72); 6. Altuigurische Belege für Adam und Eva (73-74); 7. Altuigurisch *toṅkō* (75-76); 8. Neue Fragmente zum altuigurischen *Xvästvānīft* (77-80); 9. Eine Notiz zu Manis vier Vorläufern (81-83); 10. Altuigurisch *āšidütči* (85-86).

Buddhica (89-297)

11. “Auf dem Weg des Windes geht er, auf dem Weg des Wassers kommt er”. Zur Interpretation zweier altuigurischer buddhistischer Fragmente (89-95); 12. Altuigurischer Lobpreis auf Maitreya in Versen, die in der Anrufung, die Nöte des Uigurischen Reichs zu lindern, kulminieren (97-103); 13. Altuigurisches Fragment aus einer Tempelbeschreibung (105-106); 14. Brahmanen und die Vier Edlen Wahrheiten in altuigurischer Überlieferung (107-114); 15. Buddhas Stimme und *abhedyaprasāda*. Zwei Texte auf einem altuigurischen Blatt (115-119); 16. Buddhistische Anschauungen über den Körper und die Leere nach einer altuigurischen Handschrift (121-130); 17. Das Bild vom “Mond im Wasser (*shuiyue* 水月)” in altuigurischen Texten (131-133); 18. Ein fast vollständiger altuigurischer Opfer-Segen (135-142); 19. Ein Fragment der *Jñānolkadhāraṇī* in chinesischer Schrift nebst uigurischer Umschrift (143-148); 20. *Kanakavarṇa* und *Kāñcanaprabhā* in einer altuigurischen Version (149-154); 21. *Lakṣmī* & *Alakṣmī* oder Glück und Unglück sind Schwestern nach einer altuigurischen Version aus Dunhuang (155-158); 22. *Nanda* und *Upananda* in einem altuigurischen Text (159-166); 23. Neues zur altuigurischen *Sitātapatrādhāraṇī* (165-166); 24. Notizen zum altuigurischen Chan-Gedicht “Zwölf Stunden” (167-176); 25. Notizen zur “Jadeherrin” (177-182); 26. Eine altuigurische Abschrift des *Säkiz yükmäk yaruk sudur* aus Kumtura (183); 27. *Premières notes sur quelques fragments vieux-ouïgours de Paul Pelliot* (185-200); 28. Rings um die Juweleninsel. Notizen zu altuigurischen buddhistischen Kommentartexten (201-205); 29. Vom Spruch zum

Mantra (207-209); **30.** Zwischen Thron und Misthaufen. Die Geschichte von Anāthapiṇḍika in einer altuigurischen Blockdruck-Version (211-216); **31.** Ein Kommentar zum altuigurischen Schwitzbadsūtra (217-224); **32.** Eine altuigurische Übersetzung von Versen aus der Mahāvibhāṣā (225-232); **33.** Eine weitere Handschrift einer altuigurischen Übersetzung des Buddhāvataṃsakasūtra (233-234); **34.** anuloma und pratiloma im altuigurischen Buddhismus (235-238); **35.** Ein weiteres Fragment der Daśakarmapathāvadānamālā aus Yargol (Yarxoto) (239-240); **36.** Ein übersehenes Fragment des altuigurischen Vimalakīrtinirdeśa-Kommentars (241-242); **37.** Ein weiteres Blatt der Sattvauşadha-Handschrift (243); **38.** Kurze Notiz zu den altuigurischen Vajracchedikā-Kommentaren des Meister Fu (245-246); **39.** Zur altuigurischen Blockdruckversion von Meister Fus Vajracchedikā-Kommentar in Versen (academia.edu August 2016) (247-252); **40.** Drei altuigurische Triratna-Vergleiche und ein Lobpreis (253-258); **41.** Notizen zur “Altuigurischen Dichtung” von Abdurishid Yakup (259-297).

Varia (301-334)

42. Eine Ergänzung zur qars-Liste (MOTH Nr. 34) (301-302); **43.** Gibt es altuigurisch *artčō*? (303-304); **44.** Zur altuigurischen Zwiebel (305-306); **45.** Altuigurisch *kārägü* und *kārägä* “Scherengitterjurte” (307-308); **46.** Altuigurisch “geschwätzig” und ähnliche Bildungen (309-310); **47.** Zu altuigurisch *azaglašmak* (311-312); **48.** Altuigurisch *yamalok* (313-314); **49.** Altuigurisch *čomak* (315-317); **50.** Altuigurisch *tüzügsüz* (319-322); **51.** Lasen die alten Uiguren Vorderseiten chinesischer Buchrollen? (323-323); **52.** A note on forerunners of Kōrgōz *küröš-* and *küröšüčü* (327-328); **53.** Altuigurisch *tuhčik* (329-331); **54.** Altuigurisch *kuğursak* (333-334).

Eserin sonunda yazılardaki kelimelerin dizini (337-370) ve genel bir dizin (371-392) bulunmaktadır.

Zieme, Eski Uygurca sahasına değerli katkılar sunan bir filologdur. Talebeleri tarafından kendisinin Uyguristik sahasındaki seçme yazıları daha önce bir kitapta toplanmıştır (2009). Elimizdeki *Berliner Turfantexte* serisinin 47. cildinde yazar hem yazılarını bir araya toplamış hem de böylece birçok Eski Uygurca parçanın neşrini gerçekleştirmiştir. Uyguristik bu sayede Eski Uygurca parçaların yeni neşrine ve parçalarla ilgili birçok Eski Uygurca kelime ve kavramın izahına kavuşmuştur. Yazarı tebrik ederken, kendisine sağlık dolu nice yıllar dilerim.

Kaynakça

Ölmez, M. & Raschmann, S.-Ch. (2002). *Splitter aus der Gegend von Turfan, Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*. İstanbul-Berlin.

Zieme, P. (2009). *Fragmenta Buddhica Uigurica, ausgewählte Schriften von Peter Zieme*.
Hrsg. von Raschmann, S.-Ch. & Wilkens, J., Klaus Schwarz Verlag.